

2

Məmməd Əmin
RƏSULZADƏ

BAKI VƏ AZƏRBAYCAN
TARİXİNƏ DAİR ƏSƏRLƏR
(1918-1919)

№ $\frac{2013}{2488}$

102241

M.Ə.Rəsulzadə

**BAKI VƏ AZƏRBAYCAN
TARİXİNƏ DAİR ƏSƏRLƏR**

(1918-1919)

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ARXIV

T3(2A)7, 014-22

M.Ə. Rəsulzadə

BAKİ VƏ AZƏRBAYCAN
TARİXİNİN DƏRƏCƏSİZƏSİ

(1918-1919)

M. Ə. Rəsulzadənin əsərləri
Azərbaycan Milli
Kəndəşünaslıq İnstitutu

M.Ə. Rəsulzadənin oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabına onun Bakı və Azərbaycan tarixi ilə əlaqədar Cümhuriyyətin varlığının ilk ilində yazdığı əsərləri daxil edilmişdir. Onlardan biri Bakı hələ azad edilməmişdən, 1918-ci ilin sentyabrından əvvəl İstanbulda nəşr olunan "Tərcümani-həqiqət" qəzetində Bakı ilə əlaqədar verdiyi bəyanat, 1918-ci il noyabrın əvvəllərində İstanbuldan vətəne döndükdən sonra, 1918-ci il dekabrın 2-dən başlayaraq "Azərbaycan" qəzetində "Azərbaycan paytaxtı" sərəlövhəsi ilə dərc olunan elmi araşdırmaları, habelə müstəqil dövlətimizin Azərbaycan adlanması ilə əlaqədar İran iddialarına cavab olaraq yazdığı "İran və biz", "Azərbaycan və İran", "İran – Azərbaycan" sərəlövhəli məqalələri, həmçinin Cümhuriyyətin bir illiyi ilə əlaqədar "İstiqlal" məcmuəsində dərc olunmuş "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlı əsəri daxil edilmişdir.

Zənnimizcə oxucular üçün faydalı olacaqdır.

Araşdırıb toplayanı, ərəb əlifbasından
latın qrafikasına çevirəni, ön sözün müəllifi,
lüğətin tərtibçisi:
Şirməmməd Hüseynov

Transliterasiyanın redaktorları:
prof. Şamil Vəliyev,
elmi işçi Samir Xalidoğlu (Mirzəyev)

Redaktor:
f.ü.f.d. Aygün Əzimova

M.Ə.Rəsulzadə

Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-1919)

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013, 160 səh.

Qanun Nəşriyyatı
Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alətava 9
Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az

ISBN 978-9952-26-579-8

© Qanun Nəşriyyatı, 2013

© Hüseynov Ş., 2013

Ön söz

Milli müstəqillik, milli paytaxt, milli bayraq, milli dövlət xalqların arzu etdikləri və nail olmaq istədikləri ən böyük və müqəddəs nemətdir. 1923-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin İstanbulda "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kitabı işıq üzünə çıxmışdır. Bu nəşr ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Paşa da tanış olmuşdur. O demişdir: "Mən dünyaya səndən üç sənə erkən göz açmışam, ancaq bütün Türk aləmində Türkün istiqlal bayrağını sən qaldırmısan və bayraq enməsin deyərək mən sənə əlindən alıb Türkiyə üzərində dalğalandırmışam. Enməz deməyən bu bayraq, enməyəcəkdir!"

Məlumdur ki, 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığı elan edilmişdi. Müstəqilliyin elanı əgər millətin əksəriyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdısa, onun əleyhinə çıxanlar da az olmamışdı. Xüsusilə, Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşevik-daşnaq gürühi, ona qoşulan bolşevik hümmətçilər, şovinist ruslar, həmçinin İran rəsmiləri bu tarixi aktı qəbul etmək istəmirdilər.

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi "Azərbaycan istiqlalının düşmənləri dostlarından çox idi. Türk olmayan bütün rus firqələri və rus təmayülündə olan digər xristian firqələr bu fikrə tamamilə əks idilər. Rus burjua firqələri Bakı sərvətindən əl çəkmək fikr ilə heç bir növlə ülfət edə bilmirdilər"

"Azərbaycan" qəzetinin Bakıda nəşr olunmağa başlayan 3 oktyabr tarixli 5-ci nömrəsində "Bakı məsələsinə dair mülaqat" sərlövhəli bir yazı dərc edilmişdir. Məqalədə oxuyuruq: "Bakı alınmamışdan əqdəm bizim bədxahlarımız tərəfindən Bakını Azərbaycandan ayırmaq üçün cürbəcür vasitələr, dür-lü-dürlü hiylələr aranıyordu".

Tiflis saxta sosialist vərəqələri və erməni qəzetləri "Bakı Azərbaycanın olmuyub "sərbəst" şəhər (volni qorod) olsun şüarını təbliğ edirdilər. Avropa siyasi dairələrinin diqqətini də Bakı məsələsinə cəlb etmək istəyirdilər. Həmin məsələ xüsusunda İstanbulda nəşr edilən "Tərcümani-həqiqət" qəzetəsi mühərrirlərindən birini İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadənin yanına göndərmiş, ondan bəyanat istəmişdi. Biz həmin bəyanatı da kitabçaya daxil etmişik. "Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyən kim olursa-olsun Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür olunamaz" – M.Ə.Rəsulzadənin hökmü belə idi.

Hətta M.Ə.Rəsulzadənin təəssüflə yazdığı kimi "müsəlman sosialistlərin ələmdarı bulunan "Hümmət" firqəsi başda doktor Nəriman olmaq üzrə Azərbaycan muxtariyyətinin ən güclü düşməni (ədvüv-canı) idilər. "Hümmət"ə görə guya istiqlalçılar milləti fəlakətə çəkir". Azərbaycan fikri türklük iddiaları xəlqin degil, bir takım burjuaparəst "boşboğaz"ların imiş. Müsəlmanların mənfəəti "qırmızı əmələ bayrağının" al-

tına toplanmaq və "Rusiya demokratiyasından ayrılmamaq imiş". İslamçıların nəzərində də müsəvatçılar həqsiz idilər. O zamankı "Rusiyada müsəlmanlıq" istiqlal tərəfdarlarını təfriqçilikdə, milləti-islamı parça-parça eləməkdə ittiham edirdilər.

Fəqət müsəvatçılar bütün bu hücumlara, bütün bu ittihamlara rəğmən: Yaşasın Azərbaycan! deyirdilər.

Məlumdur ki, 1918-ci il avqustun 27-də Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında Türkiyədən gizli bir saziş imzalanmışdı. Onun 6-cı fəslə Qafqaza aid idi. Saziş ilk növbədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmişdi. Belə ki, Almaniya Bakının Sovet Rusiyası tərkibində qalmasının tərəfdarı idi. Bir şərtlə ki, Rusiya hər ay çıxarılan neftin dörddə bir hissəsini Almaniya versin. İstanbul mətbuatında bu gizli saziş barədə məlumat verildi. Sentyabrın 1-də İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə bu barədə xüsusi məktub göndərmişdi. Orada deyilirdi: "Berlindən alınan məlumatlara görə bolşeviklərlə Almaniya arasında əlavə müqavilə imzalanmışdır. Qafqaz dövlətlərindən bolşeviklər yalnız Gürcüstanın müstəqilliyini tanımışlar və almanlar isə Bakıda çıxarılan neftin bir hissəsini almaq müqabilində Bakını və onun neft rayonlarını özündə saxlamaq arzularına etiraz etməmişlər. Bu xəbər hamımızı sarsıtdı, qəzetlər onu hiddətlə çap edir. Tələt Paşa Berlinə getməyə hazırlaşır. Necə olursa olsun Bakını almaq, almaq və almaq lazımdır" (Bu barədə daha ətraflı bax. C.Həsənli "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)" B., 2009, səh.152-155).

Sentyabrın 12-də İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələri Almaniya səfirliyinə Azərbaycan hökumətinin etiraz notasını təqdim etdilər. Nota həmçinin bitərəf ölkələrin

də nümayəndələrinə verildi. M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə hökumət adından verilən bu notada Bakının tarixi, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi cəhətdən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, paytaxtı olduğunu geniş şərh edilirdi. M.Ə.Rəsulzadənin təqdim etdiyimiz "Azərbaycan paytaxtı" sərəlövhəli əsəri də məhz bu münasibətlə qələmə alınmışdır.

1918-ci il noyabrın 7-də M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan Bakıya qayıtdıqdan sonra müstəqil Azərbaycana qarşı təxribatların hələ də davam etdiyi bir şəraitdə İstanbulda yazmağa başladığı tədqiqatlarını "Azərbaycan" qəzetində dərc etdirməyə başlayır. Bu tədqiqatlar "Bakının tarixi" əsərinin müəllifi görkəmli tarixçi alim Sara xanım Aşurbəylinin qeyd etdiyi kimi bu sahədə "ilk təşəbbüs" idi.

1918-ci il noyabrın 8-də "Azərbaycan" qəzeti oxuculara xatırladı ki, İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti Bakıya gəlmişdir. Bu xəbərdə onlarla birlikdə Əhməd bəy Ağayevin də Bakıya gəldiyi bildirilirdi. Maraqlıdır ki, noyabrın 10-da "Azərbaycan" qəzeti M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Ağayevin vətənə qayıtması ilə əlaqədar "Vətənimizin iki simayi-möhtəməi" sərəlövhəli təqdimat səciyyəli iki maraqlı yazı vermişdi. Bunlardan "Ağaoğlu Əhməd bəy" sərəlövhəli yazının müəllifi Ü.Hacıbəyli, "Rəsulzadə Məhəmməd Əmin" sərəlövhəli ikinci yazının müəllifi isə Xəlil İbrahim idi. Bu vaxta qədər tədqiqatçılarımızın nəzərindən yayınmış bu yazıları da kitabda verməyi faydalı saydıq.

Məlumdur ki, Bakı Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edildikdən sonra da Bakını və Abşeronu Rusiyanın tərkib hissəsi hesab edənlər də vardı. 1918-ci il noyabrın 17-də ingilis hərbi hissələri ilə İranın Ənzəli şəhərindən Bakıya gələn aqıvardiyaçı general Biçeraxovun təyyarəsi şəhər üzərinə

xüsusi vərəqlər tökmüş və Bakını Rusiya şəhəri elan etmişdi. Rusların və erməni fəhlələrinin çoxluq təşkil etdikləri Bakı Fəhlə Konfransı Azərbaycan hökumətini tanımadığı barədə qətnamə qəbul etmişdi.

İran rəsmi dairələri isə müstəqil Azərbaycanı tanımamaq siyasətində israr edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə onların da iddialarının əsassız olduğunu tarixi dəlillərlə sübut edirdi.

Aparılan çox böyük tarixi və elmi dəlillər öz nəticəsini də verirdi. Məsələn, Azərbaycan istiqlalının və Bakının Azərbaycan paytaxtı olmasının ən böyük düşmənləri sayılan ermənilər 1919-cu il yanvarın sonunda Azərbaycan hökumətinə rəsmi müraciət etmiş, hökumət və parlamentin fəaliyyətində iştirak etmək arzusunda olduklarını bildirmişdilər. "Azərbaycan" qəzeti 1919-cu il yanvarın 31-də (102-ci nömrədə) belə bir xəbər dərc etmişdi: "Ermənilər Azərbaycan hökumət və parlamentində". Burada deyilirdi: "Bakı erməni milli komitəsi rəisi-vükəla həzrətlərinə bir məktub yazaraq ermənilərin Azərbaycan hökumət və parlamentinə daxil olmaq istədiklərini bildirmişdir".

Kitaba M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyətin bir illiyi ilə əlaqədar nəşr olunmuş "İstiqlal" məcmuəsindən onun "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərini də oxuculara təqdim edirik.

Bu əsərlər zənnimizcə Cümhuriyyət dövrü və bütövlükdə Azərbaycan tarixi ilə məşğul olanlar və bu məsələlərlə marqlananlar üçün faydalı ola bilər. Onu da deyim ki, bu məqalələr M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin 5-ci cildinə də daxil ediləcəkdir.

Şirməmməd Hüseynov

Xan Sarayının təslimi

Xan sarayının "Asari-Ətiqə cəmiyyəti" tərəfindən təhvil alınması və bu münasibətlə şəhərdə böyük bir təntənəli nümayiş qurulduğu dünki nömrəmizdə təsvir edilərək nitqlərin təfsilatını bu günə buraxmışdıq. Şimdi "Asari-Ətiqə" cəmiyyətinin bir təşəbbüsü halından çıxaraq cəmaətin hərəkət və əhvali-ruhiyyəsinin təsiri ilə böyük bir milli bayram surəti almış bu nümayişdə irad edilmiş olan nitqlərdən bəzi mühümlərini müxtəsər dərc edirik:

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əfəndinin nitqləri:

1. Xan sarayı həyatında: Millətədaşlar, inqilab sayəsində biz azad olduğumuz kibi bizim sabıqki hürriyətimizə bir nişangah olan bu bina da azad oldu. Mütəxəssislər yüz illik əsarətindən sonra xilas olan bu binada sənətkarə incəliklər buluyorlar. Fəqət bu gördüğümüz şey mədəniyyəti-islamiyyə dəryasından alınmış kiçik bir qətrədir. Bu bir güldür. İslam mədəniyyəti bustani-nəqqəşəsindən dərilmə soluq bir yapraqdır.

Cəmaət, islam mədəniyyəti nədir? O, islamla müşərrəf olan millətlərin yetişdirmiş olduğu dahilər, tərbiyə elədiyiərbabi-sənət və fənnin toplamış olduqları bir güldəstdir. Qərnətə, Qərtəbə, Bağdad, Buxara, Səmərqənd kibi baxçalardan dərilən güllərdən ibarət olan bu güldəstəyə ərəblər – İbn Rüşd, İbn Xəldun kibi, farslar Əbülfərəc Zəməxşəri kibi, türklər də Fərabı, İbn Sina, Uluğ bəylər kibi çiçəklər bağışlamışlardır. İslam mədəniyyətinin süqutu ilə islam hökumətlərinin süqutu arasında bir münasibət vardır.

Mədəniyyəti-islamiyyə ümumi degil idi. Elm, fənn, sənət və ədəbiyyat salonlara, böyük məhfillərə, xəlifə, soltan və əmirlərə yaxın dairələrə məxsus idi. Yalnız mədəniyyət degil, bununla mütənəsb olaraq hakimiyyət də millətdə degil, sinfi-mümtazda, məhdud əllərdə idi. Bu bilxassə ərəb olmayan millətlərə təsir ediyordu. Türklər islam ülm və fənnünə aləmcə məşhur böyük dahilər bəxş etmişkən, öz millətlərinə heç bir şey verə bilməmişlərdi. Çünki ərəbcə yazmış, farsca nəzm söyləmiş, ərəbləşmiş, farslaşmış və son zamanlarda isə ruslaşmışlardı. Millət ilə üləması arasında irtibat yox idi. Elm, fənn və ədəbiyyat milli degil idi. Bunun üçün hökumət də milli və ümumi degil idi. İştə, görüyorsunuz müəlləq istiqlalımızdan bizə ancaq bir Xan sarayı qalmış. Bu saray bizə göstərir ki, biz keçmişə malik bir millətsiz. Fəqət hala ərəbcə və rusca söyləmək məcburiyyətində olan halımız bizə göstərməlidir ki, istiqbalı hənz xətərlər içində bulunan bir millətsiz. Əgər istiyorsan ki, muxtariyyətimiz əlimizə gəlsin, əgər istiyorsan ki, asari-ətiqəmiz daima özümüzdə qalsın, o zaman çalışmalıyıq ki, hakimiyyət xanlara məxsus olmayıb ümummillətə keçsin, elm, fənn, bilik dəxi kahinlərin, mollaların mülki-məxsusi olmayıb ümumiləşsin. Bu isə yalnız türkləşmək və milliləşməklə olur. Yaşasın milli muxtariyyət, yaşasın türklük! (Alqışlar).

İştə, cəmaət, bən sizi və bugünkü təntənənin sahibi olan "Asari-Ətiqə" cəmiyyətini təbrik edərək diyoram: bayramınız

mübarək olsun, çünki bu gün böyük ibtidaların ibtidasıdır! (Gurultulu alqışlar).

2. Tazə Pir həyatında birinci dəfə: Millətdaşlar! Siz bu gün şəhərimizdə böyük bir şənliyə səbəb olan binanı gördünüz. Ondan daha böyük, daha ehtişamlı binalar şəhərimizdə çoxdur. "İsmailiyyə" binasının yanında o nədir ki!.. Əcəba, bizi oraya götürən nə idi? Şübhəsiz ki, o daşlar degil, o daşlardakı mənə idi. Burada sizə bir həqiqət ərz etmək istiyorum. Vəqtilə şəhər idarəsi canişinə müraciət edib istəmişdi ki, Xan sarayını onun təhvilinə versinlər, tainki orada muzey düzəltsinlər, buna icazə verilmədi. Bu məsələ sərdar divanxanasında müzakirə edildiyi zaman istibdadın arkanlarından (məşhurdur) biri demişdi ki: "Xan sarayının qapısı açıla bilməz, çünki o açılsa Bakı müsəlman şəhəridir, cəmaət gedər görər, keçmiş yadına düşər, oyanar, həyəcanimilliyəsi təhrik olunar". Görüyorsunuz ki, istibdad həyatimilliyədən nə qədər qorxuyordu. Bunu siz özünüz də çox kərə idi böyük bir təntənə ilə təslim olunan binanın yanından keçərkən görmüşsünüz ki, oradakı qaravullar adamı süngü ilə qorxudurdular. Fəqət inqilabçı demokratiya hökuməti hissiyyati-milliyədən qorxmuyor. O yalnız asari-ətiqəni degil, millətin qəsb olunmuş hüququnu belə qaytarıyor. Demokratiya hökuməti açıq bir alın ilə elan ediyor ki, "hər hanki millət nə cür istiyorsa o cür öz işlərini aparsın, istiyorsa muxtar, istiyorsa müstəqil olsun, hətta istiyorsa ayrılınsın!".

İştə, aradakı fərq (Alqışlar). Bunu biz bilməli, təqdir etməliyiz. Bilməliyiz ki, hürriyyət və inqilabçı demokratiyaya endirilən zərbə millətlərə endirilmiş bir zərbədir. Əgər istiyorsa ki, Xan Sarayının əsirlikdən xilas bu millətin əbədilikcə əsirlikdən xilasına həqiqi bir ibtida təşkil eləsin, o zaman inqilabın, hürriyyətin müdafiəsinə hazır olalım, dostumuzla düşmənlərimizi tanıyalım. Yaşasın inqilab. Var olsun demokratiya! (Alqışlar).

3. Tazə Pirdə ikinci dəfə: Cəmaət! Təkrar sizin hüzurunuza çıxmaqdan məqsədim buradan getmədən əvvəl xatirimə gələn bir nöqtəni sizə ərz eləməkdir. İmdi siz Xan Sarayından gəliyorsunuz. Gördünüz oradakı o bizim tazə əsarətdən xilas olmuş binamızı. Gördünüz ki, saxsı qırıqlarına, süpürgə töküntülərinə, bilməm nə anbarlarına təxsis edilmiş yığıq-tökük bir saraya varis olmuşuz. Siz əgər o möhnətdidə divarlara diqqətlə baxsaydınız şadlığınızdan bir az fariğ olub da Xan sarayındakı xizzəti görsəydiniz, heç şübhəsiz ki, "sənə nə oldu bu günə düşdün!" – deyə sorardınız. Və əmin olunuz ki, o daşlar dilə gələr, sizə deyərdilər ki: bənim əsirliyimdə əsir edənlərdən ziyadə təqsir bəni əsir verənlərdədir. Kənardan gələn hücumlara qarşı içəridə hökm sürməkdə olan xanlar birləşməyi bilmədilər. Bakı öz başına, digərləri də öz başlarına hərəkət etdilər. Onlar ancaq öz nəfslərini gördülər, xəlqi düşünmədilər.

Əvət, biz o daşları, o bizə əsarətimizi təmsil edərək daş halına gələn o binanı dindirseydik bundan başqa cavab alamazdıq.

Bu cavabdan alacağımız ibrət nədir? Bəlli: birləşməli, ittifaq etməli. Xilasımızı, müdafiəmizi başqalarından, ağalardan, varlılardan gözləməməli, bütün millət özünü qazanmaya, özünü saxlamaya hazır olmalıdır. Bilməlidir ki, yalnız ağaların, yalnız böyüklərin və yalnız varlılar himməti ilə xilas olan millət həqiqi surətdə xilas olamaz. Öz xilaskarlarına əsir olar, böylə bir hal isə təkrar daşları ağladar, dilə gətirər. Bu millət muxtar olmalı, fəqət bilməlidir ki, millətin işini ancaq millət özü görməlidir.

Bundan sonra tikdigi evləri xanlara degil, millətin özünə məxsus olaraq tikməlidir. Bunun üçün də lazımdır ki, millət ümumiyyət etibarilə fədakarlığa hazırlaşsın. Var olsun fədakar millət! (Gurultulu alqışlar).

"Açıq söz", 25 dekabr 1917, №637

Bakı məsələsinə dair mülaqat

Bakı alınmamışdan əqdəm bizim bədxahlarımız tərəfindən Bakını Azərbaycandan ayırmaq üçün cürbəcür vəsilələr, dürlü-dürlü hiylələr aranıyordu.

Bu xüsusda Tiflis "məhafili" ən ciddi iqdamatda bulunur idi. Həmin "məhafildən" Bakı Azərbaycanı olmuyub, "sərbəst" şəhər (volni qorod) olsun şüarı dəxi çıxmış idi. Həmin şüara Tiflis saxta sosialist vərəqələri və erməni qəzetləri rəvnəq verib Avropa siyasi məhafilinin diqqətlərini Bakı məsələsinə cəlb etmək iddiasında bulunuyorlardı.

Həmin məsələ xüsusunda İstanbulda nəşr edilən "Tərcümani-həqiqət" qəzetəsi mühərrirlərindən birini İstanbulda Azərbaycan heyəti-mürəxxəsəsi rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əfəndilərinin nəzdinə göndərib, bəyanat istəmişdir.

Bakı alınmış isə də Məhəmməd Əmin cənablarının bəyanatının əhəmiyyəti itməmiş. Buna görə də onun bəyanatını burada dərc edirik.

Məhəmməd Əmin bəy demişdir:

Bolşeviklərlə azərbaycanlılar arasında axıdılan qan yalnız Azərbaycan məqsədinin hüsulunu təmin etmək şərtilə dayandırılıla bilər. Bunu biz səmim qəlb ilə arzu edirik. Çünki əfəndim, Bakı Azərbaycanın, Azərbaycan da Bakınıdır. Bakını Azərbaycandan ayırmaq istəyən kim olursa Azərbaycanın həyatına qəsd etmişdir. Bakısız Azərbaycan təsəvvür olunmaz. Bakı tarixən də, halən də bir türk şəhəri və müsəlman bələdəsidir. İstiqbalən də öylə olaraq Azərbaycanın paytaxtını təşkil edəcəkdir. Azərbaycan ismi belə ehtimal ki, Bakının petrol ocaqlarından ol dünyanın uzaq guşələrindən kəndisinə zairlər cəlb edən daim yanar təbii atəşlərindən alınmışdır. Azərbaycan bugünkü milli və mənəvi işığını dəxi Bakıdan alıyor. Burası Qafqaziya islamlarının mərkəzi-ürfanıdır. Azərbaycanın qabiliyyəti-həyatıyyəsini təmin edən vartati-mühümmə buradan hasil oluyor. Burası məmləkətimizin yeganə limanıdır. Bakı Azərbaycanın qapısıdır. Bütün aləmin iştəhasını cəlb edən petroлу olmadığı zamanlar belə Bakı Şimali Azərbaycandan ötrü əhəmiyyəti-ticariyyəyə malik mühüm bir nöqtə təşkil edirdi. İndi dəxi o əhəmiyyəti haizdir. Bunların həpsinə bərabər Bakı, əksəriyyət nüfuz etibarı ilə müsəlmandır. Bakıda mövcud bulunan ərazinin, əmlakın, əfər və müstəqfatın qismi-küllisi müsəlmandadır.

Ətrafında bulunan köylər tamamilə müsəlman köyləridir, azəri türkləridir. Xülasə, Türkiyə üçün İstanbul, Almaniyaya üçün Berlin, Rusiya üçün Moskva nə isə Azərbaycan üçün də Bakı ondan artıq olmasa da, odur. Bu o qədər aydın bir məsələdir ki, bunu məsələ olaraq ortaya qoymaq həqiqətən də mövcubi-heyətdir. Bakı bolşeviklərinin – rus imperialistlərinin Qafqaziyadakı yardıqçılarının bu fikirdə olduqlarını, azərbaycanlıların haqlarını inkar üçün bu şəkli ilti-

zam etdiklərini bilirdik. Əksəriyyəti kimlərdən ibarət olduğu məlum bulunan Bakı bolşeviklərinin ingilislər tərəfindən dəxi müzahirat görərək bu yolda təhrikatda bulunduqlarını duyumuşuq. Fəqət Almaniya dövləti-fəximəsinin bu fikrə zahir və məhmi olacağını qətiyyəən kəsdirəməzdik. Tiflis qəzetəsindən nəql etmiş olduğunuz xəbərdə mütləqa bir yanlışlıq olacaqdır. Şübhəsiz ki, Bakı petrollarının aləməşumul bir əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə ki, bu petrol məsələsi rusları da, Qafqaziyadakı məktəbləri də, Türkiyə ilə müttəfiqlərin də əlaqədar ediyor.

Madam ki, Bakı ilə əlaqə petrola bağlı bir əlaqədir, demək ki, iqtisadi və ticari məsələ qarşısında bulunuyoruz. Bəhri-Xəzər kənarında bulunan Azərbaycan petroлу su yerində işlədəcək deyildir. Petrol Azərbaycanın ən böyük ixracatını təşkil edir. Şübhəsizdir ki, Azərbaycan əcnəbi sərmayəsindən istifadə edəcəк və bu sərmayənin Bakı ərazisində tətbiqin dəxi hər dürlü vasitələrlə təşil və təminə çalışacaqdır. Petrolun əhəmiyyəti-beynəlmiləliyəsindən istifadə üçün Azərbaycan hökuməti ilə anlaşmaq və bağlaşmaq mümkün ikən qafanı bədənədən ayıracaq qədər qanlı tədabirə əcəba, nədən ehtiyac görülsün? İştə bunun üçün bu etiqađdayam ki, Tiflis qəzetələri ilə nəşr olunan şeyiə qərini-həqiqət olmasa görək. Çünki düşünüyoram: sərbəst bir şəhər elan etmək surət ilə təmini təsəvvür olunan fəvaidi-müştərəkə Azərbaycan hakimiyyəti təxtində dəxi təmin edildikdən sonra Almaniya diplomasi-si əcəba, nə üçün Azərbaycan həyati-milliyə və mənafeyi-həyatlarına səbəbsiz bir surətdə qəsd etsin?!

"Azərbaycan",

3 təşrini-əvvəl (oktyabr) 1918, №5

102241

Bakı haqqında Azərbaycan hökumətinin notası

İstanbul qəzetələrində sentyabr ayı ortalarında Azərbaycan sülh heyətinin sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən təqdim edilmiş və eyni zamanda surəti bitərəf və mərkəzi hökumətlər səfərlərinə göndərilmiş bir nota dərc edilmişdir. Almaniya ilə Rusiya arasında əqd edilən əlavə müahidənamədə Bakının şura hökuməti əlində saxlanması haqqındəki maddəyə görə məzkur notada Azərbaycan hökumətinin Bakı şəhərinə tarixi bir həqqi olduğunu isbat etmək üçün şəhərin tarixi haqqındə müfəssəl məlumat verilmişdir. Bu tarixi hüquq coğrafi, iqtisadi və milli təsəvvürat ilə isbat edilməkdədir. Həmçinin notada göstərilir ki, Bakı şəhəri elm, mədəniyyət və sənaye cəhətincə də Azərbaycan ilə əlaqədarır. Çünki ümumsiyasi, iqtisadi, ictimai, dini və xeyri müsəlman müəssisələri Bakıdadırlar.

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Məzkur notada Almaniya ilə Rusiya arasında aqd edilən əlavə müahidənamə və millətlərin istiqlalıyyəti əsasına istinad edilməsi haqqında təəccüb izhar edilir. Rusiya inqilabı tərəfindən elan edilib və Brest-Litovsk əhdnaməsində təsdiq olunmuş əsas istinadən ki bu əsas üzərinə hər millət öz müqəddəratını həll etmək ixtiyarına malik olur, Azərbaycan milləti mərkəzi dövlətlərin hüsnü-münasibətinə etimad edərək əsrlərdən bəri təzyiqli altında qaldığı Rusiya istibdadını yıxıb özünü müstəqil elan etdi. Azərbaycan milləti Almaniyaya hökumətini əlavə müahidənamə ilə Azərbaycanın ruhani, iqtisadi və siyasi mərkəzi, paytaxtı olan Bakı şəhərinin Rusiyaya əlində qalmasına rızasından xeyli narahat olmuş idi. Notanın axırında ümidvarlıq bəyan edilir ki, Almaniya dövləti Azərbaycan hökuməti və millətinin Bakı şəhərinə malik olmaları hüququnu ciddi surətdə nəzərə alar.

"Azərbaycan",

5 təşrini-sani (noyabr) 1918, №31

Bakı xəbərləri

Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbul konfransı müəyyənləşdirdi. Rəxhəsərləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Aslan bəy Səfikürdski, Əhməd bəy Pepinov və Şüyxülislamov cənabları dün təşrini-saninin 7-də Bakıya varid olmuşlardır.

Məşhur mühərrir və cəmaət xadimi Əhməd bəy cənabları dəxi Bakıya gəlmişlərdir.

"Azərbaycan",

8 təşrini-sani (noyabr) 1918, №34

Vətənimizin iki simayi-möhtərəmi Ağaoğlu Əhməd bəy

Əhməd bəy Ağayevi kim tanıyıyır?
Hələ Parisdə tələbə ikən məşhur Fransa alimi Renanın “Dini-islam münəyi-tərəqqidir” meylindəki idareyi-əfkarına qarşı yazmış olduğu cavabi-şifahi ilə Fransada şöhrət tapmış olan Əhməd bəy öz vətəni olan Azərbaycanda fəqət erməni-müsəlman qıtalı olan 1905-ci ildə məşhur oldu.

Erməni yazıcılarının müsəlmanlar əleyhindəki böhtan və iftiralarına cavab verən və qələm hücumlarına köks gərüb səbat göstərən Əhməd bəy öylə bir müasir lisana malik idi ki, onun yazdıqlarını oxuyanlar müsəlmanlar əleyhində deyilən sözlərin məhz yalan və iftira olduğuna kəmal ilə inanıb etibar və etiqad ediyordular. Əhməd bəyin bu yazılarının əsəri idi ki, Azərbaycan türkləri həqqində erməni iftirasından dolayı əmələ gələn qara fikirlərin soyuq və kəsif buludları dağılıb həqiqət günəşi meydana çıxmaqla hər kəsin qəlbini

müsəlmanlar lehinə qızırdı və nifrət əvəzinə rəğbət və hüsnitəvəccöh əmələ gəlirdi. “Həyat”ı ilə Azərbaycan türklərini diriltmək və “İrçad”ı ilə onlara rahi-nicatu nişan vermək yolunda öz həyatından əl çəkəcək dərəcədə çalışan Əhməd bəy degil bir müasir yazıları ilə, bəlkə bütün amal, ifal və əfkar ilə milləti həqqində çalışdığını Petroqrada və Moskva məhafili-alieyi-siyasiyyəsində Azərbaycan türkləri tərəfindən göndərilmiş mürəxxəs sifətilə gördüyü saf işlər və ümumqafqaz ictimaində canişin hüzurunda söylədiyi bəliğ nitqləri ilə isbat etdi. O işlər sayəsində idi ki, Bakı müsəlmanlarının neft və mədən evləri öz əllərində qaldı – və illa əldən gedəcək qorxusu var idi – və o nitqlər sayəsində idi ki, ümumqafqaz müsəlmanları baxısus Azərbaycan türkləri Qafqaz hökumətinin məzhəri-etina və etibarı oldu.

Millətini xarici təərrüfat və təcavüzdən vəqayə və müdafiəyə çalışan Əhməd bəy daxili mərzələrimiz ilə də daim mübarizədə idi. Tənəzzülümüzə qarşı “Tərəqqi”si ilə müdafiə edərək yorunuq və istirahət nə olduğunu il uzunu bilməzdi. O idi ki, bir tərəfdən bir bu qədər sərf edilən baş və bədən qüvvəsi, digər tərəfdən nicat və rifah halları xüsusunda can çürütdüyü həmcinslərindən bir parasının kəndisinə qarşı rəva görülən narəva rəftarları, üçüncü tərəfdən mübarizəyi-həyatıyyə məsələsi Əhməd bəyi o dərəcədə əsəbi bir hala salmışdı ki, uzun və sükun bir istirahətə əşədd surətdə məcbur və möhtac qalmışdı.

Əhməd bəy istirahət qəsdilə vətəninədən müfariqət etdi, lakin bu istirahəti seyfiyələrin və kurortların salim və sakin guşələrində aramadı. Zətən öylə yerlərdə istirahət edə bilməzdi. Əhməd bəydə öylə bir təbiət var ki, öz həmcinslərindən uzaq bilələmum müsəlmana biganə olan yerlərdə istirahət degil, yaşamaq da gücdür. Onun üçün millət həyatı görünən,

millət qoxusu gələn bir yer lazım idi ki, həm "şügl və məkanın dəyişməgi dəxi istirahətdir" qaidəsinə riayət və həm də Bakı kibi Azərbaycan müsəlman mərkəzini əvəz edə bilə idi.

Bu yer böyük türklərin böyük paytaxtı olan İstanbuldan başqa nə ola bilərdi ki, orası islamlıq və türklük həyatının hər bir cəhətə xoş edən, qaynaşan böyük bir mənbəyidir.

Əhməd bəy İstanbula getdi, daha doğrusu köçdü və artıq "oralı" oldu. Zənnində idi ki, yeddi-səkkiz il müfəriqətindən və zənn ediyorum istirahətindən sonra təkrar vətəninə qayıtdı. Lakin Əhməd bəyin İstanbuldakı istirahəti yenə çalışmaqdan ibarət idi. Fərqi bu idi ki, artıq kəndisini anlayan, səy və cüsesini təqdir edən bir mühit içində çalışırdı və çalışmaqda yenə vətən və millət yolunda idi. Bizi İstanbul və Avropaya bildirirdi, bizim də dünyada var olduğumuzdan lazım olan yerlərə xəbər verirdi...

Əhməd bəy yaxşı bir vaxtda vətənə qayıtdı. Belə vaxtda ki, türk qəhrəmanlarının müqtədir əlləri ilə zənciri-əsərətdən azad edilmiş zəif və düşkün vətən bu gün dərd bilən və çalışqan övladlarının hər tərəfdən köməginə möhtacdır.

Ümidvar olmalıyıq ki, Əhməd bəy və ümum vətənpərəstlərimiz bu kibi günlərdə ittifaq və ittihad ilə əl-ələ verib qoymazlar ki, sərbəst vətənimiz təkrar özgələrin bəndi-əsəratinə giriftar olsun.

Ü.

"Azərbaycan",

10 təşrini-sani (noyabr) 1918, №35

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin

Səvgili mühərririmiz, istəkli natiqimiz, millət yolunda həyatını nisar edən, cəməət xadimimiz Rəsulzadə Məhəmməd Əmin cənabları 3 gündür şəhərimizə varid olmuşdur.

Azərbaycan imarətinin binasını qoyan, bu uğurda kərəətlə həyatını təhlükəyə atmış olan Məhəmməd Əmin əfəndi biz Azərbaycan türkləri üçün işıqlı bir ulduz rolu oynayaraq istiqlali-milli yolunu Nikolay və Protopoviç dövrünün müzəlləm gecələrində belə milliyyət müsafirlərinə göstərməsi, rəhbərlik etməsilə vətənimizə böyük bir xidmət göstərmişdir. Hələ novcavan ikən 1905 inqilabından sonra meydanı-siyasət və ictimaiyyəyə atılaraq o vaxt yenicə təsisə başlayan milli-siyasi təşkilatımızda mühüm mövqelər tutduqdan sonra irtica dövrünün hüluli ilə rus qaragüruhunun qəzəbinə giriftar olub İrana qaçmış və orada dəxi müsəlmanların mənafeyini candan əziz tutaraq İran inqilabçıları əl-ələ verərək bir tərəfdən

"İrani-nov" qəzetəsi nəşri ilə millətin fikrini işıqlandırmaqla bərabər digər tərəfdən də fədailər zümərəsində Məhəmmədəli şahın yaxıcı-yıxıcı, keyfə-mayəşası müqabilinə mübarizə etmişdir. Bədə orada dəxi irtica baş qaldıraraq rus istibdadı ilə İran keyfə-mayəşası əl-ələ verdikdə həyatı təhlükəyə düşərək İrandan da İstanbula hicrət etmişdir. İstanbulda bir mühərrir sifətilə Məhəmməd Əmin əfəndi müxtəlif qəzetə və məcmuələrdə iştirak edərək Azərbaycan-Qafqasiya türk islamlarını Osmanlı türklərinə tanıtdırmaqda mühüm bir rol oynamışdır. Bugünkü meyvənin o vəqt toxumunu saçanlardan birisi də haman Məhəmməd Əmin əfəndi olmuşdur.

Nəhayət, cahan müharibəsi ibtidasında Bakıya qayıdaraq ixtiyarı əlindən alınmış olduğu halda məhəlli qəzetələr başında düraraq "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" şüarı ilə "Açıq söz" bayrağını qaldıraraq milləti bugünkü işıq tərəfinə dəvətə başlamışdır. Axirüləmr Rusiya inqilabı başlanması ilə artıq meydanı açıq görərək Azərbaycan muxtariyyəti şüarını meydana ataraq məzkur şüarla işləyən Gəncə firqəsi ilə birləşib son il yarım vaxtını ancaq bu fikrə təxsis etmişdir. Bu uğurda Məhəmməd Əmin həzrətləri vəfat edən övladına təziyə saxlamaya macal tapmaz bir dərəcədə fədakarlıqla çalışmış və nəhayət məqsədinə nail olaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edilmişdir. Bundan sonra Məhəmməd Əmin öhdəsinə daha mühüm vəzifələr düşərək İstanbul konfransında Azərbaycan heyəti-mürəxxəsəsi rəisi sifətilə aləmi-islam paytaxtına gedərək orada Azərbaycan uğrunda çox təşəbbüslər etmiş, Azərbaycana edilən təcavüz və həqsizliklərdən vətəni müdafiəyə çalışmışdır. Bakının Rusiyayamı, ya Azərbaycanamı məxsus olması məsələsində Məhəmməd Əmin əfəndi tarixi, mədəni, iqtisadi dəlillər ilə Bakının Azərbaycanın başı və gözü olduğunu isbata qalxmış-

dı və həqqimizdə bunca həqsizlik işləmiş olan dövlətlərə protesto verdi.

20 yaşından bu günədək 13 il müddətində türklük, islamlıq, hürriyyət və istiqlaliyyət uğrunda Məhəmməd Əmin əfəndi fəvqəladə fədakarlıq ibraz etmişdir.

Azərbaycanlılar Məhəmməd Əminlər yetişdirməsinə iftixarla öylələri həqqində qədrşünaslıqlarını da ibraz etməlidirlər.

X.

*"Azərbaycan",**10 təşrini-sani (noyabr) 1918, №35*

Azərbaycan paytaxtı

“Quzğun dəniz”in¹ sahilində, əski Albaniyanın² mərkəzində, Şirvanşahların paytaxtında, Abşeron yarımadasının cənubunda 49-51 dərəcə tul, 40-21 dərəcə ərzində bir tərəfdən Bayıl, digər tərəfdən Zığ ad ilə suların bağrına qol uzatmış, qarşıdakı adaların himayəsilə pənahsız gəmiləri hər növ tufanlara qarşı qoruyan mərhəmətkar bir qucaq açmış li-man var:

Bakı bəndəri!

¹ Əski türklər üç türk gölündən – Baykal, Aral və Kaspi – böyüğü olan Kaspiyə “Quzğun dəniz” derlərdi. Bunun türklərcə digər bir adı da “Türk dənizi” idi.

² Şirvan vilayətinin, hazırkı Bakı quberniyasının yerində qüruni-əvvəlində “Albaniya” ad ilə məruf bir qövmlə yaşayırdı. Bu qövmlə olduqca cəngavər olub Roma imperiyası ordularına müqavimət eləmişdi. Sonra şimaldan axın edib gələn türk seylaninə dayanamayıb Xəzər türkləri tərəfindən münqəriz olub məmləkətləri tutulmuş və türk qəbilələri tərəfindən oturaq edilmişdir.

Şöhrətli Azərgədəsi, “odunsuz yanar, sudan qorxmaz” münqəbədər atəşi¹ uzun zamanlardan bəri məruf, tarix səhifələrini boyamış neft quyuları, hərdənbir fövran edər “yanardağ”ı ilə Azərbaycan isminin müsəmması həmişəyanar bir ocaq var:

Bakı bələdəsi!

Bakı – Azərbaycanın paytaxtı.

Bakı, bu gün istiqlalını elan etmiş olan Şimali Azərbaycanın mərkəz idarəsi olduqdan sonra degil, daha əvvəldən, qədim zamanlardan bəri Azərbaycan paytaxtı-paytaxtı degilsə də, mühüm mərkəzlərindən biri olmaq həsiyyətinə malik olmuşdur.

Azərbaycan kəlməsinin “Od” mənasındaki “Azər”dən ayrıldığı iddia edənələr, buradaki atəşgədələri göstərir, ona görə də bu yerlərə “Od abad edən” mənasında “Azərbaykan” və yaxud “Azər abad kan”, daha sonra müərrib olaraq “Azərbaycan” denildiyini bəyan edərlər.

Şəmsəddin Sami bəy mərhum “Qamus-i-əl-ələm”ində “Azərbaycan” kəlməsinin əvvəlcə Təbrizin özünə, sonra ətrafına, daha sonra vilayətinə ələm olduğunu qeyd ediyorsə da, bir az aşağıda Azərbaycanın toprağını və yerlərinin mürəkkəb olduğu məvaddi-tərif edərəkən diyor ki: “Məmləkətin toprağı ərazi-bir kaniyyədən olub, qaz çıxarır yerləri və neft quyuları çox olduğu kibi, zəlzələləri dəxi pək sıx olub, qəsəbələri və ələlxüsüs mərkəzi olan Təbriz şəhəri dəfəatla xərab olmuşdur. Zəmani-cahiliyyətdə atəşgədələrinin kəsərti və bəlkə “Azərbaykan” təsmiyyə olunması dəxi bir atəşi-daimi halında olan bürkan və neftlərinin kəsərtindən iləri gəlmişdir”.

¹ Əski iranilərdə bir üç atəş əfsənəsi vardır. Bu əfsanə Azərbaycan ənənəti ilə əlaqədardır. Bu əfsanədəki həmişə yanar üç atəş “odunsuz yanar, sudan qorxmazmış” ki, Bakının yerdən çıxar və suda yanar təbii qazına kinayə edilmişdir.

Görürsünüz ki, müəllifi-möhtərəm sizə tamamilə aşına bir mənzərə təsvir ediyor. Tərif tamamilə Bakıya və vilayətinə aid daimi bir atəş halında bulunan bir kan – Bakı, dəfəatla zəlzələyə məruz qalan da Şamaxıdır. Burada Təbriz və həvalisinə bənzəyən bir şey yox. Çünki o həvalidə nə qaz çıxarırlar, nə də neft quyuları vardır.

Bunu zikr etməkdən məqsədimiz təbii, Təbrizin Azərbaycan mərkəzi olduğunu inkar degil, əsl Azərbaycan isminin müəmması olacaq nöqtənin Bakı ola biləcəgini göstərməkdir.

Əvət, Bakı yalnız bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı degil, əski Azərbaycan qitəsinin də mühüm bir mərkəzidir. Vəqtilə bu mərkəz əski “Midiya” yerini tutan Azərbaycan sakinlərini müqəddəs atəşləri ilə qızdırmış; bu hərərətlə o, İrandan, Hindistandan və dünyanın sair yerlərindən zairlər cəlb eləmişdir.

Bakı bu gün də ziyarətqah, bu gün də məbəddir.

Bugünkü Bakı zairləri əski atəşpərəstlər kibi din hissiyyəti və ruh ehtiyaclarını tətmin üçün degil, maddi həvəslərini təmin, artıq təmələrini doyurmaq üçün gəliyorlar. Burada sərənəti kəndi kəşənələrinə axıtmaq istiyorlar. Bu müəssir zairlər tarixin hekayələrini oxurkən hind zairlərinin gəlib burada müqəddəs atəşlərə tapınmaqdan başqa bir faidə gözləmədiklərini heyərətlərlə tələqqi edər, o nur və hərərət sərğərdanlarını qətiyyənlə anlıyamazlar. Çünki onlar “eşqi” şəmin başına fırlanıb da kəndisini yakan və yakılarkən səs çıxarmayan “pərvanə”dən¹ degil, cəmənlikləri, çiçəklikləri birər-birər gəzib də güllərdən şirə çəkən “arı”lardan ögrənmişlərdir.

¹ “Ey morğə səhər eşq ze pərvanə beyamuz
Kan suxtera can şod-o avaz nəyaməd”

Sədi

Onlar icab edərsə palçığa girər, hisə bulaşar, mazuta batar, fəqət atəşi tapmazlar.¹ Çünki məbud olaraq onlar qazı, nefti degil, bunlardan hasil olan “Sarı mədəni” tanırlar.

Fəqət Bakının müridləri yalnız bu uzaq vilayətlərin zəvvarı degildir. Buranın maddi deyil, mənəvi atəşlərinə Hindistan məcusı və İran zərdüştlisindən daha şiddətli bir ehtiyac və daha qüvvətli bir imanla mərbut olan mücavirlər, mötəkilər² vardır:

– Azərbaycanlılar!

Əvət, Bakı əski məcusilərdən ötrü şöləsinə yakılır şəm; qomşu imperialistlərlə Avropa kapitalistlərdən ötrü şirəsi çəkilib gül isə, Azərbaycan türklərindən ötrü təvaf olunur əməl kəbəsi, etikaf olunur həyat məscididir.

Bu, bizə bir əməl kəbəsi və həyat məscidi olan Bakımızı, acəba, heç bilirmiyiz?!...

Bu suala cavab almaq üçün mətbuatı-ümumiyyəməizin cavan hücrəsini ümumi bir surətdə gözdən keçirdim. Bakıya aid bir şey görmədim. Bu bana həvəs və cəsərət verdi. Müxtəsər də olsa, Bakının tarixi həqqində bir kaç yarpaq qaralıyalım, dedim. Şübhəsiz ki, bu sətirlərlə veriləcək məlumat Azərbaycan Cümhuriyyəti paytaxtının şən və heysiyyəti ilə mütənasib olamayacaq. Çünki əl altında nə o qədər mənbə, nə də o qədər zaman və fürsət vardır. Fəqət Azərbaycan mətbuatında bu xususda daha heç bir yazı yazılmadığından, düşündüm ki, naqis də olsa, bir şey olsun. Biz naqisini başlarız, mütəşəbbüs gənclərimiz də çalışar, vətən eşqi, məmləkət məhəbbəti ilə səy eylər, bu başlanğıcı təkmlil edərlər; o zaman biz də əziz paytaxtımızın mükəmməl bir tarixinə malik olmaq səadətini dərk edəriz.

¹ Tapmaq, tapınmaq – türkcədə ibadət və təbbüd etmək mənasındadır.

² Mötəkil – günlərlə məsciddə oturub da bu yenə ibadətə (etikafa) oturan zatə denilir.

“Bakı” kəlməsi imdiki halda dünyaca məruf kəlmələrdən birisi və hər kəsin virdi-zəbanı olduğu kibi, hər azərbaycanlının da “bismilə” sidir.

Bu kəlmə, bilxassə Azərbaycan istiqlalının xofla ümid arasında bir böhran keçirməkdə olan bu günlərdə həssas ürəklərə müəssir bir iztirab verməkdədir.

Qəlblərimizi bu qədər əlaqədar edən “Bakı” kəlməsi, əcəba, hankı mənayı ifadə ediyor?

Bu kəlmənin “bad” və “kub”dan mürəkkəb olan “badi kubə” kəlməyi-farsisindən müxəffəf olaraq ayrıldığı və “yeldöğən” mənasına gəldiyi mərufdur; böylə bir “təsmiyyə”nin səbəbi isə burada hakim olan Şimaldan əsən “Xəzri” və Cənubdan əsən “Gilavar” yelləri imiş.

Fəqət Bakı isminin böylə mənayə malik olduğu məşhur isə də, dərin düşünür müdəqqiqlər böylə bir vəchi-təsmiyyəyi amıyanə görüyorlar.

İran müəbiləri Bakı isminin əslini iranilərin tələffüzləri “badi kubə”dən aradıqları kibi, bəzi türkcilər bakılıların “bəki” şəklində tələffüz elədikləri bu kəlməyi “bak” kəlməsindən ayırmaq istiyorlar. Ərəb müvərrixlərindən bəzilərinin paytaxtımızı “baq” şəklində qeyd etdiklərindən dəxi istidlal edərək, bir rəvayətə görə, Xəzər türkləri tərəfindən təsis olunmuş olan bu şəhərin əslində “bək” müqabili bulunan “bak” kəlməsindən iləri gəldiyini söylüyorlar. Əksər ərəb müvərrixlərinə “Bakuyə” məruf olan tələffüzü də (bəkcigəz)in müəribi imiş – deyə iddia ediyorlar.

Ərəb coğrafiyunundan Yaqut Həməvi Bakıyı “Bakuyə” şəklində qeyd eləmişdir.

İbn Əl-Əsir Xəzəri isə “Kamil” adlı tarixində Bakı şəhərini “baq” olmaq üzrə göstəriyor və diyor ki, “Baq-Bəsfərcan

elində bir şəhərdir”. Yaqutun Bəsfərcan tərifinə görə Əran (yəni Şimali Azərbaycan) ölkəsində kain bir elin adıdır.

Amasiyalı Hüsəməddin “İqdam” da nəşr elədiyi bir məqaləsində İbn Əl-Əsirin “baq”ını alaraq bunun “bak”dan çıxdığını “bak”ın da Bakuyə şəklinə gəldiyini və bunun da şimdiki türkcəmizdə “Bəksəhri” demək olduğunu iddia etməkdədir. Digər bir mühərrir dəxi Bakının yənə türkcə olaraq Sultanülqəra və Şahkənd mənasına olaraq “Bək köy” olduğunu zikr edərək şair Şeybaninin aşağıdakı:

*“Bək köy də bana göründü bənli
Ol lələ üzər simi-tənli”*

beytini dəxi istidlal üçün iqtibas ediyor.

“Baku” kəlməsinin istıraqı haqqında bu kibi tədqiqat biçimli digər mülahizələr dəxi yox degildir. Fəqət bu mütalələrin qərini-həqiqət olduğunu təsdiq etmək məsuliyyətini boynumuza alamayıq.

Bizə öylə gəliyor ki, Bakının qədimliyini, burada əski iranilərin, yunanilərin, xəzərlərin və sair qədim millətlərin hökmran olduqlarını nəzərə alaraq Bakı kəlməsini farscaya və yaxud türkcəyə uydurub da kəndisinə mətlub bir mənayi bağlamaqla məsələ həll ediləməz.

Bakı kəndisində bulunan gərək Venedik kari qüllələri və gərək hindkari azərgədələri ilə bəşəriyyətin əski dindarları olan hind atəşpərəstlərinə bittəb bəlli idi. Bunu göstərər sərih məlumatı-tarixiyyə vardı.

Bir bürkan halında daimi atəş surətində yanıb tutuşan Bakı atəşpərəstlərə yabançı qalamazdı. Həm qalmamışdır, burası onlarca bir ərzi-müqəddəs idi. Suraxanıdakı atəş-

gədə Azərbaycan atəşgədələrinin ən qüdsisi idi. Buraya hind məczublərinin zəvvar qafilələri təşkil edərək gəldikləri müsəlləmdir.

Bu mülahizəyə görə, "Baku" kəlməsinin iştiqacını nə bu-günkü farsçada, nə də türkcədə aramaq səhih olamaz. Bunun üçün "sanskrit" dilinə müraciət edilərsə, daha münasib olur.

Sanskritcədə "Baku" kəlməsi bir mənə ifadə ediyormu? – biləmiyoruz. Fəqət bəzi mənbələrə görə hind lisanlarından (keçrati-qədim) dilində "Baku" kəlməsi "həqiqətə doğru" mənasını ifadə ediyormuş. Çox ehtimal verilə bilər ki, hind məcusiləri möcüzünmə atəşgədəsindən dolayı burasına böylə müqəddəs bir ism vermiş olalar. Bilxassə ki, "odunsuz yanar və sudan qorxmaz" üç atəş əfsanəsi dəxi Baku atəşgədəsinin bulunduğu yerə isnad olunuyor. Tarixən müəyyən olmayan bir zamanda – İran tarixilə məşğul olanlar diyorlar ki, – atəşpərəst zərdüştilərindən bir qafilə Azərbaycandan "Abşeron" yarımadasına gələrək sahildən iki fərsəx fasilədə Baku atəşgədəsini vücudə gətirmişlərdir¹. Onların anlatmasına görə, "bu məbəd (yəni Baku atəşgədəsi) sıcaq bir topraq üzərində təsis olunmuşdu. Bütün o tərəflərdə kəsərlə mövcud olan "şist" yağları ilə neftin qarışmasından hasil olmuş (karbonlu hidrogen) o sahədə kəsərlə vardı. Bu qaz atəş aliyor, yanıyor. Hətta yalnız topraq üzərində degil, bu qaz dəniz açıqlarında da mövcuddur. Alovlu bir şey atınca haman suyun üzü atəş alıb yanıyor."

Bakının Hindistan, İrani-qədim və atəşpərəstliklə olan əlaqəsi adının nərdən gəldiği həqqində verilən izahat arasında göstərildi.

¹ "Aqşam" qəzetəsində Köprülüzadə Məhəmməd Fuad bu fəqərə həqqində əlavə ediyor ki: "Müvərrixən icra edilən tədqiqat nəticəsində elm aləmində bir həqiqət şəklinə tələqqi edilən bu rəvayətin heç əsli olmadığı və atəşpərəstlik bu sahəyə ancaq 18 əsrdə hindlilər və hindli parsilər tərəfindən idxal edildiyi təhqiq etmişdir".

Burasının Yunani-qədim və Venedik dövrləri ilə münasibətdar olduğunu bildirir. Asar da vardır. Bayıl qabağında sular içərisində bulunan əski qələ hasarını andıran barıların ənqazı bu asardandır. Şəhərimizin gözəlliklərindən birini təşkil edən Kupalniya (dəniz hamamı) yapıldığı zaman bu ənqaz səmtində "məzkur hamam müqabilindən sahildə duran "Qız qələsi" nə doğru uzanan bir növ səngfərşlər kəşf olunduğu zaman mütəxəssis mühəndislər bunun əski Yunan asari-memariyyəsindən olduğuna zahib olmuşlardı. Məzkur Qız Qələsi dəxi adilə türk əsəri isə də, tərzi memarı və şəkil etibarilə Venedik asarını andırıyormuş.

Haşımov meydanında qoşa qələ qapısı üzərində müşahidə olunan rəsmlər dəxi islamiyyətdən əvvəlki bir dövrü-qədimə aid olsa gərək". İsmnin nə kibi bir mənə ifadə elədiyi həqqində mövcud olan bu qədər rəvayətlər içərisində amiyənə bir təfsiri olan "bad" və "kub" təvəccöhi məruf olduğu kibi şəhərin qədimliyi və kim tərəfindən təsis olunduğu babda da iranilər məruf bir rəvayət vardır. Bu rəvayətə görə, Bakı Nuşirəvanı-Adil tərəfindən təsis olunmuşdur. Buna müqabil şəhərin Nuşirəvan istilasından daha əvvəl Xəzər xaqanlığına tabe bir Türkmən xanlığı dairəsində olduğu da iddia olunmaqdadır. İbn Əl-Əsirin Bakının "Bəsfərcan" elində bir şəhər olduğunu zikr etdiyini qeyd etdik. "Məcməülbəldan" sahibi Yaqut Həməvi isə Bəsfərcan elini: "Bəsfurcan", Bəsluxan, Basluxan kibi Basfurkanın müərribidir. Türklərin "bay siburqan" dediklərinə iranilər "Basfurkan", ərəblər də "Bəsfurcan" və "Bəsfərcan" demişlərdir. Şərqdə Seyhun üzərində kain Siburqan şəhri, Xorasanın mərkəzi-qədimi olan Mərv önündə axan Macan (Makan) nəhri üzərində vəqə Əşfurqan (Siburqan) şəhəri və Qərbdə Kür nəhrinin Şərq tərəflərini mühit olan

“Basburqan” eli türk bilad və asari-məşhurəsindəndir” deyər izah ediyor¹.

Şəhərin kimlər tərəfindən təsis edildiyi ixtilafly olduđu kibi, hankı sənədə təsis edildiyi də ixtilaflydır. Burasının məmurə olaraq 1500 sənədən bəri məlum olduđu, hətta bir rəvayətə görə Miladi-İsadan 978 sənə əvvəl dəxi burada məmurə olduđu rus qamuslarında müqəyyiddir.

III

Bakuyi ilk dəfə bir liman (bəndər) olaraq ərəb müvərrixlərindən “Əlmüqəddəs” zikr eləmişdir.

O zamanlar Dərbənd (ki ərəblər ona Babül-Əbvab, türklər Dəmir Qapı diyorlardı) daha ziyadə əhəmiyyət və şöhrətə malik idi. Bakı isə Dərbənd mülhəqatından bir bəndər sayılırdı. Buna görə də məşhur ərəb müvərrixləri kitablarında bu tərəflərdən bəhs edərəkən Dərbəndə böyük əhəmiyyət verdikləri halda, Bakıyı zikr etmiyorlar.

Fəqət bununla bərabər Bakının bir liman olaraq olduqca böyük əhəmiyyət peyda elədigiy zamanlar da olmuşdur. Moğol istilasından sonra Bakı Xəzər dənizinin qərbi ilə şərq arasında bir ticarət və tranzit mərkəzi olduğundan burasına diqqət verilmişdir.

İran, Turan, Xəzər, Rusiya məmləkətləri arasında bir ticarət deposu halını alan Bakı o dərəcədə əhəmiyyət peyda eləmişdir ki, Xəzər dənizinin bir adı da “Bakı dənizi” olmuşdur.

Bakının islamiyyətdən sonrakı tarixinə və buradakı asarə baxıldıqda burası Şirvanşah namilə hökumət edən bir sülalənin ikinci paytaxtını təşkil eləmişdir. İçlərində Məlik

¹ Hüseyin Hüsəməddin, “İqdam” qəzetəsi

Mənuçöhr, Şah Xəlilullah kibi elm, ürfan dostu olan şirvanşahlar əsasən Şamaxıda oturuyorlardısa da, Bakı dəxi bəndər olduğundan burasına dəxi əhəmiyyət veriyor, əksərən buraya gəliyor, iqamət edərlərdir. Şah məscidi, Xan sarayı və sonra Şah olan bağları Şirvanşahlardan qalma baqiyatdır. Şah məscidi ilə Xan sarayının təzi-memarisindən dəxi görüldüğü vəchlə Şirvanşahlar zamanında Bakı olduqca məmur bir bələdə halında olub, came və mədrəsələri məruf imiş. Qamusların göstərdiyinə görə Şirvanşahlar altıncı əsr hicridə buralarda hökmran olmuşlardır.

Məscidi-camein əski binasında mövcud olan kitabələrdən dəxi camei-məzkurun 5-ci əsr hicridə bina edildiyi görülməkdə idi.

893 sənəyi-hicrisində Müluki-səfəviyyənin cəddi olan Şeyx Heydər tərəfindən Şirvanşah üzərinə hücum vaqe olmuşsa da, Ağqoyunlu Yaqubxan imdada gələrək şeyx mümiileyh məğlub edilmişdir. Fəqət sonra Şah İsmayıl atasının intiqamını almaq üçün Şirvana qoşun çəkərək 906-cı tarixdə Şirvanşahı məğlub etmişdir. Bu məğlubiyət şahi-məzkurun vəfatına səbəb olduğu kibi, Bakı qələsinin də səfəvilər əlinə keçməsinə bais olmuşdur. Şəhəri zəbt edən səfəvilər burada mövcud olan sərvət və samanı nəql eləmişlərdir.

Şah İsmayıl Saninin qətlindən sonra bəradəri Məhəmməd Xudabəndə İran təxtinə cülus eləmişdi. Fəqət bəradərinin qətlinə mucib olan daxili ixtilal daha sükut bulmadığından İran məmləkətinə bir az zəif gəlmişdi. İstanbul cahangirləri bu zəifdən istifadə edərək Sultan Murad Salisi İran səfərinə təşviq eləmişlər. Nəhayət, Soqqulu Məhəmməd paşa kibi dərayət sahibi ricalının sözüne baxmayaraq padşah Lala Mustafa paşa komandasında böyük bir ordu tədarük etdirərək İran səfərinə icazə vermişdir. Lala Mustafa paşa ordusu ilə bərabər 986-cı sənəyi-hicridə Qafqasiya təriqilə İran hüduduna gəldi.

Gürcüstan bəyləri Osmanlı ordusunu hüsnü-istiqlal edərək məşhur Özdəmir oğlu Osman paşa komandasında bir ordunun Qazax, Gəncə, Ərəş təriqlə Şərqi Zaqafqasiya səmtinə keçməsinə yol verdilər. Özdəmir oğlu Osman paşa burada sənədlərlə hərbi edərək iranilərlə çarpışdı. Şirvan, Gəncə kimi şəhərlər dəfələrlə əldən-ələ keçdi. Nəhayət, Özdəmir oğlu Osman paşa Dərbəndi kəndisinə iqamətgah qərar verərək orada oturdu. Kırım tatarlarından kəndisinə kömək gələrək İran qüvvətlərilə hərbi elədi. 987-ci sənədə Dərbənddən qalxaraq Kırım xanı Məhəmməd Gəray xan ilə bərabər Şirvan üzərinə yürüdü. Osman paşa əvvəlcə Bakı üzərinə bir müfrəzə çıxarmışdı. Bu müfrəzə Bakıyı aldı. Mühafizləri olan Xan Əli ilə Məqsud Soltanı və sair zabıtları məmləkətin əyanı ilə birlikdə Şamaxıya əsir gətirdi.

Kırım tatarları adətləri vəchilə Özdəmir oğluna müavinət üçün gəlir və yığma edir, təkrar geri dönüyorlardı. Bu dəfə də öylə yapmışlardı. Tatarların döndüğünü xəbər alan İran qüvvətləri Şamaxının istirdadını düşünmüşlər, tədarükə başlamışlardı. Bunu xəbər alan Özdəmir oğlu Şamaxının müdafiəsi üçün məxsusi qüvvət ayıraraq düşməni dəf edibilməmiş, kəndisi ləvazim və tədarükünü düzəldə bilmək üçün Dərbənddən Bakıya enməyə qərar vermişdi. Osman paşa o qışı (987-988) zərərsizcə Bakıda keçirdi. Vaqifənis Əbdürrəhman Şərif bəy əfəndi "Tarixi-Osmani Əncüməni-məcmuəsi"ndə bu xüsusda deyir ki: "Özdəmir oğlu Dəmir Qapıdan Bakıya endi. Xarab olan qələsini təmir və dağılan əhalisini təmin və cəm elədi. Bakı əhalisinin sərvəti-təbiiyyəsidən istifadə çarələrini düşündü. Neft mənbələrini zəbt ilə müqatiyə bağladı. İpək məhsulunu vergiyə tutdu və sair vergiləri tənzim edərək xəzinəyə xeyli gəlir çıxartdı. Əskərlərin məvacibini və qələ

təmirində çalışdığı əmələnin ücretini vermək üçün kafi miqdarda sərmayə hasil olmuşdu".

O qışı Bakıda oturmaqla bərabər Kür nəhrinin ötəsində qüvvət toplamaqla olan Şalman xanı dəxi rahat buraxmaq istəməyib Qazi Gərayı bir miqdar əskərlərlə onun üzərinə göndərmişdi. Salman məğlub edildi. Bunun üzərinə təkrar zübdə bir qüvvət təşkil edərək Salman xan ilə bərabər Pirə Məhəmməd xan komandasında qüvvətli bir ordu ilə iranilərlə təkrar Kür nəhrini keçərək Şamaxı üzərinə yürüş etdilər. Şamaxı müqabilində vəqə olan böyük bir müharibədə Osmanlı qoşunu məğlub olub ordu rüəsasından çox az adam qurtula bildi. Bu qalibiyyət üzərinə Pirə Məhəmməd xan Şabranı təkrar ələ keçirmiş və Osmanlı fərarilərini qovaraq Dərbəndə qədər ilğar eləmişdi.

Bunun üzərinə İran xanları müşavirə edərək Bakı mühasirəsinə qərar vermiş və bu tərəfə qoşun çəkmişlərdi. Bakının bu mühasirəsinə isə Əbdürrəhman Şərif bəy böylə təsvir edir:

"Mühasirədən əvvəl Osman paşa Dərbəndə getmiş və Bakı mühafizəsinə bahadırani-üməradan Əhməd bəyi təyin və iqamə eləmişdi. Bakı mühasirəsi çox şiddətli olmuşdur. (988-ci ilin axırları). Mühasirə qırx gün davam eləmişdir. İranilər qələyi almaq üçün nərdəban qurmaq və topraq sürmək kimi müharibə tədbirlərinə müraciət etmişlərdir. Məhsurin bir müddət şücaətlə səbat göstərmişlərdir. Lakin ərzaq və mühimmatları kafi miqdarda degil idi. Şəhər əhlindən birisi ox ilə məktub atıb qələ içindəki müzayiqəyi mühasirəyə xəbər verər və onları yürüşə dəvət elər idi. Zaman oldu ki, məhsurin bəndərdəki gəmilərə minib kəndilərini xilas etsinlər. Lakin Əhməd bəyin əzm və şövq və casusun bulunub da odda yandırılması surətilə məcazat edilmiş və bun-

dan sonra qələ əhvalından məlumat ala bilməyən iranilərin məyus olaraq mühasirədən əl çəkmələri Bakıyı qurtarmışdır. İran sərdarı Pirə Məhəmməd xan Bakı mühasirəsindən qaçırdanda Şabranda vəfat etmişdir. Bu adam səfəvilərin sınıanmış sərdarlarından idi. Oğlu nəşini alıb İrana göndərmişdir”.

Bu surətlə Bakı qələsi 989-cu ildən etibarən Osmanlı təhti-idarəsinə keçmişdir. Bakı 23 sənədən ziyadə Osmanlı idarəsində qaldıqdan sonra Türkiyə ilə İran arasında əqd olunan müsaliyə icabı olaraq Osmanlı ordusu buralardan çəkilərək Bakı təkrar səfəvilərin idarəsinə keçmişdir. 1017 tarixli bir kitabə şəhər surinin Birinci Şah Abbas səfəvi tərəfindən təmir edildigini göstərməkdədir.

IV

Səfəviyyədən sonra bu tərəflərdə təvaifi-müluk əmələ gəlib Azərbaycan vilayətləri birər müstəqil və nim müstəqil xanlıqlar halında yaşarkən Bakı dəxi uzun bir zaman xanlıq halında yaşamışdır.

Bakının o zamanlarda nə kibi bir həyatla yaşadığını məşhur türk səyyahından ögrənə biliyoruz:

1057 səneyi-hicrisində Bakıya gəlmiş Osmanlı səyyahi-şəhiri Övliya Çələbi həzrətləri Bakı qələsini bir vəchiati tərif ediyor: “Bakı qələsi Şirvan əyalətində olub Əcəm (İran) sərhədidir. Burada bir ziyafət edilib təamdan sonra Ərzurum valisi Məhəmməd paşa əfəndimizin naməsini inci (mirvarid) təsbəhlə, məvac ipəkli firəng xaraların şəmşiri-hədayəyi xana verdim. Səfasından: “Xeyri-müqəddəm, xoşqəddəm gətirdiniz” – deyə dilnəvazlıqlar etdi. Təbriz və Naxçıvan xanlarının namələrini də verdim. “Suriniz mübarək ola” – deyə

çox sənaxanlıq elədim¹. Zətən namələrdə də həqiri xeyli tovsif etmişlər. Rəvan xanı² həqiri kəndi həmşirəsi sarayına mehmanlığa verildi. On gün, on gecə zövqü-səfalar etdik. Xan isə göstərmədik xan və sultan³ qoymadı. O gün həqirə mülaqat əcəmanə əlbəsə, on tümən bəxşəşi şahənə ehsan olundu. Rəfiqlərimizlə şəhəri tamaşaya başladıq.

“Bakı qələsi Moskov kralına qarşı Dara şah tərəfindən Bəhri-Xəzər sahilində bir püştəyi-ali üzərində mürəbbülşəkl olaraq bina edilmiş bir qələyi-rənadır. İç qələsinin qərbə nəzər bir qapısı vardır. Hədidə naxçıvanidəndir⁴. Mühiti yeddiyüz addımdır. Yetmiş qələ altıyüz bəddəndir. Divarın qəddi yüz zərai məkidir. Qaya üzərində olduğundan xəndəyi yoxdur. Qələ içərisində topraq örtülü yetmiş qədər əski ev vardır. Heydər şah camei adilə bir də came varsa da, minarələrdir. Xan karvansara, hamam və sairədən nişan yox. Lakin dərya kənarındakı ribat⁵ böyük karvansarası, bin qədər evli, bağ və baxçası, came, xan və hamamlı çarşı və bazarlı bir şəhər məmurdur ki, üç tərəfi sur ilə mühafizəli olub üç qapısı vardır. Şimala açılan Gilan qapısı, cənuba Babüləbvab qapısı, qərbə dərya kənarında liman qapısıdır. Buradan yeddi ədəd böyük minarə görünməkdə idi, üç hamamı varsa da, Mirzəxan hamamı qayət xoşdur. Çarşı və bazarı o qədər müzəyyən degildir. Lakin Moskov sərhəddi olduğundan şahsevən, dizçökən əskərləri vardır. Şirvan əyalətində başqaca xanlıqdır. 3 bin əskər və 12 hakimi (uyezd naçalniki) vardır.

¹ Övliya Çələbi Bakıya gəldigi zaman xanın toy məclisi varmış.

² Övliya Çələbi Rəvan xanı ilə birlikdə Bakıya varid olmuşdur.

³ Sultan İran nizaminə bir mənəbdir.

⁴ Naxçıvan dəmirindəndir.

⁵ Şəhərin əskəri olmayan digər qismi ki, o da hasarlı imiş.

Başqaca qazısı və 7 nahiyəsi vardır. Bir qaç kərə Moskov qazağı qarşı İdil nəhrindən şaykalar ilə gəlib Gilanı və Bakı nahiyələrini nəhb və qarət etmişdir. Çünki qarşı tərəfi 300 mildə Moskov diyarıdır. Hətta bu qələyi Özdəmirzadə fəth etmiş, içində osmanlılardan Qubad paşa hakim ikən Əcəmin (İranın) təşviqilə Moskov qazağı gəlib Bakı qələsini mühasirə etmişsə də, onlarla bərabər əcəmlər də dəndən tiğdən keçirilmişdir. Hala gəmikləri sahili-bəhrdə bir püşteyi-ali üzərində durur. Şəhərin havası səhləcadır. Çünki qəzalarında pirinc, kətan, yağ, bostan hasil olur. Amma suyu neft yağı qokar. Şəhər qərbində yeddi yerdə neft mədənləri vardır ki, hər biri bir lövndir, sarı, qırmızı, qara... ilaxır. Nahiyələrində misgər, misdan, riynəb, nəvahisi əhalisi şəmi-əsəl, şəmi-ruğən yaqmayıb həp qara neft yağı çıraqda yakarlar. Xalqı qayət təndürüst vətənpərvərdir. Olduqca dilbəri də vardır. Şəhəri on səkkizinci iqlim ərzi-hüdüdüdadır. Əhalisi əksəriyyəni sünnüdür. Bu qələ ilə Dəmir Qələ arası dərya kənarından dörd mənzildir. Aralarında Misgər nahiyəsinin kəndləri məmurur. Əhalisi köçbə türkmənlərdir. Obalarilə qonub köçərlər. Şabran şəhəri Bakının şərqində və üç mənzil məsafədədir. Şamaxı şəhəri də şərqində olub 5 mənzildir. Gilan da şimalındadır. Bakı Şamaxının bəndər iskələsidir. Cin və Xatai ilə Xətəndən, Qəfur eli ilə Rənan şəhərlərindən Qalmax (Kalmıq) və Moskov diyarlarından daima elçilər və karvanlar mətə gətirərlər. Moskovlar daima Bakıya gəlib Bakıdan tuz (duz), neft, zəfəran, ipək (hərir) alıb Moskovaya götürürlər. Moskov elçiləri gəlib rəhn (girov) dururlar. Moskov diyarından səmur, balıq dişi, sincab əksəriyyəni İrana Bakıdan çıxarılır. Bir qismi də Gilandan çıxar. Bakı nahiyələrində bəzi şora yerlər vardır. Adam və ya at ayağını basıb bir az dursa ayaqları yanar. Karvan xalqı

bəzi yerləri həfr edərək (qazıyaraq) təncərə (qazança) qoyur, təamları zəminin hərarətindən bir anda bişər. Əcayib hikməti-xudadır.

Bəzən Moskov qazağı kənarı sazlı gəmilərlə Kür nəhri ilə gəlib Bakı ətrafını nəhb və qarət edərler.

Buradan aldıqları əsirləri Gilan bazarına aparıb orada satarlar. Nəhrin eni Tuna qədər varsa da dərinliyi o qədər degildir”.

Övliya Çələbi bu təfsilatı verdikdən sonra səyahətinin xatiməsini təsvir üçün yazıyor ki:

“Bir yandan şəhərə tamaşa etdigimiz kibi digər tərəfdən də Əcəm surlərinin (ziyafətlərinin) zövq və səfalarına qoyulduq. Suri-zifafi təhriir eyləsən böyük bir kitab olur. Rəvan xan (Tağı Əli xan) ilə Bakı xanı (Əşrəf xan)dan səmur əcəmənlər, kürçilər, tavus dəvələr ehsan aldıq. Rəvan xan dəxi Kəməri ki, bin baş karvan göndərməgi təəhhüd edərək Paşa əfəndimizə bir səmur kürk, on çift Gilan yayı, altı gürcü qilami, on çift balıq dişi, üç ənbər şamama hədaya verdi.

Ayrıca məhəbbətnamələr də təhriir elədi. Həqirə dəxi on tımən bəs xərcirah təvəbələrimizə on tımən abbasi ehsan elədi. Cümlə Bakı əyanı ilə vidalaşaraq qiblə tərəfə rəvan olduq”.

Övliya Çələbi Bakının neftindən də təfsilat veriyor, onun səyahətnaməsinə görə:

“Neft yağı mədənləri yerdən qaynayaq çıxar. Kiçik göllər neft yağı suların üzərində qaymaq bağlar. Neft başqaca əmanət olub sənəvi şaha yeddi min tımən ağça gətirir. Neft-əmniyyənin adamları bu gölcügilərin içinə girib gecələri nefti yığaraq keçə tuluqlarına doldururlar. Sonra bunu tüccar alıb diyar-diyar götürürlər. Səkkiz rəngdə neft olur. Lakin sarı neft qayət məqbuldur. Siyah neft şahlıqdır ki, İran diyarının, Özbəkistan, Hindistan, İraq, Kürdüstan, Gürcüstan, Dağis-

tan, Ali-Osman sərhədlərindəki qələlərə bu qara nefti götürüb ətraflarına çırağban edərlər. Əskər üzərlərinə hücum etdikdə üzərlərinə və ayaq altlarına neftli yorğan və köhnə əşya atıb atəşbazlıq edərlər. Neft qələ və şəhər mühimmatı üçün lüzumludur. Hətta şah hüzurində, dəri-dövlətlərində yanan məşəllər həp Bakı neftindəndir. Neftin gecəli, gündüzlü nigəhbanları vardır. Çünki atəş dəgərsə ilə nəhayət yanıb sönmək bilməz. Onun üçün neft mədənlərinin kənarında dağlar kimi qum təpələri amadə durur. Neft mədəninə bir şərarə isabət eləsə haman cümlə riaya yetişib üzərinə topraq ataraq söndürürlər. Başqa əlacı yoxdur”.

Övliya Çələbinin səyahətnaməsində bu qədər tərif olunan Bakı nefti haqqında ərəb coğrafiyaçıları da məlumat vermişlərdir. Məsudinin “Mürücüz-zəhəb”ində bu xüsusda təfsilat verildiyi kibi, Yaqut Həməvinin “Möcəmül-Bel-da”nında izahat vardır. Yaqutun izahatına görə Bakıda başlıca iki neft mənbəi varmış ki, birindən sarı və ya ağ neft, digərindən qara, yaxud yaşıl neft çıxarmış. Məsudi buradan başqa heç bir yanda ağ neft çıxmadığını da əlavə ediyor.¹ Hicri doqquzuncu əsrdə Əlbakuvinin yazdığına görə gündə çıxarılan neftin miqdarı iki yüz qatır yükü imiş. “Dərbəndnamə”dən iqtibasla Məhəmməd Cavad bəy deyir ki, Bakıdakı neft mənbələri ilə duz mədənləri Dərbənd əhalisinə aid bir vəqf idi. Hicri 1003 tarixli bir kitabədən çıxarılan məlumata görə bunlar seyidlərə təxis edilmiş bir vəqf imiş.

Şah İsmayıl Səfəvi imzasilə idareyi-ruhaniyyə quberniya məclisi dəftərxanasının övraqi arasında məhfuz və saiqə nəzərənlə neft quyularından bir neçəsi Tazə Pir həyətində mədfun bulunan Şeyx həzrətlərinə vəqf edilmiş imiş.

¹ “Aqşam” qəzetəsi, Köprülüzadə Məhəmməd Fuad

Övliya Çələbi mərhumun hekayəsindən də anladıq ki, ruslar Bakının neftinə pək əski zamandan bəri göz dikmişlər və uzaq zamanlardan bəri burasına bir takim hücumlar və təcavüzlərdə bulunmuşlardır.

1000 sənə əvvəl 914 sənəyi-miladisində knyaz İqor zamanında ruslar Bakıya doğru bir səfər eləmişlərdir.

942-ci sənədə Bakı və Şirvan vilayətinin zənginliyi təkrar rus kazaklarının təməini cəlb edərək buralara akın eləmiş və Kür nəhri ilə ta Bərdə şəhərinə qədər enmişlərdir.

1553-cü sənədə Hacıtərxan ruslar tərəfindən alınmışdır. Hacıtərxanın alındığını mütəaqib ruslar İran ilə münasibati-tüccariyyəyə girmək istəmişlər. Bu səbəblə də Bakı bəndərinə hücumları artmışdır.

17-ci əsrdə Bakı ilə Şirvan məşhur Stepan Razin koman-dasındakı kazak aqınçılarınun təərrüzlərinə düçar olmuşdur. Razin dəstəsi şlyupkalarla Bakı sahilinə eniyor, Kür nəhrinə gəliyor, sahilləri yağma və tarac edərək müvəqqəti qələbələr ehrsızından sonra qoyub çəkiliyorlardı.

Böyük Petro siyasi geniş planlarının cüzində Xəzər dənizinə çox əhəmiyyət verirdi. Burası Şərq məmləkətlərilə bir ticarət yolu idi. Hacıtərxan voyovodası Musin-Puşkina 1700-ci ildə əmr edilmişdi ki, tariqi-Şamxali ilə münasibati-tüccariyyədə bulunsun. Bu andan etibarən Orta Asiya məmaliki ilə münasibati-tüccariyyəyi artırmaq çarın daimi düşüncəsini təşkil eləmişdir. Bu məqsədlə 1715-ci ildə knyaz Bekoviç-Çerkaskiyə əmr edildi ki, Orta Asiyaya doğru səfərə hazırlansın. Kəndisinə eyni zamanda bu da tapşırıldı ki, Ceyhun nəhrini əski məcrasına salaraq Xəzər dənizinə axıdılması üçün tədbirlər görsün. 1718-ci sənədə yenə böylə bir məqsədlə

Volinski səfirlik sifətilə İrana göndərildi. Volinski İran ilə təfsilən tanış oldu. Eyni zamanda Petroyu Xəzərin sahillərini tutmaya təşviq elədi. Yoxsa buralarını əfqanlılar tutacaqlar – deyə çarı əndişəyə buraqdı.

Çar Volnskinin tövsiyələrinə qulaq asdı. Bilxassə ki, Şamxal Ədil Gəray bütün Dağıstan cəmaətləri naminə elçi göndərüb ərzi-tabeyyə eləmişdi.

Bunun üzərinə Petro Volnskiyə İran səfərinə hazırlanmayı əmr eləmişdi. Səfər hazırlanmış, fəqət sonra İrana hər b elan etmək niyyətindən vaz keçilərək Dağıstana gəlməklə iktifa edilmişdi. Böyük Petro 1722-ci ildə Tariqi-Şamxal Ədil Gərayın dəvəti üzərinə Dağıstana gəldi. Sulaqda istiqbal edildi. Sonra çarın məhfili Dərbəndə doğru getdi. Yolda Qaytak xanı Soltan Mahmud müqavimət göstərdiyindən dəf edildi. Böyük Petro Dərbəndi alıb oradaca qışlamışdı.

Petro Bakıya çox böyük əhəmiyyət veriyordu. Çar general Matuşkinə əmr eləmişdi ki:

“Təcilən Bakıya get, məzkur şəhəri al, Allah yardımçın olur. Şəhərin açarlarını alır, göndəirsən”.

1723-cü ildə Matuşkin Bakıyı almışdır. O sənədə İran ilə əqd olunan bir müqavilə mövcubincə Bakı ilə Dərbənd Rusiyaya tərk edilmişdir.

1732 və 1735-ci sənələrdə çariça Anna İvanovna zamanında əqd olunan Rəşt müahidənaməsinə görə Bakı, Quba və Dərbənd təkrar İrana qaytarılmışlardır.

Bu surətlə Şimali Azərbaycandan çəkilmiş olan Rusiya Böyük Yekatrına zamanında təkrar ovdət eləməyə başlamışdır. 1796-cı sənədə general Zubov Dərbəndi almışdır.

1801-ci ildə Gürcüstan Rusiyaya iltihaq etmişdi. Bu hal üzərinə bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətini təşkil edən Azərbaycan qitəsi, bilxassə hər növ hücumlara məruz qalan

Bakı-Şirvan vilayəti artıq iki atəş içində qalmışdı. Şu sırada rusların Qafqaziyadakı ordularının komandanlığına məşhur Sisiyanov təyin olundu. Sisiyanov bir kərə Rusiya əlinə keçmiş olduğu halda tərk olunan Bəhri-Xəzər sahillərini təkrar zəbt etmək fikrinə düşdü. 1805 sənəsi yaz zamanı general-mayor Zavalışin komandasında 500-dən ibarət bir qüvvə toplayaraq gəmilər vasitəsilə Bakı üzərinə göndərdi. O zaman Bakının xanı Hüseynqulu xan idi. Zavalışin Bakıya yaxınlaşınca Qubadan Bakıya kömək gəldiyini xəbər aldı. Bu xəbəri alınca təərrüz etmək cəsarətini göstərmiyərək şəhəri qoyub çəkildi.

Zavalışinin bu surətlə çəkildiyini xəbər alan general Sisiyanov bərk acığı tutmuşdu. Xəstəliyinə baxmayaraq Zavalışinə şiddətli itablarda bulundu. Qış düşdüyünü aldirmayaraq 1500-ə qədər piyada, 200 atlı kazak və ona qədər top ilə özü bizzat Bakı üzərinə gəldi. Dekabr ayı idi. Sisiyanov bilirdi ki, şiddətli hərəkət etməzsə Zavalışinin ricəti yeni ram edilmiş Bəhri-Xəzər sahilindəki xanlara suyi-təsir hasil edər, hərəkətə gələrlər. Bunun üçün o, rus silahının nüfuz və etibarını qüvvətləndirmək istiyordu. Sisiyanov Hüseynqulu xan ilə sabiqən də tanış idi.

Xana xəbər göndərdi ki:

“Bakıya gəlirəm, ya Bakıyı alacağam, ya ki orada öləcəyəm”.

Yol üzərində Sisiyanov Şamaxı xanı Mustafa xanın bəyətini aldı. Şamaxı dağlarını enərək Bakı xanlığına daxil oldu. 1806-cı sənəsi yanvarının axırlarına tərəf Sisiyanov Bakı surləri yanında idi. Hüseynqulu xan xəbər göndərdi ki, şəhəri təslim ediyor. Kəndisi də tabe oluyor. Fevralın 8-nə şəhərin təslimi üçün gün təyin olunmuşdu. Təyin olunmuş gündə rus tarixlərinin yazdığına görə Sisiyanov yavərlərindən yalnız Eristov ilə birlikdə bir də bir kazak nəfəri ilə bərabər Bakının qapısına doğru getdi.

Orduyu kəndisindən uzaq bir məsafədə buraxdı. Hüseynqulu xan da kəza kiçik bir məyyətlə bərabər olduğu halda knyazı istiqbal elədi. Tərəfeyn yaxınlaşınca xanın nöqərlərindən birisi tapança ilə vurub generalı haman oradaca öldürdü. Onun ardınca Eristov da öldürüldü. Kazak qaçdı.

Generaldan sonra rus ordusunun komandanlığı vəzifəsində olan Zavalışın özünü o dərəcədə itirdi ki, bütün əskərlərini toplayıb tələsik gəmilərə oturdaraq Tariqi-Şamxallığı vasitəsilə rus cəbhəyə əsliyyəsinə çəkildi.

Sisiyanovun sözü doğru çıxdı. "Bakıda öldü". Bu vəqifə həqqində tarixdə bir "ləjan" (mənzəbə) dəxi rəvayət olunmaqdadır.

Sisiyanovun başı kəsilərək Hüseyn xan tərəfindən şaha göndərilmişdi.

Fətəli şah, rəvayət ediyolar ki, qış gecələrindən birisində qarşısında manqal Qafqasiyadan alınan nəgüvar xəbərlər üzərinə uyumayıb sabaha qədər əlində maşa odu, külü qurdalayaaraq mükəddər və dalğın bir vəziyyətdə oturmuş, nəgah sabah xoruzlarının banladığını görüncə maşayı manqala vuraraq:

– Ey xuda, ya mərabikeş, ya urra!... – deyər təğəyyür eləmişdir.

Günəş doğunca general Sisiyanovun kəsilmiş başı paytaxta gəliyor – deyər xəbər alınmışdır.

General Sisiyanovun bu macərəsini və Zavalışının o surətlə qayıtmasını xəbər alan general Qlazanap bu vəqifədən Rusiya etibarını üçün hasil olacaq suyi-təsiri idrakla bir qüvvə toplayıb Bakı üzərinə hərəkət elədi isə də, Tariqi-Şamxalının tədbiri və dostluğu sayəsində yalnız Dərbəndin açarlarını bilahərb və müqavimət təslimə aldı. Quba ilə Bakıya doğru isə hərəkət edə bilmədi.

Sisiyanov əvəzinə Gürcüstan komandanlığına general Qudoviç təyin olundu. Qudoviç üçüncü dəfə idi Qafqasiyaya gəlirdi. Qudoviç Qlazanapı çıxarıb yerinə Bulqakovu təyin elədi. Bulqakov Bakı üzərinə gəldi. Şəhər müqavimət göstərməyib təslim oldu. Anlaşıldı ki, general Sisiyanovun qətli Hüseynqulu xanın rızası və xəbəri olmadan qardaşının Əmir Həmzə adında bir nöqəri tərəfindən xudsəranə bir surətdə icra edilmişdir.

Bakı 1806-cı sənəsi sentyabrın 3-də təslim olunmuşdur.

Bakıdan sonra Quba xanlığı dəxi bilahərb təslim olmuşdur.

General Sisiyanovun başsız bədəni əvvəlcə gömülmüş olduğu məzarından çıxarılaraq erməni kəlisasında dəfn olunmuş, sonra da 1811-ci ildə Tiflisə nəql ilə Siyon kəlisası dairəsində dəfn olunmuşdur.

Bildigimiz Sisiyanov fontanı haman məqtul generalın nəminə olaraq yapılmışdır.

1812-ci ildə Gülüstan müahidənaməsi mövcubincə Dərbənd, Quba, Gəncə, Şəki, Şirvan xanlıqları ilə bərabər Bakı dəxi qəti surətdə Rusiyaya tərk edilmişdir.

VI

Qədim zamandan bəri gözünü qıcadığı Bakıya bu surətlə malik olduqdan sonra Rusiya hökuməti yüz sənəyə qədər burasını əldə bulundurmuşdur. Bu zamanda Bakı idarətən şəkildən-şəklə girmişdir. İbtidada Prikaspiyski kray denilən vilayətin mərkəzlərindən birisini təşkil edərək bədə Şamaxı quberniyasının uyezd şəhərlərindən birisi hökmündə qalmışdır. Daha sonra böyük Şamaxı zəlzələsini mütaqibən Bakı quberniya mərkəzi olub qubernator dairəsi də buraya kö-

çürülmüşdür. 1907-ci ildə Bakının gündən-günə artmaqda olan əhəmiyyəti-fövqəladəsi nəzərə alınaraq qradonaçalstvo namilə qubernatora tabe olmayaraq bir vilayəti-mümtaza halına qoyulmuşdur.

Bakı mühüm bir ticarət mərkəzi və ələlxüsus nefti ilə məruf olaraq cahanca şöhrət bulmuşdur.

Neftindən əlavə ta qədimdən bəri İran, Türküstan, Rusiya yolları üzərində bir nöqtəyi-müvasilə və münəqilə olduğundan əlavə burası Qafqasiya müsəlmanlarının ələlümüm və Azərbaycan türklərinin ələlxüsus mühüm bir mərkəzi-ürfanı olmuşdur.

Yeni Azərbaycan məktəbi, mətbuatı, ədəbiyyatı, sənaye-nəfisə və səhneyi-tamaşası həp burada nəşvü-nüma bularaq nəhayət, Azərbaycan təşkilati-ictimaiyyə, iqtisadiyyə və siyasiyyəsi dəxi burada bina tutmuşdur.

Rusiya inqilabı zühur etdikdə ilk Zaqafqasiya qurultayı burada toplanıb mərkəzi müsəlman komitəsi dəxi burada təsis etmiş, Azərbaycan muxtariyyət fikri burada möhkəmləşərək muxtariyyətçilər burasını Azərbaycan bədəninin ayrılmaz bir təfləsi, paytaxtı elan eləmişlərdir.

Bu fikrə qarşı mübarizə edən bütün rusiyaçı firqələr müxtəlif növ və şəkillərlə Bakının Azərbaycan paytaxtı fikrinə qarşı mübarizə eləmişlər, bu məqsədlə də Bakı türklərinin başına mart faciəsini açmışlar və bakılı müsəlmanları altı ay tamam təzyiq və əsarət altında bulundurmuşlardır.

Nəhayət, Bakıyı qurtarmaq üçün yeni təşəkkül edən Azərbaycan hökuməti Türkiyə dövlətinə müraciət eləmiş, igid qardaşlarımız vaxtında yetişərək Nuru Paşa, Mürsəl Paşa və Xəlil Paşaların komandasında olaraq 1918 sənəsi sentyabr ayının 15-də qanlı bir müsadimədən sonra Bakı təkrar əsl sahibi olan Azərbaycan türklərinin əlinə keçmişdir.

Bakının istirdadı Azərbaycan istiqlalının yüzdə doxsan təmyini-istiqlal elədiyi gündür.

Bakının əhəmiyyəti işbu müxtəsər mütaliədən gördüğümüz kibi yalnız keçmişdə degil, daha böyük vəzifəsi gələcəkdədir.

Müqəddimatən Bakının azərbaycanlılardan ötrü bir amal məscidi olduğunu zikr eləmişdik. Fəqət doğru və daha səhiv bir təriqlə:

Bakı türklüğün şahrahi üzərində vaqe sınımaz atəşlərilə yanan bir amal məşəlidir ki, həpimizin diləgi onun bütün Azərbaycan və bütün türklük üçün daimi bir surətdə işıqlanmasıdır!

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 2, 6, 19, 31 dekabr 1918,

7 fevral 1919, №55, 57, 68, 75, 108,

"İstiqlal" məcmuəsi, 28 may 1919, №1

Rüesa – rəislər

Müzayiqə – çətinlik

Sur – qala divarı

Təəbbüd – ibadətlə məşğul olma

Münqəbə – sərt, qaba, sıxılmış

Müsəmma – adlanma

Müərrib – tərcümə edən

Məvadd – maddələr

Həvali – ətraf

Zair – ziyarətçi

Məcus – atəşpərəst

Mücvaviz – pir, məscid xidmətçisi

Mötəkif – ibadətlə vaxt keçirən

Etikaf – təklikdə yaşama

Xövf – qorxu
Zahib – gedən, yoxa çıxan, məhv olan
Müxəffif – yüngülləşdirən, asanlaşdıran
Bilad (bələd) – ölkə
Məmurə – tikintili, abad
Müqəyyid – qeyd edilən
Mülhəqat – qatılmış, ilhaq edilmiş
Zikr – adını çəkmə, söyləmə
Cədd – ata, baba
Mumaileyn – yuxarıdakı, həmin
Müfrəz – dəstə, hissə
Üzar (izar) – yanaq
Ribat – möhkəm bina, bağ
Nəhb – çapobul
Əsəl – bal
Ruğən – yağ
Səmur – dərisi qiymətli bir heyvan
Zübdə – seçilmiş hissə
Mürəbbə – kvadrat, dördlük
Hədid – dəmir
Təndürüst – boylu-buxunlu
Suri – şadlıq, sevinc
Suri-zifaf – gəlinlə bəyin görüşdüyü ilk gecə
Hədəya – hədiyyələr
Ehraz – qazanma
Tariq – dan ulduzu, zöhrə
İtab – məzəmmət, danlaq
Reyət – icazə, tabe olma
Mənqəbə – hədsiz mədh, mədhiyyə
Ləjan – şişirtmə, mədhiyyə
Xodsəranə – özbaşına

Təsmiyə – adlandırmaq
Kan – mädən; mənbə
Dər – qapı

Qeyd: M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan paytaxtı" məqalələrinin 5 hissəsi "Azərbaycan" qəzetində (№55, 57, 68, 75 - 1918, №108 - 1919), axırıncı hissəsi isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir illik yubileyi ilə əlaqədar 1919-cu il mayın 28-də işıq üzü görmüş "İstiqlal" məcmuasının 1-ci nömrəsində dərc edilmişdir – Ş.H.

Tarix elmləri doktoru, "Bakının tarixi" əsərinin müəllifi Sara Aşurbəylinin rəyi

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1918-ci ilin axırları, 1919-cı ilin əvvəllərində¹ çap olunmuş "Azərbaycan paytaxtı" adlı məqaləsi Bakı – liman şəhərinin qədim zamanlarda çar Rusiyası tərəfindən 1806-cı ildə istila edilənə qədərki tarixinin işıqlandırılmasında ilk təşəbbüsdür. Müəllif məqalənin başlanğıcında Bakının coğrafi mövqeyini göstərməklə onun qədim zamanlardan yanar qazların sayəsində atəşpərəst zərdüştlərin və hinduların müqəddəs ziyarətgahı olmasından, kapitalizm dövründə neft maqnatlarının diqqətini cəlb edən sənaye mərkəzinə çevrilməsindən söhbət açır.

Daha sonra M.Ə.Rəsulzadə türk müəllifi Şəmsəddin Şami bəyin lüğətinə istinad edərək "Azərbaycan" sözünü izah edir və

¹ "Azərbaycan qəzeti" 1918-ci il dekabrın 2-dən 1919-cu il fevralın 7-nə qədər № 55, 57, 68, 75, 108.

onun izahını Təbriz şəhəri ilə yox, Bakı və Şimali Azərbaycanla bağlayır. Müəllif "Azərbaycan" sözünü odla əlaqələndirir və həmin sözü "Odu qoruyan" kimi şərh edir. M.Ə.Rəsulzadə məqaləsinin bu hissəsində həqiqətə daha çox yaxındır.

Məqalənin ikinci hissəsində müəllif fars, ərəb, türk müəlliflərinin Bakı haqqında müxtəlif məlumatlarını misal gətirir və belə bir fikrə gəlir ki, həmin sözün mənasını fars və türk dillərinin lüğət tərkibi əsasında izah etmək yanlışdır. O, "Azərbaycan" sözünün mənasını hind-qucarət ləhcəsi ilə bağlamağı daha düzgün hesab edir.

M.Ə.Rəsulzadə "Allahlar şəhəri", "Allahlar şəhərinin odları" kimi izah edilən "Baqavan"ın "Atəşi baqavan"ın və "Atəşi Baqua"nın adları xatırlanmış V-VIII əsr mənbələrindən misallar çəkmir. Bunlar Bakı toponiminin daha qədim və daha dəqiq adlarıdır. (Bax. S.B.Aşurbəyli, "Orta əsərlər Bakısının tarixi haqqında oçerklər" Bakı 1964, səh.35-46).

Daha sonra müəllif Qız qalası haqqında yazır və onu Bizans memarlıq üslubu ilə bağlayır. İçərişəhərin qapılarındakı rəsmlərin islama qədərki dövrə aid olduğunu qeyd edir. Bu fikir yanlışdır. Belə ki, həmin rəsmlər Şirvanşahların gerbidir və çox qədim deyildir. Qız qalasının isə Bizans memarlıq üslubuna aidiyyəti yoxdur və onun üzərində XII əsrdə tikilməsi göstərilmişdir.

Fəslin sonunda o, Bakının kim tərəfindən təməli qoyulduğunun məlum olmadığını yazır. Və şəhərin qədimliyi (bizim eradan əvvəl 978-ci il) haqqında rus lüğətlərindən misallar gətirməklə yanaşı, onun tarixini təxminən 1500 il bundan qabağa aid edir. Son məlumatlara əsasən, Bakı şəhərinin tarixi (Ş.Aşurbəylinin "Bakının tarixi" əsəri çapa hazırlanır) bizim eranın I əsrinə, onun yaranmasını isə Abşeronun başqa məskunlaşan əraziləri kimi tunc dövrünə aid etmək olar.

Üçüncü fəsildə müəllif Bakının liman kimi əhəmiyyətindən söhbət açır. Və eramızın VI əsrində hökmranlıq etmiş Şirvanşahlar haqqında qısaca məlumat verir. Həmin məlumatlar düzgündür. O, misal gətirir ki, Cümə məscidi üstündə qeyd olunduğu kimi hicri tarixi ilə V əsrdə tikilmişdir. Lakin fars mənbələrinə görə ərəb istilasına qədər Cümə məscidi zərdüştilərin məbədgağı olmuşdur.

Sonra müəllif Bakının Şah İsmayıl tərəfindən zəbt edilməsi, onun məğlubiyyəti və Şirvanşahın öldürülməsi haqqında məlumat verir, ardınca isə türk mənbələrindən dəqiq faktlar misal gətirməklə səfəvi-türk müharibələrinin Azərbaycan şəhərlərinin və Bakının osmanlılar tərəfindən istila olunmasını təsvir edir.

Müəllif dördüncü fəsildə 1647-ci ildə və sonralar Bakıda olmuş Evliya Çələbinin Bakı şəhəri haqqında dəqiq məlumatları barədə xəbər verir. Bakı və onun neft mədənləri haqqında verilən bu məlumatlar olduqca maraqlıdır. Və onlara öz dövrünün tarixi ədəbiyyatında ilk dəfə M.Ə.Rəsulzadənin məqaləsində rast gəlmək olar.

Beşinci fəsildə müəllif rusların Bakıya hücumlarından, Stepan Razinin gəlişindən söhbət açır. Sonra beş səhifə rus çarlarının Bakını almaq cəhdlərindən bəhs edərək I Pyotrun, general Zavalışının, daha sonra Sisiyanovun Bakıya yürüşlərindən danışır. Və onun Hüseynqulu xan tərəfindən öldürülməsini, nəhayət, 1806-cı il sentyabrın 3-də general Bulanovun Bakını tutmasını qələmə alır. Məqalə Dərbəndin, Qubanın, Gəncənin, Şəkinin, Şirvan xanlığı ilə bir yerdə Bakının həmişəlik Rusiyaya birləşdirilməsini göstərən Gülüstan müqaviləsi barədə mülahizələrlə bitir.

Elmi cəhətdən müəyyən əyər-əskiyinə baxmayaraq, M.Ə.Rəsulzadənin bu işi Bakının tarixini işıqlandıran ilk

məqalə kimi çox maraqlıdır. Məqalənin məzmunundan görünür ki, onun müəllifinin Azərbaycan tarixi haqda ətraflı məlumatı olmuş, türk, ərəb, fars mənbələri haqda dərin biliyə yiyələnmişdir. Belə hesab edirəm ki, həmin məqalənin çapı indi böyük marağa səbəb ola bilər.

Sara Aşurbəyli

AMEA-nın Tarix İnstitutunun aparıcı
elmi işçisi, tarix elmləri doktoru

Qeyd: S.Aşurbəylinin bu rəyini mənə 1989-cu ilin noyabrında ADU-nun riyaziyyat fakültəsinin baş müəllimi Səfər İbrahimov vermişdi – Ş.H.

İran və biz

Hökumətimiz tərəfindən bu günlərdə İran paytaxtı Tehrana bir heyəti-mürəxxəsə göndərilmişdir.

Heyəti-mürəxxəsənin məqsədi yeni təşəkkül etmiş Azərbaycan Cümhuriyyətini İran hökumətinə məriflik edib də bu iki müsəlman dövləti arasında hüsnü-münasibət təsis və təmin eləməkdir.

İran ilə dini, mədəni və tarixi münasibətimizdən əlavə sıxı bir müqəddərati-siyasiyyəməiz vardır.

İranın səlaməti bizim üçün, bizim səlamətimiz İran üçün son dərəcədə mühümdür.

Daima zərbələrini yedigi cahangir Rusiya yerində, iləridə yenə inkişaf etmək həvəsinə düşəcəgi mühəqqəq olan Rusiya ilə öz arasında müstəqil bir Qafqasiya görmək İranın əksi-amalını təşkil eləməlidir. Müstəqil Qafqasiya içərisində müstəqil və nüfuzlu bir müsəlman hökumətinin vücudi isə bilxassə İran vətənpərvərlərini sevindirməlidir.

Biz əminiz ki, dərin düşünür İran mütəfəkkirləri bu sevincə yabancı degildirlər. Burada İranı təmsil edən siyasi nümayəndələrin hər münasibət kəsibcə ibraz etməkdə olduqları dostluq və qardaşlıq hissiyyatları bizə bu əmniyyəti veriyor.

Araz nəhrinin yuxarısında təşəkkül edən məhəlli bir islam cümhuriyyətinin hər halda İran üçün faydəli olacağı İran siyasiyyunundan ötrü şübhəli bir məsələ halında olmasa gərək.

Dini və mədəni münasibətdən əlavə İran ilə Cümhuriyyətimiz miyanında hər bir münasibətdən daha qüvvətli bir rabitə vardır: iqtisadi rabitə, İran bizimlə külliyyətli surətdə ticarət etməkdədir. Bakı bəndəri ta əski zamandan bəri İran ticarətinin ən mühüm bir qapısını təşkil edər.

Bakı mədənləri Şimali İrandan gələn əmələlərlə işlər, Bakı və Gəncə vilayətlərinin pambığı, buğdası və sair hübubəti İran Azərbaycanının əmələsi olmasza toplanmamış qalır.

Bundan əlavə, cümhuriyyətimiz ilə şahlıq arasında ədəbi və tərbiyəvi böyük bir qərabət və münasibət vardır.

Ədəbiyyatımız, ədiblərimiz, şairlərimiz, mühərrirlərimiz – bilxassə əski məktəbdən yetişənləri – İran feyzi ilə pərvəriş bulmuşlardır. Firdovsi, Sədi, Hafiz, Ömər Xəyyam, Molla Rumi və sair İran sərəmədəni-süxəni bizimkilər tərəfindən adətən bənimsənilmişlərdir. İçərimizdə İran üsuli tərbiyə almışlarımız, fars ədəbiyyatı ilə aşına mürəfiələrimiz az degildir.

Hələ Nizami, Xaqani, Məhsəti kibi İran ədəbiyyati-qədiməsinin axırki dövrəsinə adlı şairlər yetişdirməklə də iftixar edəriz.

Azərbaycan ədəbiyyatının ustadi-əvvəli Şeyxüşşüəra Füzuli bu türk Hafizi bu gün Arazın şimalından ziyadə cənu-bunda mərufdur.

Nəbati, Raci, Məhəmməd Baqir, Dilsuz, Ləli və sair kibi Azərbaycan gülşəni-ədəbiyyatına başqa bir rəng və ruğən verən adiblər İranın yetişdirmiş olduğu güllər, çiçəklərdir.

Qafqasiya Azərbaycanı İrandan aldığı borcu mümkün olduğu qədər iadə etməyə dəxi çalışmışdır.

Yeni Azərbaycan ədəbiyyatının bərkətli səhnəsini təşkil edən Bakı mətbuatı heç bir zaman İrana yabançı qalmamışdır. Burada nəşr olunan mətbuati-mövqutə hər zaman İran qüssələri ilə qüssələnmiş, onun sevincləri ilə sevinmişdir. Bunun üçün də o, İranda rəğbət qazanmış, bilxassə Təbriz Bakı mətbuatının ikinci mərkəzi-tovzii olmuşdur. "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin müvəffəqiyyəti isə İranın yalnız türkcə danışan şəhərlərinə degil, bütün mühüm mərkəzlərinə qədər şamil olmuşdur.

Nəbati bizdə olduğu qədər, Seyid Əzim də İranda mərufdur. Biz Ləliyi bildigimizdən ziyadə İran mərhum Sabiri tanıyır, "Hop-hop"un "Mən deyən oldu, sən deyən"ini hamı çocuqlar əzbərdən oxur.

Musiqimiz kəndinə məxsus bir xüsusiyyəti mühafizə eləməklə bərabər əsas etibarilə İran musiqisidir. Böylə ikən opera və operettalarımız vasitəsilə biz bu xüsusda dəxi müqabil bir təsir yapmaqla borcumuzu verməkdəyiz.

Dramaturqlarımızın yazdığı faciə və komedilər isə yalnız Təbrizdə degil, Rəştdə, Qəzvində, hətta Tehranın özündə belə müvəffəqiyyətlə tamaşa ediliyor. Aktyorlarımız, kəmaliməmnuniyyətlə qeyd edirik, Tehranın bütün ədəbi məhfilərində məzhər qəbul olaraq hətta şah həzrətlərinin sarayına belə hülul eləmişlərdir.

Möhtəşəm bir tarixə, parlaq bir mədəniyyətə malik olan Şirü-Xurşid məmləkəti kəndinə müstəvli olan istibdad sayəsində uzun bir inhitat dövrəsi keçirdi.

Bu dövrəyə bir intəha vermək qəsdilə İran milləti məşruyyəti bayrağını qaldırdı. Cihadə başladı.

Bakı mətbuatının bu yoldakı xidməti inkar ediləməz. Qafqasiya türklərinin fikri-hürriyyətlə məşbu olanları bir an əvvəl İrana atıldılar, dindəşlarına kömək etməyi bir vəzifəyivicdanıyyə bildilər.

Kəndi səadətini təmin üçün icra elədigə böyük mübarizədə, bir az da olsa, İran millətinə – bildigim və bacardığım qədər – yardım edənlərdən olmaqla iftixar elərəm.

Bu sənələrin, iranlı vətənpərvərlərlə bərabər çalışdığımız illərin, məhsulu olaraq iranlıların Qafqasiya müsəlmanları xüsusunda pərvərdə etdikləri hissiyyət və təmniyyət haqqında iyi xatiratım vardır.

Bu xatirat bənə həqq veriyor düşünüm ki, cümhuriyyətimiz tərəfindən İrana göndərilən heyəti-mürəxxəsə ümid etdigimiz hüsni-qəbulə məzhər olacaq. İranlı mütəfəkkir arkadaşlarımız, Bakıdan gələn bu heyətin dost və əqrəba bir milləti təmsil elədiginə qane olacaq və kəndisinə o surətlə müamilə edəcəklərdir.

Mütəfəkkir arkadaşlarımız – diyoram, çünki hər məmləkətdə olduğu kibi – bittəbii – İranda da səthi düşünür, fəqət mütəfəkkir keçinər adamlar yox degildir. Meydanda bir az da qəsdən suyi-təfəhhümlər və suyi-tavillər yayan və məxsusi məqsədlərlə düşmənanə fikirlər nəşr edən adamlar bulunursa – ki, böylələri məəttəəssüf az degildir – o zaman bu qəbildən olan mütəfəkkirlər haman mütəliələr yürütməyə başlar, nəticədə səmimiyyət və istilik əvəzinə quru bir rəsmiyyət və soyuqluq çıxar.

İştə quru rəsmiyyətlə iktifa etmədigimiz üçün biz burada kəndilərindən şikayət etdigimiz "mütəfəkkir"lərin cümhuriyyətimizin ismi haqqındakı tənqidlərinə bir az nəqli-kəlam etmək istəriz.

Bəzi İran mühərrirləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin vücudunda İranın təmamiyyəti-mülkiyyəsidən ötrü "əlani" bir təhdid görüyorlarmış. Və Azərbaycan İranın bir vilayəti ikən bunu cümhuriyyətimizə "ələm" etdigimizə etirazları varmış.

Biz bu xüsusda vəqtilə – bir münasibətlə – izahat vermişdik. Azərbaycan derkən qəsdimiz Şimali Azərbaycan və yaxud Qafqasiya Azərbaycanıdır ki, əski Aran ilə Şirvan və Muğanı ehtiva edər. Azərbaycan ismi isə coğrafi bir istilah olmaqdan ziyadə qövmi bir məna ilə işlənmişdir. Biz kəndimizi Azərbaycan dili ilə (ki türkcənin bir növüdür) mütəkəllim məxsus bir qövmlə ədd edəriz. Bu qövmlə ismi nə Aran, nə Şirvan, nə də Muğandır. Yalnız Azərbaycandır.

Bu təbir, bu məna ilə Rusiya inqilabının Rusiyadakı millətlərə istiqlal-millə verdigidən sonra degil, daha əvvəlcə mövcud idi. Bundan otuz il əvvəl Petroqrada darülfünunlarında təhsil edən Bakı, Gəncə və İrəvan vilayətlərindən gedən müsəlman tələbələr milliyət əsası üzrə təşkil elədikləri cəmiyyətlərinə "Azərbaycan cəmiyyəti" demişlərdir. Bu ənənə olaraq rus paytaxtında təhsil edən tələbələrımız "Azərbaycan gecəsi" namilə hər il bir müsəmirə tərtib edər gəlmişlərdir.

Qafqasiya türkcəsindən rusçaya bir lüğət tərtib edən əski müəllimlərimizdən Qənizadə cənabları kəza lüğətlərinə "Azərbaycan istilahi" namını vermişlərdir.

Mətləbi kəlmə ilə münəqişə etdirmək doğru olamaz. Çünki məsələ yalnız bir isim üzərinə münəcər olursa, o zaman o qədər bir məsələliyi də qalmaz. Fəqət qorxulur ki, bu ismin müsəmmasına da hüsn-təvəccöh bəslənilməsin. Ola bilər düşünülün ki, başqa bir isimlə olsa da məxsus bir qövmlə olmaq əsası və xüsusiyyəti üzərinə təsis ediləcək cümhuriyyət, İranın şimalında o əsas və xüsusiyyətə uya bilər bir kütlə olduğu üçün mətlub degildir. Böylə bir düşüncənin əlbəttə ki,

ciddi mütəfəkkirlərcə beş para qiyməti olamaz. Çünki o zaman cümhuriyyətimizi təşkil edən qövmlə qövmiyyətini inkar etmək, ona kəndi müqəddəratını təyin həqqini verməmək icab edər. Böylə bir vəziyyətə ruslar, ingilislər, firəng və sair xristian millətlər durmadığı halda dindəş bir dövlətin duracağını qətiyyətlə təsəvvür etməyiz.

Böylə olunca Azərbaycanın nə ismi, nə də cismi iranlı qardaşlarımızda şəkk və şübhə hissi oyatmamalı, yanı başlarında bir Ermənistan, bir Gürcüstan hökuməti təşəkkül etdigi bir zamanda, bir də həmkeş və əqrəbə bir Azərbaycan cümhuriyyətinin təşəkkül edib kəsbi-qüvvət etməsini səmimənə bir surətdə arzu etməlidirlər.

Heyəti-mürəxxəsəmizin ən böyük müvəffəqiyyəti işte bu arzunun İran əfkarı-ümumiyyəsidə mövcud olduğunu bilmək və bunu bizə bir an əvvəl təbşir etmək olacaqdır.

İntizardayız!

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 8 nisan (aprel) 1919, №152

Mərif – tanışlıq

Tar – güc, zor, tab

Qərabət – yaxınlıq, qohumluq

Tovzi – paylama, paylaşdırma

Ruğən – yağ

Həmkeş – dindəş, məzhəbdəş

Təfəhhüm – dərinləndən anlama, dərk etmə

Ələni – açıq, aşkar

Məşbu – doymuş, tox

Təbşir – şad xəbər gətirmə

Ələm – bayraq, əlamət, nişan

Azərbaycan və İran

Tehran qəzetələri cümhuriyyətimiz naminə Tehrana gedən heyəti-mürəxxəsənin vürudini təbrik etməklə bərabər, "İran və biz" məqaləsində bəhs etdiyimiz mövzui təcdid edərək "Azərbaycan"ın özündən degil, ismindən uzun-uzadıya bəhs etməyə başlamışlardır.

Başda möhtərəm "İran" qəzetəsi olduğu halda Tehran qəzetələri "Yeni doğmuş islam hökumətinin" adından "dilgir olduqlarını" qeyd ediyor, iki qardaş millətin arasına soyuqluq düşməməsi üçün "Azərbaycan" isminin dəyişməsinə təklif ediyorlar.

İran qəzetələrincə bizim, Qafqasiyanın bir qismindən ibarət olan məmləkətimizə Azərbaycan ismi verməyə həqiqimiz yoxdur. Bu, İranın minəlqədim vilayəti kibi tanınan Azərbaycan əyalətinin həqqidir.

Biz burada tarix, irq və coğrafiyaca Azərbaycan ismini daşımağa haqlı olub-olmadığımızı isbat və bu münasibətlə

"İran" rəfiqi-möhtərəmimizin adla və istidlalatı həqqindəki mülahizələrimizi bəyan etmədən əvvəl bir mütaliə dərmıyan etmək istəriz:

Biz istərdik İran mətbuatı burasına diqqət etsin ki, Qafqasiyadakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənəsindən ziyadə qövmi bir mənada istemal ediyorlar. Dünyada yalnız bir Azərbaycan qitəsi degil, bir də Azərbaycan cəməəti vardır. Bu cəməət kəndisinə məxsus bir ləhcə ilə qonuşur türk əqvamından bir millətdir ki, "İran" rəfiqimiz bunlara "ətraki-müsəlmani-Qafqaz" diyor.

"Ətraki-müsəlmani-Qafqaz"ın bir ədəbiyyatı var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı denilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində və yaxud təbiri-mərufile, şivəsində yazarlar. Məktəblərində o dili tədris edərlər. Mətbuatları o dildə yazılır. Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir.

"Ətraki-müsəlmani-Qafqaz" ilə azərbaycanlı təbirinin eyni mənanı ifadə elədiklərini coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən cərh eləmək mümkün olsa da, qövmiyyat nöqtəyi-nəzərindən bunu inkar etmək mümkün degildir. Zira İrəvan, Gəncə və Bakı quberniyalarındakı "ətrak" ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaraca Dağ mahallarındakı "ətrak"ın biribirindən nə ilə ayrıldıqlarını bən iyi fərq edəmiyoram. Eyni lisan, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənət burada da, orada da hökmfərma, ortada yalnız yüz sənəlik digər bir həyatı-siyasiyyə ilə yaşamanın təsiratı mövcud.

"Ətraki-müsəlmani-Qafqaz"ın "ətraki-müsəlmani-İran" kibi daha məruf bir ismi vardır – Azərbaycan türkü.

Əski Şirvan, Muğan, Aran, Bərdə, Albaniya, Bəqrəcan, nəhayət, Gəncə, Bakı, İrəvan vilayətləri ilə adlanan bugünkü Azərbaycan Cümhuriyyətinin coğrafiya nöqtəyi-nəzərindən bu ismə haqlı olduğu inkar olunsada, burada böyük

bir əksəriyyətlə yaşayan türklərin Azərbaycan türkcəsi ilə mütəkəllim bir millət olduqları cərh olunamaz.

Böyük müharibənin və misilsiz inqilabın nəticəsində zühura gələn növdən hökumətlərin istinad elədikləri ən qüvvətli və ən sağlam bir məbnələri vardır: qövmiyyət binası. Tarix, coğrafiya, strateji mülahizəti ikinci, üçüncü dərəcədə gəlir mülahizələrdir. Yeni bir hökumətin təsis üçün ən əvvəlcə yekvücdən bir milliyət təşkil edən qövmin kəndisini tanımasıdır.

İştə Azərbaycan Cümhuriyyəti Tehran qəzetələrinin düşündüyü kibi bir takım "xəyalpərvər" cavanların uydurub "mülahizəsiz" qocalara qəbul etdirdikləri bir ism degildir. Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqil bir həyatı-milliyə ilə yaşamaq istəyən və milliyətlərini dərk etmiş bulunan Azərbaycan türk millətinin təsis elədiyi bir hökumətdir.

Diyorlar ki, "isminizi dəyişin də biz sizi böyük bir qardaş kibi dərağuş" edək. Yoxsa biz sizdən "mükəddər və zəniniz" ("Gülşən", nömrə 85).

Bizdən neçün zəninirlər? Təsəvvür etmək lazım gəlir ki, İranın bir vilayəti olan Azərbaycanın ismini aldığımız kibi müsəmmasına da gözümüz vardır.

Cümhuriyyətimizin, cümhuriyyətdən əvvəl Azərbaycan muxtariyyəti həqqindəki davamızın qətiyyəni Araz nəhrinin cənubuna aid olmadığını dəfələrlə söyləmiş, bilfel dəxi isbat eləmişiz. Buna qarşı: "vəqtilə ermənilər dəxi məqsədimiz Türkiyə Ermənistanıdır diyorlardı" – deyə şübhələr bəyan ediyorlar ("İran", nömrə 414). Bu misal, yəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin İran Azərbaycanı ilə işi olmadığı həqqindəki bəyanatı ermənilərin Ermənistan həqqindəki bəyanları ilə müqayisə eləmək bizi ismdən ziyadə müsəmma üstündə dayanmaya vadar ediyor.

Əcəba, nə düşünüyorlar? İranlı qardaşlarımız necə təsəvvür ediyorlar? Arazın şimalında, ismindən sərfi-nəzər, bir müsəlman cümhuriyyəti təşəkkül ediyor. Bu cümhuriyyətin lisanı Arazın iki tərəfində də konuşulan bir türkcə olacaq. Hakimiyyəti "İran"ın təbirincə deyəlim, "ətraki-müsəlmani-Qafqaz"ın mənası olduğu ruh və ənənətdən, ülfət ediyi adət və məişətdən doğma bir ruh və xüsusiyyətlə qüvvətlənəcək, ismini bir fərz, qəribə olsa da Qafqaz türk hökuməti qoyacaq. Əcəba, bunda İran üçün bir xəttər, bir zərər təsəvvür olunuyormu?

Əgər İran hökuməti Avropa mətbuatından anlaşıldığı vəchlə Zaqafqasiya hesabına tovsə-ərazi etmək fikrində degilsə, bittəbi burda kəndisindən ötrü xəttərək bir şey təsəvvür olunamaz. Çünki yeni təşəkkül edən hökumətin kəndisinə qarşı mütəcaviz olmadığı bildiricə, buna yalnız müsəidət etməsi lazım gəlir. Yox, bu xüsusda etimadı yoxsa, o zaman ismin bu və yaxud başqa olduğunun əhəmiyyəti qalmaz. Zira göstərdiyi misaldə olduğu kibi bugünkü Ermənistan Cümhuriyyəti adına bərfəz "Ararat" deməklə Türkiyə ərazisi üzərindəki müddəiyatından sərfi-nəzər etmədi, yaxud Türkiyə ərazisi üzərində Ermənistan ismi ilə degil, bir fərzi "Van" ismi ilə təsis etsəydi, madam ki, Qarabağa qədər tovsə etmək fikrindədir, kəndisinə Ermənistan deməməklə bundan fərağət etməyəcəkdə.

Bilməyiz təkəddür yalnız İranın bir vilayəti ilə iltibas edən ismimizdənmi, yoxsa İran Azərbaycanındakı xəlqin mənəviyyatına təmas edən bir müsəmmamızdanmi iləri gəlir?

Məsələ yalnız ismə aid olsaydı o qədər əhəmiyyəti olmazdı. İsm üstündə beynəldüvəl bir itxilaf zühuri tarixi-ələmdə görülməmiş, islam tarixində dəxi inşallah görülməz.

Bizə öylə gəliyor ki, Araz nəhri şimalında olan azərbaycanlıların təşkil elədikləri müstəqil bir hökuməti-islamiyyənin paydar olması İranın mənafeindəndir.

Əgər Parisdəki İran heyəti-mürəxxəsəsinin Zaqafqasiya-dan yer almaq istədiyi həqqindəki nəşriyyat doğru isə, o zaman həqqimiz var düşünelim ki, İran hökuməti bizim kibi degil, başqa dürlü düşünüyor. Çünki "İran" qəzetəsinin də işarə elədiyi kibi vəqtilə İrandan kəsilən Azərbaycanı təkrar İrana "yəni Azərbaycana" bitişdirərlərsə, o zaman yerdə – sərih söyləmək lazım gəliyə – bir Şamaxı ilə Şirvan qalır ki, Dağıstanla bərabər qalmaqdan başqa çarəsi qalmaz.

Heyəti-mürəxxəsəmizin vürudini təbrik edən Tehran mətbuatı o zamandan bəri bir-iki-üç sətirlə iktifa etmiş ikən adımızdan hasil elədikləri təkəddürlərinin izahı üçün sütunlar degil, səhifələr dolusu yazılar yazmaya lüzum gördüklərindən bizdə böylə şübhənak bir hiss oyatmışlardır.

Möhtərəm "İran" qəzetəsi "Azərbaycan" isminin və bu müsəmmadan qəsd olunan Azərbaycan məqsəd və fikrinin müvərrici olaraq acizlərindən bəhs edərəkən əvvəldə Qafqasiya Azərbaycanından bəhs etmişkən sonra bütün Azərbaycan üçün istiqlal istədiğini qeyd ediyorlar. Fəqət bilməm ki, bunu hanki bəyanım və hanki bəyannaməmlə izhar eləmiş, nə vəqt və nə yerdə söyləmişəmdir?! Hələ Azərbaycana müqabil əvəz olaraq İrana Mərv və Türkistandan təzminatı-əraziyyə təklifində bulunanlarımızdan dəxi bəhs olunuyor ki, əcayib bir şeydir.

İştə iranlı qardaşlarımızın bu kibi yanlış və bir takım iğraqlara batmış məlumatdan istifadə etdikləri üçündür ki, onlar Azərbaycan isminə bu qədər əhəmiyyət verib nəhaq şübhələrə və münasibətsiz gümənlərə düşüyorlar.

Buradan keçdikdən sonra Azərbaycan kəlməsi üstündəki tədqiqata gələlim: müqəddəmətən söylədik, bizdən ötrü kəlmənin coğrafi mənasından ziyadə qövmi bir mənası vardır.

Məməfiə bir az tədqiq olunursa coğrafiyaca dəxi Azərbaycanın mütləqə Təbriz və həvalisindən ibarət olduğunu iddia etmək pək doğru olamaz.

Azərbaycanın İrana daxil olduğunu istidlal üçün Şəmsəddin Sami bəyin Qamusu iləlarus kibi lüğət kitablarına müraciət olunmuş, Yaqut Həməvi və sairə kibi coğrafiyün və müvərrixlərin asarından alınan iqtibaslarla Azərbaycanı ayrı, Qafqasın da ayrı olduğu isbat edilmişdir. Şirvan ilə Bərdənin dəxi Azərbaycandan qeyri olması ayrıca istidlal olunmuşdur.

Bundan 24 sənə əvvəl yazdığı Qamusi-illaəlamində Şəmsəddin Sami bəy mərhum Azərbaycanın İran daxilində olduğunu qeyd etməklə bərabər Azərbaycan isminin vəchi-təsmiyəsini dəxi anlatmışdır. Bu anlaşıya görə Azərbaycan ismi Təbriz ətrafındakı neft quyuları, hava qazları və təbii atəş ilə yanan atəşgədələrdən dolayı bu məmləkətə ələm olmuşdur. Fəqət bir Osmanlı mühərriri yanılma da iranlılar bilərlər ki, Azərbaycan təsmiyəsinin vəchi olaraq göstərilən əlamətlərin həpsi Təbrizdə degil, Bakıdadır.

Bir takım türk sülalələrinin paytaxtı Təbriz olmaq üzrə Azərbaycanda hökmran olduqları iddia ediliyor. Fəqət bununla Azərbaycan isminin yalnız Təbriz ilə həvalisinə münhəsir olduğu istidlal edilməz ki.

Qafqas ismi ilə Azərbaycan ismlərinin ayrı olduğu və bu ayrı ismlərin ayrı-ayrı məmləkətlər adı olduğunda heç şübhə yoxdur. Fəqət dün rus dövlətinin təqsimati-idarisilə Qafqas və yaxud Zaqafqasiya adlanan ərazinin Bakı, Gəncə, İrəvan kibi adlarla təqsim olunmuşu İrəvan, Gəncə və Bakı vilayətlərindən bir qisminin Azərbaycan olmadığını icab

etdirməz. Məsələ, eyni Şəmsəddin Sami bəy Gəncənin yaxınında olan "Şəmkir"i tərif edərkən deyir ki, "240 tarixində Azərbaycan valisi və Məsmək Azadlısı (Bəğa) tərəfindən emar olunub mütəvəkilliyə təsmiyə olunmuşdur".

Demək ki, Azərbaycandan qeyri-fərz olunan Gəncə quberniyası və daha qədim təbirlə Aran ilə Bərdə həvalisi dəxi Azərbaycan vilayəti daxilində imiş.

Qafqaz ismi ələm olub da müxtəlif nəvahi və vilayətlərə şamil olduğu kibi, Azərbaycan ismi də Qaradağ, Xalxal, Marağa, Muğan, Aran, Bərdə, İrəvan, Naxçıvan, Bakı və sairə kibi idari, tarixi və coğrafi ismləri ehtiva edə bilər.

Burada cüzün küll namını ala bilmədiyi həqqindəki mülahizə və bu mülahizəyə qiyas olaraq Bismark ilə Avstriya arasındakı münaqişədən istidlal dəxi doğru degildir.

Çünki biz azərbaycanlı türklərin hökumətini təşkil etmək mövqeyində ikən İrana Azərbaycan ismindən fərağət et, desə idik, o zaman həqsiz olurduq. Müxtəlif millətlərdən təşəkkül elədiyi halda İran Azərbaycana malik olduğu kibi, Avstriya da alman millətinə malik idi. Halbuki Avstriyanın almanlara malikiyyəti Almaniya hökumətinin təşkilinə mane olamaz və hələ bütün Almaniyaya hakimiyyət sövdasına düşmək üçün kəndisinə heç bir həqq verəməz idi. Bismark bu nöqtəyənəzərdən pək həqli idi.

Bitərəfanə icra olunan müxtəsər bir tədqiqlə görülür ki, Azərbaycan ismi cümhuriyyətimizə İran qəzetələrinin düşündüğü kibi pək münasibətsiz bir "xam xəyal" nəticəsi olaraq verilməmişdir. Burada İran ərazisi həqqində heç bir suyiniyyət mövcud olmayıb, yalnız bu gün kəndisini bir millət olaraq bilən sabiq rus təbəələri – Azərbaycan türklərinin müqəddəratı düşünölmüşdür. Böylə ikən yeni təşəkkül edən bəzi – Polşa, Ukrayna kibi dövlətlərə qiyasən bizi də macə-

racuyənə bir siyasət təqibi ilə məlul təsəvvür etmək doğru olamaz.

Madam ki, yeni bir hökuməti-islamiyyənin vücudi İranda da mətlubdur, o halda tehranlı rəfiqlərimiz ism üzərindəki mübahisəyi coğrafiya və qövmiyyət mütəxəssislərinə buraxıb da müsəmmadan bəhs etsəydilər, aramızda mətlub olan hüsni-münasibətə daha ziyadə xidmət edərlərdi, zənn edəriz.

"İran" qəzetəsi Gürcüstan, Ermənistan hökumətləri ilə hüdud münaziələrimiz mövcud olduğunu və sair bir çox əsaslı müşkilətə məruz qala bilməmizi ixtar edərək cümhuriyyətimizin böyük qardaşı olan İranda hüsni-münasibətin son dərəcədə səmimiləşdirilməsini arzu ediyor. Öylə olursa, o zaman iranilər bizə hər növ maddi və mənəvi müsaidələrini vəd ediyorlar.

"İran" bir az da tarixə müraciət ediyor. Böyük Nadirin İran padşahu olaraq Türkiyə Sultanına ittihad həqqindəki təklifini xatırlıyor. O təklifin qəbul edilmədiyi üçün bugünkü İslam ələminin xəsarətinə, bilxəssə Türkiyə fəlakəti-hazirəsinə təəssüfi-xəvan oluyor. Sonra da "nəşəyi-hürriyyət"lə sərşar olan "Ətraki-müsəlmani-Qafqaz" cavanlarından bir-ikisinin "xam xəyallarına" uymamayı heyəti-mürəxxəsə əzamızın əql və dərayətlərinə etimadən "xatiri-nişan" ediyor.

Görünüyor "təkəddür" yalnız "Azərbaycan" ismindən degildir. "Nəşəyi-hürriyyətlə sərşar olan cavanlar"ın "xam xəyallarından" da əndişələr edilməkdə və həm bu xəyallar mövcud kibi görölməkdədir.

Biz buna ciddən mütəəssüfüz. Nadir şahın fikri-ittihadını zənn edirsəm "Nadir şah" əsrini təmsil edən azərbaycanlılar yalnız tərvic degil, tətbiq də etmişlərdir. Yalnız oğlunun gözü müqabilində çıxaracağı batmanlarla göz təhdidi ilə degil, eyni zamanda da məəttəəssüb və dar mollalara qarşı işlətdiyi

siyasətə qurban olan Nadirin fikrini – məzhəb qovğalarının ortadan qaldırılmasını – qövdən-felə gətirənlər yenə “Ətraki-müsəlmani-Qafqaz”dır.

Fəqət unutmamalıyıq ki, Nadir şah kibi Sultan Süleyman da ittihad güdüyürdü. Birisi bunun üçün məzhəbləri ortadan qaldırıb da siyasi bir hakimiyyət təsisini lazım görür ikən, digəri “rafiziləri” tənkil ilə “həqqə” təslim etdirmək və bu vasitə ilə “tovhidi” əldə etmək istiyordu. Felən ikisi də cahangir ikən şübhəsiz ki, əvvəlinci nəzəriyyə daha doğru olub, ittihadə yetişmək üçün daha səlim vasitədir.

Fəqət bu dəsturi məzhəb dövründən çıxıb da milliyyəti əsrinə girmiş olduğumuz bu zamanə tətbiq edərsək, rəbətəyi-islamiyyəyi ibqə etməklə bərabər hüquqi-milliyəyə ehtiramkar olmalı, bu xüsusdakı təaliati-təbiyyəyə fəna bir nəzərlə baxmamalıyıq.

Zəmanımızda demokratik əsaslara istinad etməyən bir hökumət yaşayamaz. Xəlv lisanı, adati, ənənəti ilə mənus və məluf olmayan bir hökumət isə demokrat olamaz.

Buna görə dəxi tamamilə milli və demokrat bir əsasat üzərinə təşəkkül edən cümhuriyyətimizə iranlı qardaşlarımız kəndi münasibətlərini təyin edərkən ismimiz samilərində xoş gəlməyirsə da, müsəmmamıza baxsınlar. Müsəmmamızı məqbul və kəndi nöqtəyi-nəzərlərindən mətlub gördükdən sonra ismin o qədər əhəmiyyətə malik olmadığını kəndiləri də təqdır edərlər.

Biz böyük qardaş iddiai mühitində bulunan Tehran mətbuatından şəkildən ziyadə mənaya aid nəşriyyəyə intizar edəriz. Çünki zəvahirlə fəzlə məşğul olmaq hər halda böyük-lərin şüunundan olmaz, deyə düşünüyürüz.

M.Ə.Rəsulzadə

“Azərbaycan”, 28 nisan (aprel) 1919, №168

Təcəddüd – təzələmə, yenilətmə

Məruf – məlum, tanınan

Ətrak – türklər

Mütəkəllim – danışan

Cərh – sancma, yaralama

Zənin – şübhəli, etibarsız

Müsəmma – adlandırılan ərazi

Sərfi-nəzər – vaz keçmə

Ülfət – yekdillik, hüsn-rəğbət

Tovsi – genişləndirmə

Müsəidə – izn, icazə, yardım

İltibas – dolaşılıq, aydın olmama

İğraq – mübaliğə

Məməfiə – bununla belə

Həvali – ətraf, civar

Müddəiyat – haqsız iddialar

Ələm – nişan, işarə, əlamət

Mütəvəkkil – bel bağlayan, ümid verən

Nəvahi – nahiyə, vilayət

Məlul – kədərli

Rafizi – rafizə təriqətinə mənsub, inkar edən, kafir

Tənkil – başqalarına ibrət olacaq cəza vermək

Mənsus – alınmış, öyrənmiş

Təkəddür – burada, rahatsızlıq

Münaziə – mübahisə

Fərağət – vaz keçmə, əl çəkmə

Məluf – yemlənmiş

Samia – eşitmə duyğusu

Şüun – şan-şöhrətlər

İstidlal – bir dəlilə əsaslanaraq nəticə çıxarmaq

İran – Azərbaycan

Bu mövzuda qəzetəmiz ilə Tehran mətbuatından möhtərəm “İran” qəzetəsi arasında bir münaqişə vəqə olduğunu qarelərimiz biliyorlar. İran qəzetəsi cümhuriyyətimize Azərbaycan ismi vermək haqqında olmadığını, biz isə bunun əksini isbat ediyorduk. “İran” qəzetəsinin tərəfindən yazılan son məqaləsinə cavab yazmaq üzrə ikən posta məzkur qəzetənin 454-cü nömrəsini gətirdi. Bu nömrədə “Qəzavat tarixi” ünvanı ilə İsmayıl Əfşar Tarəmi-Azərbaycanı imzasilə müfəssəl bir məqalə nəşr ediyor. “Elmi intiqad və azadi mətbuat” naminə dərci təqaza olunan bu məqalə Bakı ilə Tehran arasında olan mübahisəyə iştirak edərək kəndisi iranlı ikən haqqın biz tərəfdə olduğunu tarixi və elmi bir surətdə isbat ediyor. Bu müfəssəl məqaləyi tərcümə ilə aşağıya dərc ediyoruz:

İştə “İran” qəzetəsində mündəric məqalənin eynən tərcüməsi: 439 və 440 nömrələrinizdə ədibi-maarifpərvər M.Ə.Rəsulzadə əfəndinin qələmi ilə yazılmış Azərbaycan haqqında bir məqalə dərc edilmişdir. İran qəzetəsi dəxi haman məqalənin zeylində bəzi mətləbləri tənqid eləmişdi. Bu münaqişəyə bən də iştirak etmək istədim. Fəqət bu iştirakımla bən Azərbaycan hökumətinin İran üzərində siyasi təsiratından sərfi-nəzər yalnız bir həqiqəti-tarixiyyənin kəşfi üçün səy edəcəyəm. Çünki məşhur müvərrixlərdən Qustel Dokulanır der ki, tarixi ehsasati-vətəniyyə ilə qarışdırmaq hər zaman möhlikdir. Onlardan birisi elm, digəri isə fəzilətdir.

Şərq və Qərb müvərrixləri ilə coğrafiyunlarının rəylərinə görə Azərbaycan Zaqafqasiyanın qismi-şərqisindən, İrəvan, Naxçıvan və bütün İran Azərbaycanı, bütün Xəmsə vilayətləri, Tarəm, Taliş, Gilan həvalisindən bir qismi ilə Həmədan və Qəzvindən ibarət olmuşdur. Rzaqulu xan Lələbaşı ki, rus-İran müharibəsinin müasirlərindəndir, Rövzeyi-Lisfanın 10-cu cildində diyor ki:

Azərbaycan keçmiş zamanlarda Bakı bəndərindən Xalxalə qədər tula 95 fərsinin və Macirvan qəsəbəsindən Cəbəli-Sinayə qədər ərza 55 fərsinin bir məsahədə vəqə olmuşdur. Eyni məzmununda təfsilat Büstanülsiyahə ilə digər əsərlərdə dəxi məzkur ki, mətləb uzanmasın deyə zikrindən sərfi-nəzər ediyoruz¹. Bu həqiqəti-tarixiyyə kəşf olunursa, İran qəzetəsinin vətənlərinin əski nami-müqəddəsini ehyə etmələri üçün azərbaycanlıları həqli görəcəgini ümid edərim.

¹ Bu xüsusda şübhələri olanlar İstaxiri, Müqəddəs, Yaqut, Əbuülqəda, Sədulla, Hafiz, Kitabı-Cəlalیه rücu buyursunlar.

Əxlaq, adət və dil bərsində də dəxi bir takım şeylər zikr edilmişdi. Bunun doğru olduğunu dəxi isbatə lüzum yoxdur. Zira Qəzvindən birisi qalxıb da Qubaya müsafirət eləsə yalnız əxlaq, adət və dil birligində degil, şivə və ləhcənin dəxi eynilə bir olduğunu görər. Bu gün bir tehranlı ilə bir şümranlı ləhcələri arasında fərq vardır. Mazandaranlı ilə dəvmandlının şivələrindəki fərq isə daha bəllidir. Bu böylə ikən aya, azərbaycanlıların bir cinsdən və bir irqdən olmadıqlarını iddia etmək qabilmidir?

Şimdi görəlim, Amerika və İngiltərənin bitərəf üləması bu xüsusda nə diyorlar.

Professor Nikela Qrabils diyor ki: 1907-ci ildə Amerika asari-ətiqə mütəxəssislərindən bir heyət Azərbaycanı tədqiq üçün getmiş idi. Bu heyət kəndi məruzəsində diyor ki:

“Türküstan ilə Kürdüstan arasında Azərbaycan mahallalarında çini və zürüfat kibi qədim türk asari-ətiqəsinə təsadüf edildi. Hətta bəzi sikkə və kətəbələr üzərində uyğurca yazılar vardı”. (Uyğur əski Azərbaycan hökumətinin rəsmi lisanı olmuşdur).

Eyni professor ingilis üləmasının əsərlərindən birisindən nəql ediyor ki:

Turan həqqindəki tədqiqat getdikcə genişləniyor, Asiya-vüstanın hər tərəfində bu millətin əsərlərinə təsadüf olunuyor. Burası bizcə mühəqqəqdır ki, İranın ətrafı türklərlə mühat olub qədim iranilərin (arini-qədim) ilk müharibəsi Azərbaycan türkləri ilə vaqə olmuşdur.

Məzkur professor diyor ki, türklərin iranilərdən daha əvvəl Azərbaycanda sakin olduqları adla və bir ahin ilə sabitdir. Professor Nikela Qrabilsin təlif elədigə “Məsələyi-şərqiyyə” nam kitabında (61-64-cü səhifələr) ariyənlərin

Azərbaycandakı ərzi və ati olduğu həqqində bir çox sübut və dəlillər vardır və Azərbaycan həmişə türklərin olmuşdur. Bunu tarix asanlıqla isbat edər.

Tarixi-qədimdən əldə mövcud olan nə varsa yunanlılardan nəql olunmadır. Tövrat ilə bəzi ortadan itmiş İran və hind asarından sərfi-nəzər yunanlılar müfrit bir təəssübi-milliyə bəslədiklərindən və şərq-qədim lisani-tarixiyyəsinin ədəmi-müsaidəsindən dolayı tarixi bir çox əfsanələr və yalanlarla doldurdular.

19-cu əsrə qədər tarixi-qədim həqqində yunan asarından başqa əldə bir vəsiqə yoxdur. 19-cu əsrin tülüündə bir çox ingilis, firəng və alman üləmasının himməti ilə keçmişin ölü dilləri həll olunaraq bu vasitə ilə asari-qədimdən mövcud olmayan bir çox tarixi həqiqətlər açılmış oldu. Kətəbələr kəndisinə heç bir əl sürülmədən samit və sabit bir halda qədim dövrlərin sərgüzəştini bizə nəql ediyorlar.

Avropa üləması kəşf olunan bu kətəbələr sayəsində bilmişlər ki, Kildə və Assur dövlətlərinin təşkilindən əvvəl və ariyanilərin qərbə doğru olan hərəkətlərindən daha müqəddəm Orta Asiyada digər millətlər sakin olmuşlardır. O millətlərin dilləri tədqiq olunduqda türk cinsinə mənsub olduqları və bu günlər türklərlə həmcins olduqları aşkar oluyor.

Bu millətlərdən akkad-sumer denilən bir qismi Beynəlnəhrində, hitlər Anadoluda, uradhular Azərbaycanda müttəvətən olmuşlar. Kilikiya, Beynəlnəhrin və Azərbaycanda bir çox kətəbələr bulunmuşdur ki, üləma onlardan bəzisini oxuya bilmişlərdir.

Bu kətəbələrdən sabit olmuşdur ki, məzkur millətlər böyük bir mədəniyyətə malik olmuşlar. Vəqta tarixi müəyyən olmayan bir zamanda övladi-sam cəzirətülərəb akkadsu-merə həmlə edib onlarla ixtilat edərək Hammurabi-Ak-

kad mədəniyyətinin əsasını vəz etdilər. O zamanlarda ariya millətləri şərqdən hücum edərək nagəhani bir istila nəticəsində urarduhu və heyət millətlərini məhv edərək ermənilər Azərbaycanı, frakiyalılar da Anadoluda sakin oldular. Oksford darülfünununun aliqədr professorlarından Says diyor ki:

“Turanilər bu böyük mədəniyyətin əsasını vəz etdilər, məqsəd növi-bəşərin mədəniyyət övliyasıdır ki, əgər iranilər onu məhv etməsəydilər bizə ondan böyük yadigarlar qalacaqdı. Fəqət İran istilasını bu təcəddünü məhv elədi. İranilər ancaq kəndi məmləkətlərində bir əsəri-təcəddün göstərə bildilər. Yoxsa mütəvaliyən icra olunan hərblər nəticəsində müştərək bir Urarduhu-İran mədəniyyətini vücudə gətirəmədilər¹.”

Üləmanın bəzisinin əqidəsi bu mərkəzdədir ki, kürd, gürcü, talış urarduhu nəslindəndirlər. Urarduhu ləfzi ilə kürd ləfzi arasında şəbahəti-tammə vardır. Bu millətlər kəndi istiqlalıyyətlərini qeyb etdikdən sonra İran mədəniyyətinin qarşısında duramayıb məhv olmuşlar. Sitlər daima Azərbaycanı fəth eləmək qəsdində olmuş, yeni təərrüzlərdə bulunmuşlar. Onlardan bir qismi Azərbaycana daxil olub İran din və əxlaqını qəbul eləmişlərdir.

Bu mütəliədən məlum oluyor Turan millətləri mütəcəddin idilər və Avropanın məruf üləmasının dediginə görə Babil mədəniyyəti Turan mədəniyyətinin bir surəti-mütəkamili idi. Böylə ikən “İran” qəzetəsinin bu üstə-vürudi moğol – deyə yazması mucibi-heyrətdir. Görünüyor ki, qəzetə bu xüsusda Mətinülsəltənəyə nəzirə yapmışdır. Mərhum Mətinülsəltənə qeyrətinin şiddətindən xuddarlıq edəməyib vəhşi türklər islamı məhv və nabud etdilər – deyə yazmışdı.

¹ Turanın qədim təcəddünü haqqında aşağıdakı kitablara müraciət oluna

Halbuki münsiflər təsdiq etdilər ki, türk millətinin islama olan xidməti heç bir zaman unudulmaz. Türklərin səlibiyyəne qarşı müdafiəsi, Təbristanı islavlardan təmizləmələri (6-cı əsr Kamil cild, 11 və 12) (Batu) bu xüsusdakı qəhrəmanlıqları ki, onun sayəsində islavlar bir boyuna 5 yüz sənə artıq hərəkət edəməz oldular. İslam hüdudunun Kiyev, Varşu, Krakov, hətta Vyana hasarlarına qədər dayanması və səkkiz milyon hindlilərin müsəlman edilməsi ki, bu gün dəxi onlar müsəlman aləmi haqqındakı dad və fəryadlarının nə dərəcədə müəssir olduğunu görüyoruz, əcəba, bunlar türklərin xidməti degilmidir? Oğuz, Tümen, Atilla, Çingiz, Teymur, Fatih-Səlim, Süleyman, Nadir, Ağa Məhəmməd xan kibi sərdarlar, Çingizin yasaı, Teymurun tüzüğü kibi qanunlar, səlimlər qanununun əsəri əcəba unudulurmu?

Ərəb istilasından sonra Azərbaycan; ərəblərin istilasını zamanında Azərbaycandakı türklər sutublarla urarduhu bəqasından ibarət idilər. İran məzhəbi ilə adət və əxlaqı onlara nüfuz eləmiş idi. Rəşid və Mamun zamanlarında iranilər xüləfa dərbarında böyük nüfuz qazandılar. Bu nüfuz bir dərəcəyə qədər iləriləmişdi ki, əgər Mötəsim tədbir görməsə bütün ərəb hökumətinin iranilərə intiqal etmək qorxusu vardı. Türklərdən ibarət məxsusi bir qoşun təşkil edərək bu vasitə ilə Mötəsim farsların nüfuzunu kəsir eləmişdi. Fəqət ərəblər bundan müstəfid olamıyaraq aralarına əvvəlkindən daha ziyadə bir itxal düşdü. Bir dərəcədə ki, türklər istəmədikləri xəlifəni əzl ediyor, yerinə istədiklərini nəsb eliyorlardı. Buna görə də xüləfa məcbur oldular ki, türk qoşununu paytaxtdan uzaqlaşdırıb sərhədlərə göndərsinlər. Bunlardan bir qismini islav-

qıpçaq qabağını saxlamağa göndərdilər. Bunlardan bir qismi Azərbaycanda qalaraq Xistənyan və sairə kibi Azərbaycan hökumətini təşkil etdilər, o zamanlarda səlcuqilər Xorasan-dan gəlib Azərbaycana tutdular. Azərbaycan bu sülaləyə in-tiqal elədi. Səlcuqilərin intiqrazında səlcuq şiələmindən olan Atabəylər Azərbaycanda səltənət etdilər. Ülfə və Kamil tarix-lərindən məlum oluyor ki, Atabəylər zamanında türk xanə-vadələrindən bir çoxu Türkistandan Azərbaycana gəlib bura-da sakin olmuşlardır. Qıpçaq səfərində bu müsəlman olmuş türklərdən bir çoxu ərəb ordusunda idi. Fəqət məlum idi ki, Azərbaycan düşmənləri bulunan ermənilərlə debilməliyə qarşı müqavimət edəmiyəcəkdi. Bu sıralarda idi ki, Azərbaycan yarlığı Qaani-əzəm tərəfindən Hülaküyə vagüzər olundu. Hülakü müxtəlif türk qəbiləsindən 32-ni ayıraraq Bağdad ilə Azərbaycan səmtinə rəvanə qıldı. Bütün Turanda zəfər tərənələri çalındı. Cəz çəkildi ki, Purçəkin xanəvadəsinin ən şücaətli bir cavanı Qərbi Turanı mühafizə eləməyə gediyor. Elxani-əzəm Bağdaddan Azərbaycana gəldi. Türk qəbilə-lərindən ötrü qışlaq və yaylaqlar təyin elədi. Bu günlər Azər-baycan milləti təşkilatının ovci-əlaya yetişdiyi günlərdir. Elxan Marağada ikən dari-əqbayə rəhlət etdi. Nəvələri Qazan xan ilə İlcaytu Azərbaycan millətinin rüknini möhkəmləndərək onu dini-islamla qüvvətləndirdilər. Xacə Rəşidəddinin yaz-dığına görə bir dəfə 200.000, digər dəfə 400.000 türk islama müşərrəf oldu. İslavların (rusların), ermənilərin, gürcülərin, sonra da Cəbə və Səvidi nam cəngavərlərin istilasını ilə hasil olan qətliaqlar vasitəsilə Azərbaycanın farsları məhv ol-muşlardı. O gündən bu günə qədər bir ovuc ermənidən sa-vayı bütün Azərbaycan əhalisi türk və müsəlmandır. Sultan İlcaytu Azərbaycanda bir takım təcəddüdlər vacudə gətirdi. O cümlədən olaraq Azərbaycan paytaxtını Marağadan Sol-

taniyyəyə köçürtdü. Məəttəəssüf ki, sindibad həvadisə qarşı bu bina davam edəməyib məhv oldu.

Bu gün Azərbaycanın o böyük o paytaxtından bir məzari-qübbə qalmışdır. Bu qübbə illərin təsirinə müqavimət edərək qalmışsa, ixlafın naxələfligi üzündən o əsər dəxi xərabəyə üz tutmaqdadır. Hər sübh günəş o qübbə üzərinə tülü edərək inikasatı ilə bizə türk millətinin fütuhət və iftixaratını yad etdiriyor. Azərbaycan Elxanian sülaləsinin inqrazından son-ra Çobanian sülaləsinə intiqal ediyor. Bunlar Azərbaycana idarədən aciz qaldıqlarından qəbilələrdən bir çoxu babaları-nın qədim yolunu tutaraq Anadoluya köçüyorlar. Teymurun zühuri və Anqara vəqəəsindən sonra bu qəbilələrdən bir çoxu təkrar Azərbaycana ovdət ediyorlar. Bədə Şeyx Səfinin irşada-ti ilə şiə məzhəbi qəbul edib, Anadoludakı qardaşlarını da bu məzhəbə daxil etdiriyorlar.

Şah İsmayılın zühurundan sonra Anadoludakı azərbay-canlılar Şah Abbasa köməyə gəliyorlar. Fəqət Osmanlı höku-məti bunlara mane olduğundan bir qismi Anadoluda qalı-yorlar (bu gün Osmanlı azərbaycanlıları Amasiya və Anqara vilayətlərində 500.000 miqdarında olub kəndilərinə qızılbaş denilməkdədir). Elxan sülaləsinin inqrazından sonra sonra Şah İsmayıl əfşar qəbiləsini Xəmsə, Marağa, Qarabağ və Şir-van vilayətlərinə, qacar qəbiləsini də Səlmas, Gəncə və İrəvana məmur elədi.

Şah İsmayıl zamanında Azərbaycan ədəbiyyatı rəvac eləmişdir. Təqribən demək olar ki, Şah İsmayıl Azərbaycan ədəbiyyatının binasını vəz eləmiş və kəndi Divani-türki-sini yadigar olaraq buraxmışdır. O zamanın böyük şüərası Azərbaycan türkcəsinin ehyasına çalışmışlardır. Füzuli, Məsib xan, Təkəllü Sani, Təkəllü Sadiq Əfşar, Həsən Türkman və Yu-sif Qarabaği o zamanın türkcə yazar şairləridir. (Təzkirə Sa-

diq ilə Təxfeyi-Samiyə rücu oluna). Azərbaycanlılar səfəviyyə və əfşariyyə və onlardan sonra zamanında kəndi ədəbi-siyasi təşkilatlarını quruyordular. Bu zamanda rus militarizmi həmlə edərək Azərbaycanın bir qitəsini digərindən ayırdı, möhtərəm şəhid Cavad xan ilə İbrahimxəlil xan, Mirhəsən xan və sair bu kibi qəhrəmanların rəşadət və müqaviməti istilanı qurtara bilmədi. Azərbaycanın qismi-şimalı yüz sənədən ziyadə rus əsarətində qaldı, tainki hürriyyətin sədəyi-fərhəfzası üfiqi-aləmdə tərənnümsaz olub Rusiya militarizmi elani-iflas elədi, bunun üzərinə Azərbaycan məmləkəti təkrar qəddini düzəldərək təmami-aləmə elani-istiqlal etdi. Bu üçüncü dövrədir ki, azəri türkləri kəndi azadlıqlarının binasını qurmaq üçün və azadlıq düşməni olan Azərbaycan düşmənlərinin dəfi üçün mübarizə ediyolar. Əlbəttə ki, edəcəklər və kəndi cavanlarının fədakarlığı sayəsində Azərbaycan istiqlalını paydar etməklə müzəffər olacaqlardır.

Azərbaycanlı qardaşımızın tərcüməsi, yuxarıda məzkur bu məqaləsinə "İran" qəzetəsi uzun-uzadıya cavab veriyor. Bittəbii onun dəlil və sübutları ilə müvafiqət edəmiyor. Bu xüsusda ayrı bir vəqt.

M.Ə.Rəsulzadə

"Azərbaycan", 26 həziran (iyun) 1919, №212

Qəzavat – dini məhkəmə, qazılıq

Tarəm – ən yüksək

Təqaza – lazım gəlmə, tələb, lüzum

Məhlikə – qorxulu, təhlükəli

Fəzilət – bilik

Züruf – qablar

Çini – Çində düzəlmiş, əla növ saxsı qab-qacaq

Kətəbə – kitab, lövhə

Mühat – əhatə olunmuş

Təlif – yazılmış kitab, əsər

Ərazi – əsli olmayıb sonradan əmələ gələn

Ati – ön, qabaq

Mütəvvətin – bir yeri özünə vətən edən, bir yerdə yaşayan

Aliqədr – yüksək dərəcəli, hörmətli

Mütəvali – mütəmadi

Şəbahət – oxşarlıq, bənzərlik

Müəssir – təsirli

Kəsr – sındırma, qırma

Müstəfid – faydalanan, istifadə edən

İntiqal – keçmə, nəql etmə

Xanəvadə – nəsil, say

Rəhlət – köç, hərəkət, məcazi: ölüm

İnqiraz – sonu kəsilmə, məhv olma

Azərbaycan Cümhuriyyəti

Coğrafiya etibarilə Azərbaycan isminin yalnız İran vilayətlərindən Təbriz ilə həvalisinə ələm olduğu məruf olsa da bu ismin tarixcə dəxi yalnız bu vilayətə münhəsir olduğu sabit olmuş həqiqətlərdən degildir; biləks bu ismin Azəri türklərlə məskun bütün yerlərə şamil bir ism olduğuna dəlil və sübutlar vardır.

Bu xüsusda isbati-müddəa etmək üçün səhifələr yazmaq mümkün ikən biz cümhuriyyətimizə verdığımız adı coğrafi bir məfhumdan ziyadə qövmi bir mənadan aldığımız üçün bu məsələ ilə pək o qədər də məşğul olmaya lüzum görmüyoruz.

Müştərək bir dil, yazı, ədəbiyyat, adət, ənənət və tarixə malik olmaq bir millət amallarını təşkil edərsə heç şübhəsiz ki, Araz nəhrinin iki tərəfində sakin; cənubda Təbriz, şimalda Bakı məntəqəsində toplanan xəlqin əksərini bir milləti-

vahidənin namizədidir. Yuxarıda məzkur amillərin vücudu ilə bərabər bir cəmiyyət əfradının kəndi birliklərini hiss və idrak eləmələri, sözü tam mənasilə milli bir vücuda dəlalət edərsə, heç şübhəsiz ki, bu milləti-vahidə namizədinin Arazın şimalındakı qismi kəndisini bilmiş bir millətdir.

Bu, əsrimizdəki tərifati-elmiyyəsi ilə qismən millət olmağa namizəd və qismən də bir millət olmuş xəlqin məruf bir ismi vardır:

– Azərbaycan türki və yaxud Azəri türklər.

Kəndi şiveyi-məxsusəsi ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və olduğu yerlərə nisbətə müxtəlif ismlər daşıyan böyük türk millətinin bir qismidir.

Azəri türklərin hal-hazırda oturduqları yerlər min əl-qədim türk xəlqi ilə məskun olmuşdur. Gərək Bakı, Gəncə, İrəvan ilə Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Xalxal və sair kibi vilayətlər və gərək Muğan, Aran, Qarabağ, Qaradağ kibi məmləkətlər daima türk xəlqinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olub; bu yerlər kəndilərində bir çox türk sülalələrinin irili-xırdalı hökumətlər qurduqlarını, illərlə səltənət sürdüklərini görmüşlərdir.

“İdil” nəhrinin “Quzğun dəniz”ə töküldüyü yerdə böyük bir səltənət quran Xəzər türkləri daha miladi 700 sənələrində Kalmık səhrası ilə aşağıya doğru enmiş, Muğan düzənliklərinə yayılmış, daha sonra onları digər türk seylabələri təqib eləmişlərdir. Böyük Çingiz ilə Axsaq Teymurun cəngavər igidləri Kür boyu ilə Araz hövzəsini Ceyhun ilə Seyhuna bənzədigidən Turan köçbələrinə oturaq etmiş, Səlcuq hökmdarları isə artıq burasını qəti surətdə bir türk məmləkəti halına qoymuşlardır. Səlcuqlardan sonra bu ərazi əldən-ələ keçmiş, müxtəlif hökmdar və sülalə idarəsində qalmışlarsa da bunlar əksərən türk olub böyükləri müzməhil olduqda yerlərini, küçük də olsalar yenə birər türk xanlıqları tutmuşdur.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin

Cümhuriyyətimizin istiqlalını elan və ilk Azərbaycan hökumətini təşkil edən Azərbaycan Şurayi-Milli rəisi

Misal olaraq burada hökm sürən Azərbaycan Atabəyləri, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu türkmən bəylərindən Uzun Həsən və Qara Yusifləri göstərmək olar ki, kamilən türk ulus və oymaqlarından gəlmişlərdir.

Son dəfə olaraq rus istilasına məruz qalan Dərbənd, Quba, Bakı, Şəki, Şirvan, Qarabağ, Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlarının dəxi azərbaycanlı türk xanları olduğu məlumumuzdur.

Xülasə, tarixin huşunda qaldığı bir zamandan bəri buralardakı qarlı dağlarla susuz ararlarda, yaşıl ovlaqlarla sıldırım qayalıqlarda, quzğun dənizlərlə yanar dağlarda, qəlbində hərarət, süfrəsində nemət bəsləyən bu mümtaz yerlərdə, insanın təbiətə tapındığı uzaq zamandan bəri ilahi bir nura məzhər olan bu ərzi-müqəddəsdə bir çox əsrlərdir ağalıq edən onlar; Muğan səhrasından Mil düzünə, Kalmık çölündən Aran vadisinə yayılan onlar; Şirvan silsiləsindən Qaradağa çapan, Şahdağın təpəsindən Savalan zirvəsinə qonan onlar; Kür ovasından Qızıl Üzən çölgələrinə süzən yenə onlar, yəni türklər olmuşlardır.

Türklərin buralardakı hökmranlıqları Hindistan, Xorasan, Bağdad, İran və Misirdə olduğu kibi başqa bir cinsdən olan xəlqə əskəri bir sinif olaraq hökumət sürməkdən ibarət olmamışdır. Osmanlılardan başqa əksər türk hakimləri hökumət elədikləri xəlqə təmsil etmişkən, Azərbaycan türklərinin kütlə etibarilə milliyyətin rükni-mühümi olan dillərini halilə saxlamaları göstərir ki, Azərbaycandakı türk hökumətləri başqa cinsdən bir xəlqə müsəllət əcnəbi bir hökuməti-əskəriyyə degil, türk xəlqinin əksəriyyətinə istinad edir bir hökumət imiş. Rus istilasına qədər ərəb və İran istilasına rəğmən, Azərbaycan xanlıqlarının yarım müstəqil türk xanlıqları ha-

linda qalmaları, hətta İran Azərbaycanının belə türk sülalədən olan bir vəliəhd vasitəsilə idarə olunuşu bunu bir dərəcəyə qədər təyid etməzmi?!..

Hər nə qədər bundan yüz sənə müqəddəm Azərbaycan xanlıqları kəndi mənliklərini dərk etmədən, kəndisini tanı-muş milli bir sima göstərmədən mövqelərini İranın nüfuzi-mənəviyyəsinə, sonra da rusun qüvvəti-bazusuna tərək və qəzayə təslim oluyordusalar da, xəlq kəndisinə məxsus ədəbiyyatı, şairləri, aşiq və dərvişləri ilə hüzn və məsərrətini kəndi lisanı ilə tərənnüm ediyor, kəndi idrakı ilə bir vücud olduğunu bəlkə sezmədən sezdiriyordu.

Əvət, rəhləsi üstündən enməyən Füzulisi, Koroğlusu ilə bağıryanıq Kərəmə ağlayan aşıqları, bu aşıqların ürək dağ-layan sazları ilə çobanların ruha sinən bayatıları, çocuqların sevə-sevə əzbərlədikləri “üşüdü”ləri kəndisini iranlı bilən bu xəlqin müdhiş bir zəlalətdə olduğunu göstəriyor:

– Yox degil, siz türksünüz! – diyordu.

II

Bu türklər Azərbaycanı ikiyə bölən Araz nəhrinin iki tərəfində sakin olub qismən də İrana şu və ya bu surətlə bağlı nim müstəqil bir halda yaşadıqları zaman zahirən məhkum bir millət degil, hakim olaraq yaşıyorlardı, İran təxtində oturan sülalə kəndi cinslərindən bir türk sülaləsi idi. İrani və İran dairəyi-nüfuzunda olan xanlıqları xarici düşmənlərə qarşı ciddiyyətlə müdafiə edən şahzadə, yenə bir türk şahzadəsi idi. Abbas Mirzənin istinad elədiyi nöqtə Təbriz olduğu kibi, ümid bağladığı qüvvə dəxi Azərbaycan türkləri idi.

Azərbaycan xəlqi idarəcə gördüğü ağırlığı başqalarından degil, öz cinsindən gördüğü üçün həqiqi məhkumiyyətini mə-

nəviyyatca tamamilə başqa bir ruh və yabançı bir mədəniyyət məhkumu olduğunu dərk etmiyordu. Get-gedə farslaşıyordu. Xəvas təhsilini tamamilə farsca görüyor, fars tərbiyəsi aliyor, bir fars kibi düşünüyor və kəndisinin doğrudan-dogruya iranlı olduğunu təsəvvür ediyordu. Xəlqin hal və əqdini əlində bulunduran bu xəvas kibi mənəviyyatına hakim bulunan üləma sinfi dəxi eyni ruhda, eyni tərbiyədə, eyni zehniyyətdə idi.

Fars ədəbiyyatına Məhsətilər, Nizamilər, Qaani və Xaqanilər kibi ustadlar bəxş edən bu Azərbaycan xəvası pək təbii idi ki, bir zaman Osmanlı sultanı-müqtədiri Süleyman Qanununin belə az qala qəbul elədiği Sədi lisanı qarşısında əriyib kəndiliklərindən keçmiş, türk ilə türkcəyə yuxarıdan aşığı bir baxışla baxmışlardı.

İranın o dəhşətli və cahanbəha ədəbiyyatı və o ədəbiyyat sayəsindəki qüvvətli mənəviyyatı qarşısında təslim olub da təməssül edən türk xəvasının bittəbii əvam üzərinə dəxi bö-yük təsiri olacaqdı. Həm olmuşdu. Türk kəlməsi türk xəlqinin kəndi dilində – şayani-heyrətdir ki, – təhqiri-mütəzəmmın bir mənə yerində istemal olunuyordu. Bunun tətəmlərini imdiki halda belə görmək mümkündür. “Türksayə” sözünün avamımız arasında “sadələvh” mənəsində işləndiyi, “türkün sözü” təbirinin səthi mənada söylənən sözlərə ələm olduğu, “türk demişkən” əlavəsinin sameyi təhqir edən mənəalara iltibas edən kəlmələrdən ayrılmayan bir rədif halında gəlməsi işte o zehniyyətin təsiridir. Fəna təsir kəndiligini qeyb edən xəvasın xəlqə təlqin elədiği “qədəhi-nəfs”dən hasil olmuşdur.

Xəvasın bu dərəcədə təməssül etməsi azərbaycanlıları tühəf bir millət halına qoymuşdu:

Dili başqa, yazısı başqa bir millət!

Topçubaşov Əlimərdan bəy
Azərbaycan Məclisi-Məbusan rəisi

Mavərayi-Araz Azərbaycanı hala bu haldadır. Orada hər kəs türkcə söylər. Fəqət eyni zamanda yazılar tamamilə farsca yazılar.

Fəqət kəndiligindən keçmiş xəvas girdigi bu yalnız yolun çıxılmaz birahə olduğunu sezmədiği halda, əvam pək də la-qeyd degildi. Xəlv qeyri-təbii olan bu halə ünsüri bir surətdə müqabilə ediyordu. Türk demokratiyası kəndisinin kimsənin sezmədiği və əhəmiyyət vermədiği lamilliləşdirilməsinə qarşı qiyam eləmişdi. Bu qiyamın qəhrəmanları isə xəlv şairləri ilə dastançı aşıqlar idi. Laüdəri müsənniflərin yaratdığı "Koroglu", "Əsli və Kərəm", "Aşiq Qərib" və sair bu kibi ədəbiyyat, ürək yaxan aşiq sazlarının ruhnəvaz ahəngləri altında Azərbaycan türk xəlvinin qəlbinə öylə siniyor, öylə yerləşiyordu ki, onunla degil farsın "Nuşi-afərin"i, "Rüstəm və Söhrab"ı, hətta Firdovsi ilə Hafizi belə rəqabət edəməzdi. O, öz Firdovsisini, öz Hafizini, öz Sədisini – doğma türk şairini və ruhundan xəbər verən Azərbaycan şeirini arıyordu.

Bərəkət versin ki, xəvasın həpsi ondan rugərdan olmamışdı. İştə bu, doğduqları mühitdən tamamilə rugərdan olmayan Azərbaycan şairləri xəlvin ehtiyacını tətmin edərək türkcə şeirlər yazmaya başlamışlar, xəlv ədəbiyyatında əlavə yazı ədəbiyyatının əsasını dəxi vəz eləmişlərdi.

Bu olduqca ağır və müşkül vəzifəyi Füzuli məşrəbli türk şairləri müvəffəqiyyətlə gördülər. Bu müvəffəqiyyət üzəmanın bir təfsili-təhlili kəndi başına mühüm bir mövzu olsa da sədədimizin xaricində olduğu əlbəttə təqdir olunur. Biz ondan yalnız maddətən hakim ikən mənən məhkum olan xəlvimizdə mənən dəxi məhkum olmamaq üçün bir təşəbbüs və həyat əsəri mövcud olduğunu göstərmək üçün ötəri olaraq bəhsə lüzum gördük.

Şimali Azərbaycan rus təhti-idarəsinə keçdikdən sonra məhdud olsa da, malik olduğu siyasi hüququnu tamamilə itirmiş, maddi məhkumiyətin bütün acısını dadmışdı.

Əvvəlki idarə zamanında gördüğü mənəvi əsarətini müştərək bir din və yaxın bir ruh təsirilə pək də sezməyib getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü bu dəfə də ruslaşdırılmaq siyasətinə məruz qalmışdı. Fəqət bu siyasətin bir ayağı cəbrə bağlı olduğundan və tamamilə yabançı bir ruha malik bulduğundan təbii idi ki, xələqin müdafiyyəi-nəfs hissini daha ziyadə qıcıqlıyor, onu daha sürətli bir surətdə kəndisini düşünməyə vadar ediyordu.

Bir vəqt hökumət tərəfindən təyin olunan mollalar “dəftər mollası”, rus şkolunda oxuyan bəy balalarına dəxi “rus balası” deyən xələq kəndi hədəsilə duyduğu ruslaşdırmaq siyasətinə bildigi kibi müqabilə etmişdi. O dəftər mollasına qarşı öz axundunu, ministerstvo şkoluna da məktəbxanasını qarşı qoymuşdu.

Xələqin hədəsi doğru idi. O, axundunun hürriyyəti və mədrəsə ilə məktəbinin istiqlalı üçün pək həqli və pək məqul bir mübarizədə idi. O, maddətən məhkum olduğuna razı olmuş, fəqət mənən dəxi məhkum olmaq istəmiyordu.

Fəqət xəvas yenə yanılmışdı. Vəqtilə Firdovsinin təmtəraq üslubu, Sədinin hikməti, Xaqanınin təğzili qarşısında bayılan “mirzə” bu dəfə də Lermontovun ruhu, Puşkinin üslubu, Tolstoyun fəlsəfəsinə vurulmuş bir “uçitel” idi.

Sənələr keçdi. Şkol uçiteli ilə məktəb müəllimi anlaşımadılar.

Farslaşmış mirzə kibi ruslaşmış uçitel dəxi xələqin hədəsnən duyduğu mətləbi bir çox zaman dərk edəmamişdi. Nəhayət, bir çox birahələrdən keçdikdən, məktəb və mədrəsələrə qarşı bilüzum, daha doğrusu, biüsul mübarizələrdən sonra “uçitel” artıq əsl mətləbi anladı. Bildi ki, Sədiyi də, Tolstoyu da türk

xələqinə ögrətmək, türkü onlarla aşına etmək həm lüzumlu, həm faydəlidir. Fəqət bununla bərabər türkü kəndi sədisindən, kəndi tolstoyundan məhrum etmək olamaz.

Sədiyi, Tolstoyu və sair dünya müşahiri adını anlamaq üçün kəndi füzulilərini, nəbatilərini – gözə nə qədər küçük də görünsə – seyyidlərini, sabirlərini ögrətməlidirlər.

Bu zəmin üzərində rus məktəbi vasitəsilə mədəniyyəti hazirəni az-çox dərk etmiş ürəfa ilə xələq arasında yekdigərini anlamaq dövrü başladı.

Artıq Azərbaycan türkünün oyannmaq zamanı gəlmişdi. Və zamanın bizə nələr verdigini mən degil, məcmuəmizin digər qismində mütəxəssis arkadaşlarımız sizə ərz edəcəklərdir. Bən isə yalnız:

Malik olduğumuz müasir ədəbiyyat, mütəəddid mətbuat, zəngin teatro, parlaq musiqi, mütəşəbbüs tüccar, gözü açıq əmələ, siyasi firqə, mühərrir, aktyor, mühəndis, memar, hüquqşünas kibi siniflər, zükur ilə ünəsə məxsus məktəblər və sair bu kibi müəssisatımızla biz, məhkum ikən artıq hakim olmaya namizəd bir millət olmuşduq – deyirəm.

Əvət, daha Azərbaycan Molyeri Mirzə Fətəli Axundov mərhumla başlayan müasir ədəbiyyat həvəsi, Həsən bəy Məlikov mərhumun “Əkinçi” qəzetəsi ilə mətbuati-milliyə təsis və davamına həsr olunan əmək, cəmiyyəti-xeyriyyə binası üçün bundan 40 il əvvəlinə aid olan təşəbbüs, nəhayət milli ədəbiyyat, milli məktəb tələbləri, şeyxülislamla müfti və sair axundlarımızın təyinlə degil, intixabla oluşunu istəmək, daha çarlıq zamanında məktəb və mədrəsə islahı yolunda təvəlli edən o bitməz-tükənməz davalar başqa bir şey degil, yalnız bir dava idi:

– Hakimiyyəti-milliyə davası!

Fətəli xan Xoyski
Cümhuriyyətimizin əvvəlinci hökumət rəisi

III

Hakimiyyəti-milliyə davasının 1905-ci Rusiya inqilabı-səğiri nəticəsində hasil elədiyi qazanclar var idi: milli məktəb, milli mətbuat, milli cəmiyyətlər təsisi haqqında cüzi müsaidat.

Bu müsaidələrdən istifadə ilə böyük müharibə ərəfəsində və inqilabi-kəbirin patladığı zamanda Azərbaycan türkü Rusiyadakı sair türklərlə birlikdə artıq siyasi idrakdan məhrum, arzui-milliyəsi inkişaf etməmiş lal bir kütlə halında degil, həyatını ibraz edəcək vasitələrə malik diri və yaşamaq istədiyini hiss etdirən bir vücut halında idi.

Onsənəlik kiçik bir nəfəs Azərbaycan türkünə mütəəddid mətbuata, müxtəlif cəmiyyətlərə, siyasi firqələrə və təşkilata, zamandan, məkandan anlar xadimlərə malik idrak sahibi bir cəmiyyət halına qoymuşdu.

Bu cəmiyyət 1914 sənəsində patlayan aləmşümul müharibənin alt-üst elədiyi mənə və qiymətləri böyük bir həssaslıqla təqib ediyor, topların gurultusu ilə bərabər qopan "Millətin hüququ müqəddəsdır!" nidasını dörd qulaqla dinliyor, müharibə bulunan bütün dövlətlərə mənsub rical ağzından sıx-sıx eşidilən bu şüarın səmimiyyətinə degilsə də, bu böyük həqiqətin istər-istəməz elanı-zəfər edəcəyinə iman ediyordu; bu imanın tərçümanı olmaq üzrə daha Rusiya inqilabı zühur etmədən, müharibənin qatı sansoru hər yazılanı bilaaman pozmaqda, bilxassə türk kəlməsi ilə türkcənin məsləkinə qarşı düşmənənə bir vəziyyət aldığı bir zamanda "Açıq söz" qəzetəsi yuxarıda məzkur imana tərçüman olaraq yazıyordu ki:

"Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə böyük bir həqiqəti – əsrimizin milliyət əsri olduğunu isbat etdi.

"Dünyanın xəritəsi qəribə dəğişəcək" – deyə heyrətlə qarışıq bir cümlə imdi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir.

Həsən bəy Ağayev
Məclisi-Məbusan rəisi baş müavini

Dünya xəritəsinin alacağı yeni şəklə vətəndaşların fəda-
karlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər
heç şübhə yoxdur ki, vüzh və rüsux peyda etmiş milliyyət
məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır.

“Özünü lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir
ideal (məfkurə) bəsləyən millət şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət
təşkil edər. Şübhəsiz ki, sözü tam mənasilə deniləcək qədər
gövfəkən topların hakim olduğu hər b meydanlarında təsirsiz
qalmayan bu qüvvət yaşıl mahutlu barışıq masası üzərində də
əsaslıca bir təsir yapacaq.

“Hər hanki qalib tərəf az-çox sevrincəli bir dinclik vücu-
da gətirmək isrərsə, əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra
edən qüvvəti – milliyyət məfkurəsini ehmal edəməz! Bunun
böylə olacağı arabir gələcək sülhi haqqında söz söyləyən Av-
ropa mütəfəkkirlərinə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhyunə
mənsub siyasilərə milliyyət əsasına riayət etməyəcək, mil-
lətlərin hüququnu gözətməyəcək bir sülh əqdnaməsi çox çək-
məz yırtılar və survenclı bir dinclik təmin edəməz.

“Hüquqi-təbiyyəsi paymal olmuş bir millət baqi qalın-
caya qədər Avropa müvazineyi-düvəliyyəsi həqiqi və sur-
venclı bir sülh üzü görməkdən məhrum qalacağı kibi, kəndi
vətəndaşları arasında ögey-doğmalığı gözədən bir dövlət də
həqiqi bir qüvvətə söykənməyəcək, mütərəqqi və qüvvətli bir
təşkilata malik olmayacaqdır”.

“Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər əfradınca
müşəxxəs bir qayeyi-amala malik olan millətlər, dövlətlər ara-
sındakı münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları kibi, dövlətlərin
daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir.
Bu surətdə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək
üçün hər şeydən əvvəl özlərini bilməli, müəyyən fikir və
amallar ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-

xəyalə hədəf olacaq o işıqlı yıldıza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə bir səlahədan məhrum qalan cəməətlər kimsəyə söz eşitdirəmiyəcəklərdir!"¹.

Böyük müharibənin Azərbaycan türklərində doğurduğu ümid böylə idi.

Milliyyət prinsipinin qalib gələcəyinə bağlanmış bir ümid!

* * *

Rusiya imperatorluğunun 1917-ci ildə Karpət, Polşa və Baltik sahillərindəki o görünməz məğlubiyyəti, dünyanı sarmış atəşin hər bəncirinin mühüm həlqələrindən birisini qırmış oldu.

Rusiyayı təzyiq edən çarizm dəxi bu həlqə ilə bərabər süqut eləmişdi. Böyük müharibə böyük bir inqilab doğurmuşdu.

Dünyanın altıdan birisinə sahib olub da 72 milləti qahir bir idarə altına toplamış olan böyük Rusiya imperatorluğunda zühura gələn bu inqilabi-kəbir iki dürlü nəticə verəcək, iki mühüm məsələyi həll edəcəkdə; yoxsa inqilab kəndi ruhu və kəndi təbiətində zidd olub özü ilə bərabər Rusiyayı da qəhr edəcəkdə:

Rusiya inqilabı məhkum siniflərə hürriyyət verəcəgi kibi, məhkum millətləri də qurtaracaqdı.

Bunun üçün idi ki, mart inqilabını hər kəsdən ziyadə köylü və əmələlərlə məhkum millətlər böyük bir həyəcan və sərvərlə qarşılamiş, haman kəndi hüquqlarının istehsalı üçün yubanmadan təşkilata başlamışlardı.

¹ 2 oktyabr 1915, "Açıq söz", №1

Məclisi-Müəssisan bir an əvvəl toplanacaq, köylülərə topraq, əmələlərə iş, millətlərə də muxtariyyət verəcək işlə ümumi bir arzu!

Məclisi-Müəssisandan kim nə gözlüyor?

İctimalar, qurultaylar, qərarlar, qətnamələr hər bunu təyin eləməkdə...

Qafqasiya daxil olduğu halda Rusiya türkləri dəxi bu xüsusu ehmal etmiyorlardı.

Bakıda aprelin 15-də ilk dəfə olaraq Qafqasiya müsəlman qurultayı toplanıyor. Qurultay hər şeydən daha əvvəl və hər məsələdən daha qızgın bir surətdə azad Rusiyanın alacağı mətlub olan şəkli-idarəyi müzakirə ilə aşağıdakı qərarı çıxarıyor:

"A - Qafqasiya müsəlman qurultayı, milli siyasi məqsədlər həqqindəki məsələyi müzakirə edərək müsəlman qövmlərinin mənafeini ən ziyadə təmin edən Rusiya şəkli-idarəsinin məhəlli federasyon əsası üzərinə qurulu cümhuriyyəti-müctəməyyəyi-ənam olduğunu qəbula qərar verir".

"B - İslam dinində olan bütün qövmlərin ruhani və mədəni irtibatını nəzərə alaraq Qafqasiya müsəlman qurultayı bütün Rusiya müsəlmanlarından ötrü vəzi-qəvanin səlahiyyətinə malik ümumi bir idarə təşkilini lazım görür".

Bu qətnamə günlərlə davam edən münaqişə nəticəsində bir növ etilaf nəticəsi olaraq müttəhidən qəbul edilmiş idi. Münaqişə bir tərəfdən türkçülər, digər tərəfdən də islamçılarla sosialistlər arasında idi. Federasyon əsasını müdafiə edənlər türkçülər idi ki, xüsusi olaraq Azərbaycana məhəlli muxtariyyət tələb ediyorlardı. Müarizlər isə yalnız xəlq cümhuriyyəti ilə iktifa edib milliyyət məsələsini isə məhəlli degil, mədəni muxtariyyət surətilə həll ediyorlardı.

Apreli mütəaqib may ayında Moskvada bütün Rusiya müsəlmanlarının ümumi qurultayı iniqad eləmiş, Rusiya türklüğünün bütün ənvaini təmsil edən bu min mürəxxəsli böyük qurultay eyni mövzuda bu sətrləri qaralayan mühərriyin islamçı-sosialistlərə qarşı müdafiə elədiyi məruzə üzərinə vaqə olan şiddətli münaqişələr nəticəsində Rusiyanın milli-məhəlli muxtariyyətlər üzərinə qurulu qoşma xəlq cümhuriyyətindən ibarət olması tələb olunuyordu. Bu tələb Rusiya müsəlmanlarının böyük inqilabdan gözlədikləri siyasi məqsədi tamamilə əyan eləmişdi.

Nəhayət, Məclisi-Müəssisan seçkiləri əsnasında Qafqasiya türkləri arasında qatə bir əksəriyyət qazanan onuncu nömrəli siyahı Rusiya federasyonu ilə bərabər Azərbaycan muxtariyyətini dəxi bir şüar olaraq ortaya atmışdı.

Paytaxtımızın böyük bir təvəccöhi altında iniqad edən Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsinin qurultayı isə Rusiya türklüğünün Rusiyanın şəkli-idarəsi haqqında bəslədiyi amalı tələblər etdirərək proqramını aşağıdakı vəchlə təhrir ediyordu:

1. Rusiya dövlətinin şəkli-idarəsi milli-məhəlli muxtariyyətlər əsası üzərinə qurulu qoşma xəlq cümhuriyyətindən ibarət olmalıdır.
2. Hürriyyəti-kəlam, mətbuat, vicdan, ictiməat, təşkilat və tətıl kibi siyasəti hürriyyətlərlə bərabər, muxtariyyətlərdəki hökumət təşkilinin qoşma xəlq cümhuriyyətindən ibarət olması, işçi qanunlarının bütün muxtariyyətlərdə bir növlə tətbiqi və topraq məsələsinin əsasən keyfiyyət həll və islahı kibi demokratik əsaslar, Rusiya qoşma xəlq cümhuriyyətinin qanun əsasına daxil olub dövlətçə təhti-təminə alınmalıdır.

3. Müəyyən məhəllə malik olan (yəni Rusiya məmləkətinin müəyyən bir qitəsində əksəriyyətlə yaşamaqda bulunan) hər bir millətə muxtariyyət həqqi verilməlidir.

Firqəcə Azərbaycan, Türküstan, Qırğızıstan və Başqırđıstan kibi türk ölkələri məhəlli muxtariyyət almalıdırlar. İdilboyu ilə Krım tatarları və digər Rusiyada yaşayan türk qövmlərinə məhəlli mümkün olmazsa, milli muxtariyyət verilməlidir.

Qeyd: Başqa türk olmayan dindaşlara da firqə muxtariyyət tələb edib onlara hər vəchlə yardım etmək borcundadır.

4. Müəyyən məhəllə malik olmayan millətlərə milli-mədəni muxtariyyət həqqi verilməlidir.
5. Muxtariyyətlərin hüdudunu təyin etmək daxili qəvanini-əsasiiyələrini tərtib eləmək gərək məhəlli və gərək milli muxtariyyətlərin kəndi məclisi-müəssisanlarında həll olunmalıdır.
6. Cümhuriyyət heyətinə daxil olan muxtariyyətlər öz aralarında müştərək gördükləri məqsəd və mətləbləri üzərinə əqdi-ittifaq edə bilməlidirlər.
7. Cümlə muxtariyyətli əyalətlər, mərkəzi hökumət ilə ancaq vətən müdafiəsi, məskukat, gömrük, xarici siyasət, dəmiryol, poçta, teleqraf və sair bu kibi ümumi işlərlə mərbut olmalıdırlar.
8. Muxtariyyətli əyalətlər, idari, mali, təşri, mədəni və ədli kibi daxili məsələlərdə müstəqil olmalıdırlar.
9. Rusiya cümhuriyyətinin ümumi işlərini idarə etmək üçün bütün muxtariyyətlərin nümayəndələrindən ibarət bir konqre təşkil olunmalıdır.
10. Hər bir muxtariyyətli əyalətin mərkəzində qanun qoymaq vəzifəsilə müvəzzəf bir məclisi-məbusan və qo-

yulan qanunları icra etmək vəzifəsilə müvəzzəf bir şurayi-vükəla (heyəti-nüzzar) təşəkkül etməlidir.

11. Hər bir muxtariyyətli əyalət məhəlli işlərində geniş imtiyazlara malik vilayət, qəza və nahiyələrə bölünməlidir.
12. Hər bir muxtariyyətli əyalətin rəsmi dili haman əhalinin əksəri söylədiyi dil və şivə olmaqla bərabər vilayət və qəzalarda yerli əhalinin söylədiyi dil və şivə işlənməlidir”

İştə “Açıq söz”ün 1915-ci ildə hərbi-ümumidən gözlədiyi hakimiyyəti-milliyə düsturu qələbəsindən bəslədiyi ümidi 1917-ci ildə Rusiya inqilabından bilaistifadə meydani-ələniiyyətə çıxan “Müsəvat” fırqəsi yuxarıdakı vəchlə təlxis ediyordu.

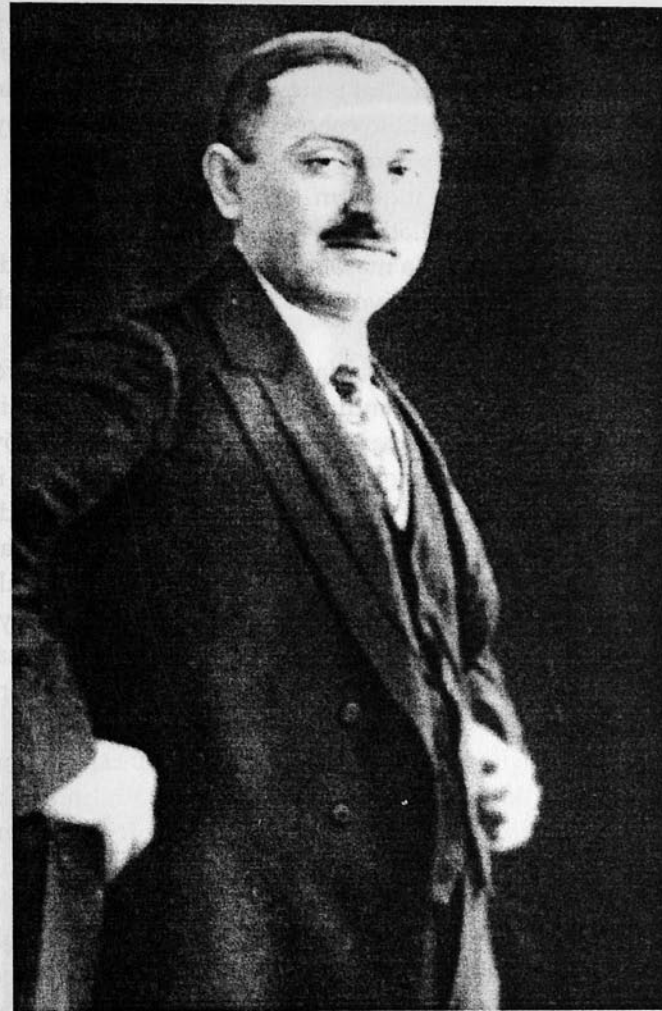
Bu surətlə Azərbaycan türkü dünya müharibəsi ilə Rusiya inqilabından kəndi hürriyyəti-milliyəsinin təminini gözlüyordu.

IV

Rusiya inqilabı imperatorluğu içindən təzyiq edən iki qüvvətin taşınmasından hasil olmuşdu: bir tərəfdən məhrum siniflər, digər tərəfdən də məhkum millətlər baş qaldırıb həqlərini tələb ediyordular. Köylü topraq, əmələ iş, velikorus olmayan millətlər də həqq və muxtariyyət istiyorlardı.

Böyük inqilab bu tələblərin həpsinə hesab vermək məcburiyyətində idi. Məəmafie bunları fəvqündə digər mühüm bir tələb dəxi duruyordu ki, bu da bir an əvvəl hərbi bitirmək idi.

Hökuməti-müvəqqəətə, bilxassə Kerenski hökuməti inqilabı hərbi müvəffəqiyyətlə bitirmək üçün bir vəsilə olaraq kullanmaq istədi. Xətərnək bir təcrübə yaparaq inqilab ordusu ilə düşməne ciddi bir hücum hazırladı.

Yusifbəyli Nəsibbəy
Lahiqə heyəti-vükəla rəisi

Bu surətlə bütün ciddiyyət və fəaliyyətini “zəfəri-nə-hayi”yə sərf edən inqilab hökuməti bittəb inqilabın tələb etdiyi əsaslı məsələlərin həllini təxir etdirmək məcburiyyətində idi. Bu məcburiyyət isə həm cəbhədə, həm də əqəbədə böyük bir hərəkata mövcib oluyordu.

Əfkari-ümumiyyə inqilabın ortaya atdığı “ilhaqsız və təzminatlı sülh”, “millətlərə təyini-müqəddərat həqqi!” şüarları ilə topraq və əmələ məsələlərinin bir an əvvəl qövldən-fələ gətirilməsini tələb ediyor, hökumət isə hər şeyi məclisi-müəssisana təviq ediyordu.

Bu təviq siyasəti bir tərəfdən bolşevizmi, digər tərəfdən milli cərəyanları qüvvətləndiriyordu. Bilxassə Kerenskinin Finlandiya Seymi ilə Ukrayna Radasına qarşı aldığı tövri-təhdid ilə Almaniya üzərinə müvəffəqiyyətsiz bir surətdə icra elədiği hücum artıq bolşevizm zühuruna meydan vermişdi.

Bolşeviklər Kerenski hökumətindən qaçaq bir halda müxalifət vəziyyətində ikən “hər nə qiymətə olsa da sülh!” şüarını ortaya atmaqla əskərləri, “hər millət Rusiyadan ayrılmağa qədər azaddır” ünvanı ilə də bütün millətləri qazanı-yor, hökuməti-müvəqqətinin xətalarından kəndi hissələrinə fəidələr çıxarıyorlardı.

Nə qədər ki, Lenin gizlənmək məcburiyyətində, yəni mərkəzdəki bolşeviklər zəif bir halda idilər, o qədər ətrafındakı bolşeviklər muxtariyyət şüarlı firqələrə müzahir görünüyörlərdi. Əzcümlə Bakıda olan bolşeviklər rəqibləri və can düşmənləri menşeviklərlə ciddən mübarizə etdikləri halda, menşeviklərin bir dürlü yaxın burakmayıb da “gözüm çıxdı”ya saldıqları türk milliyyətçilərinə yaxınlaşıyorlardı. “Müsavat” firqəsi, məsələn əmələ şurası menşeviklərdə ikən burjua bir firqədir – deyə yaxın buraxılmadığı halda bolşeviklərcə menşeviklərlə eserlərə tərcih ediliyordu.

Azərbaycan hərbiyyə naziri, topçu

Səməd bəy Mehmandarov

Petroqradda hökuməti əlinə alır-almaz Lenin bütün müsəlman millətlərinə bir xitabnamə nəşr eləmişdi. Bu xitabnaməsində o, əsarət altında bulunan şərqə peyğəmbəranə bir əda ilə hürriyyət və istiqlaliyyət vəd və təmin ediyordu.

Fəqət bolşeviklər müxalifətdən hakimiyyətə keçincə “söz”lə “iş”in nə dərəcədə biri-birindən uzaq olduğu bir dəfə daha təhqiq etdi.

“Təyini-müqəddərat həqqi” hər kəsini degil, zəhmətkeşlərindir – deyə ortaya yeni təfsirlər çıxdı. Azərbaycan muxtariyyəti demokratiyanın degil, “xanların, bəylərin, ağaların” – deyə əda dəyişdi. Lenin mərkəzdə yerini bərkişdirdikcə vilayətlərdəki həvariləri haman birər mərkəziyyətçi və bir dərəcəyə qədər də böyük rusiyaçı bir şəkil və sima almağa başladılar. Məhkum millətlər qara Rusiyadan eşitdikləri təhdidləri bu kərə də qızıl Rusiyadan eşidiyorlardı.

Azərbaycan məsələsində isə bu təhdid müəyyən bir şəkil ahiyordu. Bolşevik qəzetəsi “Bakinski raboçi” bənimlə yapdığı bir münaqişədə diyordu ki: “Azərbaycanın muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir”. Və “Qafqasiya muxtariyyətinə nə Rusiya burjuaziyası nə də Rusiya demokratiyası razı ola bilər”. “Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavətçilər nəticədə xarəbazar bulurlar”. Bolşeviklərin Bakıda “Müsavət”ə nisbət aldıkları tövri-təhdid Türkünstan, Kırım, Ukrayna, Finlandiya kibi vilayətlərdə artıq ələni müharibə və qital şəklini almışdı.

Azərbaycanlılar kadetlərin dilindən “nə istərsəniz verəlim, yalnız Abşeron yarımadasına toxunmayınız” dediklərini eşitmişlər idi. Bolşeviklərdən dəxi eyni təklifi eşitdilər. Fəqət bir kərə muxtariyyət fikrinə süluk edən millət artıq əzmindən dönməyəcəkdir. Bolşeviklərin muxtariyyətə qarşı xarəbələrlə təhdid edən məqaləsinə qarşı “Açıq söz”: “Bəlkə

də müqəddərdir ki, muxtariyyətimizi xarəbəzarlar qiymətinə alalım. Müqəddəratı-tarixiyyədən əlbəttə ki, boyun qaçırmaq olmaz” – deyə mütəvəkkilənə bir surətdə müqabilə ediyor; “Əlbəttə, bir Lenin dəxi çıxar bizim muxtariyyətimiz haqqında “dekret” verər, kinayəsi ilə əzmi-milliyənin böyük müşkülətlə olsa da axırı istədiginə nail olacağını ümid ediyordu.

Artıq müsəlmanlara bir dost kibi görünən solların da sağlar kibi hakimiyyətərvəranə bir məqsəd təqib elədikləri meydana idi.

Tiflisdə qüvvətli bir təşkilata malik olan menşevik firqəsinə qarşı dikiş tutduramayan bolşeviklər Bakının daima bir inqilab halında bulunan əmələ məhəlli olduğunu istifadə üçün buraya köçmüşlər.

Bakıda birləşmək və burasını kəndilərinə ümidli bir istinadgah yapmaq istəyən bolşeviklər bittəbii yerlilərin milli bir hökumətə doğru gedən məqsədlərilə mübarizə edəcəklərdi. Bunun üçün də onlar türklərə qarşı mübariz bir vəziyyətdə olan ermənilər ilə təşriki-məsai edəcəklərdi.

Nəhayət öylə çıxdı. Bolşeviklər qüvvətləndikcə daşnak-saqanlara nisbət xətti-hərəkatlarını dəyişdirdilər. Biləks milli müsəlman komitəsi ilə “Müsavət” firqəsinə qarşı bir tövri-müxalifət aldılar.

Bu aralıq Tiflis-Bakı yolundakı anarşidən naşi Bakıda toplanıb qalan naməmnun əskərlərin vücudi dəxi bolşeviklər tərəfindən mahiranə bir surətdə istifadə olunuyordu. Mühüm hadisələr hazırlanıyordu.

Şaumyan idarəsindəki “sovet”in müsəlmanlara qarşı tutduğu sərd məslək gündən-günə şiddət ediyordu. Gözləri qa-

bağında erməni milli əskərlərinin azadlıqla gəzdiklərini görən xəlv müsəlman firqəsi zabitlərinin tovfif olunduğunu və firqə nəfəratının təərrüzə düçar olduğunu görüncə bittəbii gələ-yana gəliyordu.

Bu surətlə gündən-günə çuğlayan yandırım axırı bir fitnə odu ilə tutuşdu. Bu yanğın 1918-ci il mart ayının 17-dən 21-nə qədər davam edən qanlı mart hadisələrinə səbəb oldu.

Mart hadisələri bolşevizm məsləkinin hər yanda yandırdığı daxili vətənyun müharibəsi şəklinə çıxarılıb adətə milli bir qital şəklini aldı. Başda daşnaksütyun olaraq ermənilər türklərdən intiqam almağa başladılar. Bütün mənası ilə bir erməni-müsəlman qitalı üz verdi.

“Hökm etmək istərsən ayır!” şüarını yalnız Nikolayların canişinləri degil, Leninin komissarları dəxi kəndilərinə düstur ittiqaz eləmişlərdi.

Qəribədir: qanlı çarizmin hakimiyyəti-milliyə davasına verdigi cavab – qanlı qitalar idi.

Qızıl bolşevizmin cavabı da eyni mahiyyətdə olmaqla bərabər daha fəci və daha qəddar bir şəkil aldı.

Şaumyan sözünü tutmuşdu. “İsmailiyə” binası, Azərbaycan fikrinin o qaynar ocağı ilə “Açıq söz” idarəsi birər xərabəzarə döndərilmişdi.

V

“Xuni-ərbabi-həmiyyət qər q edər zalimləri

Məşəli-əfkar əhraranə sönməz xun ilə!”

Azərbaycan türkünün böyük inqilab tərəfindən elan olunan təyini-müqəddərat həqqindən istifadəyə qalxdığını bolşeviklər Bakı küçələrini qanlara qər q etməklə boğmaq və

İsmailiyə binasında yakılan hürriyyət məşəlini o möhtəşəm binanın külləri altında söndürmək istədilər.

Bakı böylə müdhiş bir cinayətə məruz qaldığı zaman Azərbaycan fikir və idealını təmsil edən müsəlman məbusları Tiflisdə idilər. O zaman Tiflisdə bir tərəfdən türklərlə müsəlmanlıq, digər tərəfdən də Rusiyadan əbədiyyən ayrılaraq elan-istiqlal eləmək məsələsi tədqiq və müzakirə etməkdə olan Zaqafqasiya “seym”i iniqad ediyordu. Zaqafqasiya müsəlman məbusları dəxi “seym”də iştirak ediyordular. Zətən Bakı faciəsi bolşeviklərin müsəlmanların seymdəki istiqlalçı politikalarına qarşı bir intiqam və cəza siyasəti idi.

Zaqafqasiyanın bolşevizm anarşiyasından müdafiəsinə qurban gedən Azərbaycan mərkəzi-siyasəti Bakı bittəbii Tiflisin müavinətini bəsləmək həqqinə malik idi. Bütün Azərbaycan azərbaycanlıların da iştirakı ilə təşəkkül edən “seym” məclisi ilə Zaqafqasiya hökumətinin məlumatına intizar edib duruyordu.

Fəqət heyhat! Azərbaycanlı “seymi” əzasının yüksək səda ilə bağrıb-çağırması Tiflis hökumətinin həqiqi sahibləri olan gürcü menşeviklərini yerindən qımıldatmadı. Gürcüstan daxilindəki bolşevizmi min şiddət və qəhrlərlə basdıran bu ağalar Bakıya qarşı quru elan-hərb belə etmək istəmədilər. Gəncə milli müsəlman komitəsinin təşkil elədiyi istixlas ordusuna isə milyonlarla patron, onlarla pulemyot və bir kaç top vəd etdilər sə də, vədlərini tutmadılar. Tiflis mətbuatı isə Bakının Azərbaycan “başipozuq” qüvvəti ilə istirdadına açıqdan-açığa etiraz etdi. Nəhayət, hər qism bəhanələri yeritdikdən sonra gürcü Ser Amdan siyasəti “qarşımızda türk təhlükəsi var kən kəndilərilə ehtimal ki, əqdi-ittifaq etmək zərurətində bulunacağımız bolşeviklərlə münasibətimizi pozamayız” izah və etirazında bulundular.

Əvvəlcə müsəlmanların intiqamından, Tiflisin müavinətindən qorxan üsyankar Bakı tədafi bir vəziyyət almış ikən, sonra cəsarət peyda etmiş, bolşevik Bakı Gəncəyə doğru hərəkət eləmək qəsdinə düşmüş idi. Bu hərəkətə ilk əvvəl Şamaxı, daha sonra Lənkəran, Salyan, Quba, Kürdəmir, Nəvahi və sair qitələr məruz qalmış, şəhərlər xak ilə yeksan, irz və namuslar hətk, mal və məvaşi qənimət edilmişdi. Gəncə bizzat təhdid olunmaqda, digər tərəfdən dəxi Qarabağ erməniləri Bakı bolşeviklərilə birləşmək üzrə bir plan hazırlamaqda, Azərbaycanın atəş və qılıncla təslimə məcbur edilmək planı cızılmaqda idi.

Məlum a, Şaumyan "muxtariyyət degil, xarabazar alacaq-sınız!" demişdi!..

Böylə bir təhlükə qarşısında milləti müdafiə edəcək yalnız bir Gəncə qalmışdı. Gəncə öhdəsindən ağır bir vəzifəyi kəndi başına ifa edəmədigindən bittəbii getdikcə riştəyi-ümur əlindən çıxıyor, bolşevik yəd extisabına keçməyin yerlərdə dəxi şiddətli bir itaətsizlik və anarşi zühur ediyordu.

Bu surətlə həyati-təbiiyəsini təhdid edən bir təhlükəyə qarşı səltə və hakimiyyətini qəbul eləmiş Tiflis hökumətindən laqeydlik və ədəmi-müavinət görən Azərbaycan əfkari-ümmiyyəsinədə pək təbii olaraq bir cərəyan, bir meyli-siyasi doğuyordu: bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq bir qüvvət vardı:

Türkiyə!

Ümidlər həp oraya idi. O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaqdı. Xəlqin bundan başqa bir ümidi qalmamışdı.

Halbuki məsələ o qədər də kolay həll olunur bir halda degildi. Kəndisini Rusiyadan ayrı felən müstəqil bir halda idarə etməkdə olan Zaqafqasiya Türkiyə ilə sülh əqd etmək

istədiyi halda məqsədinə müvəffəq olamıyordu. Türklər 1914 sənəsi hərbindən əvvəlki Zaqafqasiya hüdudunun iqasını istəyən Zaqafqasiya hökumətinin Trabzona gəlmiş heyəti-mürəxxəsəsi "Brest-Litovsk" müahidənaməsinin tamamilə qəbulunu təklif ediyordular. Bu təklif üzrə Zaqafqasiya vəqtilə türklərdən bir təzminat müqabili olaraq alınan Kars, Ərdahan və Batum vilayətlərindən sərf-nəzər etməliyd.

Məsələ ciddiləşiyordu. Ermənilərlə gürcülər hər b etmədən Türkiyəyə təslim olmayız diyordular. Bir tərəfdən bolşevizm, digər tərəfdən də erməni və gürcü cənguluğu arasında qalan müsəlmanlar isə müşkül bir mövqedə qalıyordular. Məməfiə əhvalın ciddiyyətini dərk edən Trabzon heyəti-mürəxxəsəsi erməni, gürcü və türk əzasının ittihadilə Türkiyə ultimatumunu qəbula qərar vermişkən, seymdə oturan qızğın qafalı menşeviklərlə müvazinələrini itirən daşnaksaqanlar hər bə qərar vermiş, müsəlmanlar isə bitərəf qalmışlardı.

Bakıda Parlaman caddəsində
Məclisi-Məbusan dairəsi

Hərb başlamış, Trabzon heyəti dəxi Tiflisə ovdət eləmişdi. Fəqət heyət Tiflisə gəlincəyə qədər hərb də adətən bitmiş, Batum süqut eləmiş, Kars dəxi əhatə olunmuşdu.

Artıq təhəmmül etmək mümkün degil idi. Hərb durmalı, sülh əqd olunmalı, Zaqafqasiyanın istiqlalı rəsmən elən edilməli, yoxsa biz ayrılıb kəndi başımızın çarəsinə baxıyoz – deyə seymdəki müsəlman əzası son çarəyə təvəssül eləmişlərdi.

Bihudə yerə macərayə soxulmuş olduqlarını və Zaqafqasiya xəlqinin qətiyyəni hərbə mühəyyəni olmadığını gözlərilə aydın görən gürcülər dəxi bundan başqa bir çarə qalmadığına qane olaraq cəngcu Qeğçqori hökumətini düşürüb yerinə sülhpərvər Çenkeli kabinəsini qoydular.

Batum müzakirəti başlandı.

Çenkeli türk tələbatının artmayacağına qane ikən həqiqət əksinə çıxdı. Batum və Karsda tökülən türk qanına İstanbul hökuməti xunbəha olaraq yeni bir takım ərazi tələb ediyordu. Axısxa, Axalkələk, Aleksandropol, Sürməli və Naxçıvan qitələri bu tələbləri təşkil ediyordu.

Eyni zamanda təhlükəyə məruz qalan azərbaycanlı qardaşlarına müavinət üçün Nuru Paşa ilə məyyəti İran təriqi ilə Azərbaycana keçmiş, Gəncəyə varid olmuşdu.

O zaman müdhiş bir anarşi içində olan Gəncə Nuru Paşayı göydən enmiş bir xilaskar kimi tələqqi etmiş, xəlq kəndisinə tarixin nüdrətlərlə qeyd edə biləcəgi parlaq bir istiqbal yapmışdı.

Batum müzakirəti uzun sürmüş, gürcülər artıq Zaqafqasiya hökumətində qalmayı kəndi hesablarına zərərli görərək əl altından Almaniya ilə anlaşmışlar, mayısın 26-da Gürcüstanın

Zaqafqasiyadan ayrı, kəndi başına müstəqil bir cümhuriyyət təşkil etdığını elan eləmişlərdir.

Bunun üzərinə seymdəki müsəlman əzalar kəndilərini Azərbaycan Şurayı-Millisi elan edərək iki gün sonra mayısın 28-də dəxi Azərbaycanın istiqlalını elan, Fətəli xan Xoyski kabinəsini təşkil və müstəqilən türklərlə müxadinət müahidənaməsi əqd eləmişlər və məzkur müahidənamənin 4-cü maddəsinə binaən məmləkətin əmniyyət və asayışını iadə etmək üzrə Türkiyəyə müraciət edərək Azərbaycana ordu sövqünü istəmişlərdir¹.

İyunun 15-də Azərbaycan Şurayı-Millisi ilə hökuməti Tiflisdən Gəncəyə vürud etmiş; 16-da əqd elədiği iki tarixi icalsında Fətəli xan Xoyskinin istefasını qəbul ilə təkrar kəndisinin rəyasəti altında 12 kişidən ibarət yeni bir hökumət təşkil və bütün ixtiyaratı məzkur hölümətə həvalə edərək kəndisini isə əhvali-fövqələdəyi nəzərə alaraq tətıl eləmişdir.

Şurayı-Milli tərəfindən məmləkətin idarəsini əlinə alan hökumət bir an əvvəl Bakıyı istirdad edəcək, Məclisi-Müəssisəni toplayacaq, hürriyyətlərlə Azərbaycan istiqlalını mühafizə və ixtiyaratını yalnız 6 aydan gec olmamaq üzrə toplanacaq Məclisi-Müəssisəyə təslim edəcəkdə.

Nuru Paşa məyyətidəki ordunun müavinəti ilə az bir müddətdə Bakı vilayəti xaricində olan bütün yerlər Azərbaycan hökumətinin əmrinə müti olaraq hər yerdə əmniyyət və asayiş bərpa ediliyor, anarşi dəf olunuyor, yalnız Bakı bolşevikləri 5-6 ay zərfində bulduqları fürsətdən istifadə ilə olduqca mühüm bir qüvvət təşkil edərək bəzən

¹ Batumda əqd olunan məzkur müahidə ilə türkləri dəvət edən məktubların surəti vüσαιq qisminə.

müqabil təcavüzlər yapmaq surətilə şiddətli bir müdafiə hazırlıyorlar. Daha sonra bolşevik hökuməti menşeviklərlə daşnaqlar tərəfindən yapılan bir ixtilal nəticəsində süqut eliyor. Əvəzində direktoriya hökuməti təşəkkül eliyor. Bu hökumət ingilisləri Bakıya dəvət ediyor. Bunun üzərinə Türkiyədən yeni qüvvət cəlbinə lüzum görülüyor. Almanlar isə Qafqasiya məsələlərində müttəfiqləri Türkiyə ilə rəqabət edərək Gürcüstan yolu ilə türk əskərini buraxmıyorlar. Bundan dolayı dəxi Bakının istirdadı sentyabrın 17-nə qədər gecikiyor. Nəhayət, həqq yerini tutur. Altı ay bir əsarət dövrü keçirdikdən sonra qurban bayramının günündə Bakı təkrar kəndi sahiblərinin əlinə keçiyor.

Bakının istirdadı dəxi süqutu qədər qanlı, dəhşətli bir surət almışdır.

Azərbaycan hökuməti artıq kəndi paytaxtında idi. Fəqət Bakı məsələsi hala bitməmişdi. Bakının süqutundan bir az əvvəl almanlar Brest-Litovsk müahidəsinə zeyl olmaq üzrə bolşeviklərlə əqd elədikləri bir müahidə ilə Bakıyı Rusiyaya tərk eləmiş, müqabilində kəndiləri üçün neft imtiyazı almışlardı. Azərbaycanlıları son dərəcədə iğzab edən bu hal o zaman İstanbulda bulunan heyəti-mürəxxəsə rəisi surətilə Azərbaycan hökuməti cümhuriyyəti naminə Almaniyaya səfərət nəzdində protesto eləmiş "Bakısız Azərbaycan başsız bədəndir!" deyərək azərbaycanlıların Bakıdan sərf-nəzər edəmiyəcəklərini bildirmişdim¹:

¹ Bu vəsiqə qismi məxsusimlərdə mündəricdir.

Bakının istirdadından sonra Azərbaycan hökuməti felən vücud peyda eləmiş, yalnız vəziyyəti-beynəlmiləliyyəsinə mətin bir əsasə rəbt etmək məsələsi qalmışdı. İstanbulda toplanacaq mərkəzi dövlətlər konfransını dörd aydan ziyadə bəkləyərək oturan Qafqasiya cümhuriyyətlərinin heyəti-mürəxxəsələri nəhayət görmədən İstanbulu tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Fransa cəbhəsində alman ordusunun düçar olduğu həzimət, onu mütaqib Bolqariyanın təslim olması, siyasət aləmini tamamilə dəgər-gün etdi. Almaniyaya küməsi yerinə İngiltərəyə nüfuzu qaim oldu. Türkiyə müttəfiqlərlə əqd elədiyi mütarikə şəraitinə nəzərən Bakıyı ingilislərə təslim edəcək və bütün Qafqasiyadan çəkiləcəkdə.

Noyabrın 17-si bakılıların xatirindən çıxacaq günlərdən degildir. O gün türklər kəmalı-surət ilə Bakıyı tərk eləmiş, İngiltərəyə qüvvəti şəhərə daxil olmuşdu. İngiltərənin Azərbaycan istiqlalına qarşı alacağı vəziyyəti şübhələr içində qaranlıq bir vəziyyətdə idi. General Tomsonun ordusu ilə bərabər Biçeraxovun dəstəsi dəxi şəhərə daxil oluyor, şəhər üzərində uçuşan qara qarğalar (ayroplanlar) Rusiya ordusunun təkrar kəndi toprağına gəldiyini "Rusiya vətəndaşlarına təbşir" ediyordu.

İkinci gün İngiltərə komandanı Tomsonun bəyannaməsi nəşr olunmuş, o dəxi Bakıyı Rusiyanın bir hissəsi kibi tələqqi edərək yeni Rusiya hökumətinin razılığı ilə buraya gəldiyini qeyd eləmişdi.

Böylə qaranlıq, şübhəli və qorxulu bir vaxtda, bir zamanda ki, Azərbaycanı himayə edən türk ordusu, yalnız türk ordusu degil, Azərbaycan əskərləri dəxi şəhəri tərk eləmişlərdi, polis idarəsi ingilislərin əlinə keçmiş, Biçeraxovun dəstələri mütəhəkkimənə bir vəziyyətlə şəhərə doluşmuş hər kəsdə

bir qorxu və ümitsizlik hasil olmuşdu. İştə böylə bir zaman-
da Azərbaycan Şurayı-Millisi təkrar həyata ovdət eləmiş,
Azərbaycan Məclisi-Məbusanını dəvətlə məşğul olmuşdu.

Dekabrın yeddisində "İsmailiyyə" binasının yanıtq bi-
nası yanındaki sabiq ünəs məktəbinin qəribkarı binasında
Azərbaycan Məclisi-Məbusanı mütəntən bir surətdə açılıyor.
Üçrəngli bayrağımız başımızın üstündə ehtizaz edərək istiq-
lalımızın şübhə və əndişələr içərisindən qurtarmaq üzrə oldu-
ğunu təbşir ediyordu.

Bari-giran hökumət təkrar möhtərəm Fətəli xan Xoyski
həzrətlərinin öhdəyi-dərayətlərinə həvalə edilmişdi. Fətəli
xan Azərbaycanın vəziyyəti-siyasiyyəsini təvzih etdirmək
kibi müşkül bir vəzifə qarşısında idi. Bu vəzifəsini o kəmal-
məharətlə ifa ediyordu. İngiltərə komandanlığı əvvəlki bə-
yanatnaməsinə rəğmən Qafqasiya məsələsinin sülh konfran-
sında həll olunacağı ilə Azərbaycanda yeganə bir hökumət
olaraq Fətəli xan Xoyski kabinəsini tanıdığını elan ediyordu.
Daha sonra Azərbaycan hökuməti naminə Paris sülh konfran-
sına ezam olunan heyəti-mürəxxəsə ingilislərin məğrifət və
müvafiqətilə yola çıxıyor və hər növ müzahirat və müavinətə
məzhər olacaqları vəd olunuyordu.

Nəhayət, şəhərimizdə bulunan Biçeraxov-Prejavolski or-
dusu Azərbaycan hökumətinin tələbi üzərinə paytaxtımızı
tərk ediyor; kəndi doğma ordumuz isə şəhərimizə gəliyor;
əhali əskərlərimizi sevinclərlə istiqbal ediyor.

Fətəli xan Xoyskini istixlaf edən Nəsib bəy hökuməti
daha ziyadə bir ciddiyyətlə gəməimizin içində oturub da
bizimlə döyüşməkdə olan fitnəkar qüvvətlərlə mübarizəyə
başlıyor. Bolşeviklər tərəfindən elan olunan iqtisadi qılıqlı
siyasi zabastovka kəmal-müvəffəqiyyətlə basdırılıyor. Ru-
siya sovet hökumətinin nümayəndələri ilə Denikin ordu-
sunun casuslarını təvqif etməklə Azərbaycan hökumətində
tələb olunan siyasi təvqiflər həqqini iadə və bilfel tətbiq et-
miş oluyor.

Son günlərdə İtaliya heyəti paytaxtımıza varid olaraq
məbusan və hökumət rəisləri ilə görüşərək istiqlalıyyətimizə
müsbət bir nəzərlə baxdıqlarını bəyan ediyorlar.

VI

Yuxarıdakı fəsildə biz böyük bir cild təşkil edəcək tarixi
məqaləmizin hövsələsinə sığacaq bir tərzdə ixtisar elədik. Bu
tarixin güzəran etdigi anlarda daha əvvəlki fəsillərdə zikr etdi-
gimiz milliyyət fikri ilə hakimiyyəti-milliyə davası müxtəlif
xünuni-səfəhat keçirərək nəhayət xarici bir şəkil peyda elədi:

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti!

"Seym" məclisi təşəkkül etdigi zaman "Azərbaycan"dan
yalnız Türk Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" firqəsi bəhs
eləmiş, İttihad, Sosialist bloku ilə Hümmət firqələri isə cəsərət
edərək yalnız Zaqafqasiya ölçüsündə fikir eləmişlərdi.

Məclisi-Məbusan açılıncaya qədər kəza istiqlal fikri əley-
hində olan cərəyanə hər firqədən ziyadə azərbaycançı "Mü-
savat" firqəsi məruz qalmış, "ilhaq" mərəzinin mikrobları-
nı nəşr edən "dahilər" tir tərizlərini Azərbaycan istiqlalının

məfkurəçilərinə tövçih eləmişlərdi.

Məclisi-Məbusan açıldıqdan sonra məmləkəti təmsil edən müxtəlif siyasi firqə və məslək əhləri sağdan tutub sola qədər Azərbaycan istiqlalının mücahidi olduqlarını bəyan etdilər.

Azərbaycan istiqlalı fikrən qazanıldı!

Siyasi bir fikir olaraq qəbul edilən istiqlal xəlqin imanına sinmiş, qəlb və vicdanına yerləşmiş bir zehniyyət halına dəxi gəlməlidir.

Məclisi-Məbusan iftitahında: “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” nidasını təqdirən dəhşətli bir tufan kibi qopan alqışları martın 12-də hürriyyət günü yad olunduğu zaman coşub-daşan türk xəlqinin parlaman qarşısındakı nümayişini, milli ordumuzun Bakıya vürudi günündəki böyük milli bir nümayiş şəklini alan o səmimi mənzərəyi, sonki tətıl zamanında türk və müsəlman əmələlərinin cansipəranə bir surətdə göstərdigi o asari-həmiyyəti, ordunun keçdigi, bayrağımızın yelləndigi hər bir yerdə ixtiyar qarılıarın, qocaların ağzından eşidilən o qiymətdar dua və sənaları görən və nəhayət, 28 mayıs günündəki o bibənzər bayramı tamaşa edən müdəqqiq üçün istiqlal fikrinin artıq xəlqimizcə bir zehniyyət halına gəldigini görməmək qətiyyəən mümkün de-gildir.

Millətimizin bilxassə kütləyi-ümumiyyəsinə, sahibi-id-rak demokratiyasını səmimi bir surətdə mütəhiss edən bu zehniyyət bərəkətindəndir ki, istiqlalımızın ən müdhış düşmənlərindən tutub ən şübhəli dostlarına qədər bütün müxalif və müariz firqələrin dəxi istər-istəməz Azərbaycan zəminəsində duraraq müxalifətlərini o nöqtəyi-nəzərdən yürütmək istədiklərinə şahid oluyoruz.

Əvət, Azərbaycan əvvəlcə bir mədəniyyəti-milliyə davası, daha sonra bir firqəyə məxsus mücərrəd bir fikri-siyasi ikən, bu gün bütün millətin məqsədidir. Bu məqsəd xaricində millət artıq kəndisinə məsud bir həyat təsəvvür edəmiyor. Bu qədər bələlara təhəmmül etmiş xəlq üçün Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül etmiş bir əmri-vaqədir!

Bu əmri-vaqeyə qarşı hər kəs təslim olmalı, ona hər kəs ehtiram etməlidir!

VII

Bir əmri-vaqə halını almış Azərbaycan Cümhuriyyəti cahanşümul əhəmiyyətə malik olan paytaxtı, güna-gün sərvət mənbələri, mütəşəbbüs tərəqqipərvər xəlqi sayəsində Qafqasiya cümhuriyyətlərinin həpsindən müstəid həyat bir məmləkətdir. Yalnız vəqtilə “atəşi-müqəddəs” sayəsində cahan ziyarətğahı olan bu yurd imdi də “cazibədar” sərvət səyyaləsi ilə cahan tacirlərinin meydanı-rəqabətidir. Bura-sı ticari rəqabət meydanı olmaqdan əlavə bir də siyasi rəqabətlərin cövləngahıdır. Qafqasiya silsiləyi-cəbalinin təhti-təhəffüzündə bulunan Zaqafqasiya ərazisindən olduğu üçün məmləkətimiz şərqlə qərbi yekdigərinə qovuşduran ən qısa yolun güzərgahında vaqə olmuşdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən o gün cahanca da vase bir miqyasda vaqə olan çəkişmədə burası dəxi düvəli-müəzzəməninin hesablarını təsviyə edən müvazinə cədvəllərində mühüm bir ədəd təşkil edəcəkdir.

Cahangir dövlətlərin dünyayı təqsim etdiklərində Zaqafqasiya millətlərindən ötrü ayıracaqları hissə və hüququn nə kibi bir şəkil alacağı həqqində nikbinə və bədbinə ol-

maq üzrə müxtəlif təsəvvürlərdə bulunmaq mümkündür. Bu təsəvvürlərin heç birisindən Rusiyayı xaricdə buraxmaq olmaz. Rusiya hər nə şəkil ilə olursa-olsun təkrar buraya enmək istəyəcək; daha bundan min sənə əvvəl Bakı neftinə düşkün olan Rusiya bu gün ona göz yuma bilməyəcəkdir. İngiltərə dəxi əsrlərdən bəri arzu elədiyi Zaqafqasiya yolu üzərində təsisi-hakimiyyət olmasa da iqayi-nüfuz etmək əzmindən bir an fərağət etməyəcək; nəticədə bir müsariədir davam edib gedəcək. Fəqət nə Rusiyanın, nə İngiltərənin, nə də sair bir dövlətin bu ərzi-müqəddəs üzərindəki mənafe azərbaycanlı-nın mənafe ilə müqayisə ediləməz.

Müasir bir azərbaycanlı üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı, onun hürriyyəti bir takım maddiyyatla ölçülür şeylərdən degildir. Bayrağındakı rənglərin mədlulu vəchlə bu yeni təşəkkül edən türk cümhuriyyəti aləmi-islamda təşəkkül edən ilk cümhuriyyətdir ki, milliyyət, bəynəlmiləliyyət və müasirlik əsası üzərində müstənəd yeni bir tərz-i idarə qurmaq cəhdi-alisindədir. Bu cəhdindən bir tizə olsun nişan vermək üzrə Azərbaycan millətinin məknunati-milliyəsindən birər nümunə olaraq bu məcmuə vasi-təsilə təşhir edirik. Burada millətimizin istedadı-fitrisini göstərəcək nümunələr adətən bundan bir əsr əvvəl Bakı ərazisindəki axar altunun miqdar və əhəmiyyətini qətiyyənlə bugünkü aləmşümul bir dərəcədə göstərməyən əlamətlərə bənzər. O zaman qara çırağda yakılmaqdan başqa bir şeyə yaramayan Bakı nefti bədə nasıl sənaye və ticarəti ilə pək ziyadə tərəqqi etmiş olan məmləkətlərin müasir bir mayeyi-həyatı ola bildisə, əminəm ki, eyni topraq üzərində yaşayan xəlqin fitrətində təbiətin bir möhübbəsi olaraq gizli qalan

istedad dünyaya "odunsuz yanar və sudan qorxmaz atəşi-müqəddəs"¹ qədər əsli bir mədəniyyət əhd etsin:

- Azad Türk mədəniyyəti!

Vətəndaşlar, bu mədəniyyət naminə çalışalım, bir dəfə yüksəlmiş o üç boyalı ləvayi-istiqlal və cümhuriyyəti başları-mız üstündə tik tutalım!

M.Ə.Rəsulzadə

"İstiqlal" məcmuəsi, 28 may 1919, №1

Ənva – növlər

Müvəzzəf – vəzifəli

Təviq – təxirə salma

Müzahir – nümayişçi

Həvari – köməkçi

Süluk – hərəkət tərz-i

Müxadinət – dostluq

Visaq – müqavilə, bağlaşma

Həzimət – məğlubiyət

Təbşir – muştuluq

Mütəhəkkim – hakim olma

Qəribkar – kimsəsiz

Bari-giran – ağır yük

Tovzih – izah etmək

¹ Qədim iranilərdə bu təriq ilə bir atəşi-müqəddəs münqəbəsi mövcuddur. O münqəbənin Bakıda Bayıl burnu qarşısında su içində yanan qaz həq-qində varid olduğu xətirə gələr.

İstixlaf – öz xələfi hesab etmə

Təriz – etiraz etmə

Tovcih – üzünü bir tərəfə çevirmə

İftitah – açılış

Səyyalə – maye, axan şey

Təhəffüz – qorunma

Düvəl – dövlətlər

Müsairə – güləşmə

Mədlul – anlaşılan

Tovqif – tutulma

Tədəfö – dəf etmə

Hətk – şərəfsizlik

Məvaşi – südlük heyvanat

Riştə – əlaqə

Məşrəb – xasiyyət

Sədədə – niyyət, məqsəd

Hədəs – yeni üzə çıxan

Səlah – sülh, asayiş

Qate – qət edən

Məskukat – sikkəli pullar

استقلال

آذربایجان روحانی:

رسول زاده مهرداد مین

جمهوری شریک استعلائی اعلان و ملک آذربایجان حکومتی شکل ایدس
آذربایجان شوراهم سسی رئیس

سلاهارىك ايرىلى خردىلى حكومتلار قوردىقلىرىنى،
يىللارلە سلطنت سوردىكلىرىنى كورمىشلردى.
«ايدىل» نىرىك «فوزغون دگره» دو.
كوردىكى بىرىندە بوپوك بىر سلطنت قوران خزر
توركلرى دىھاملايدى. ۷۰۰-۷۰۰ زىندە قالىق صحراسى
ايدى آشانىغى دودوغوايتىش. مغان دوزىلكلىرىنە
بايلىش، دىھا سوكره اونلارى دىگر تورك
سلاھلارى تىقبا ايمىشلىرىد. بوپوك چىكىز ايله
آقشاق نىمورك چىگاور بىكلىرى كور بويى ايله
ارس حوضەسىنى جىچون ايله سىچونە بىكزە.
دىكىندى توران كوچىلارنى اونوراق ايتىش،
سلىچوق حىكمداىرلى ايله آرتق بوراسى قىشى
سوردىدە بىر تورك ملىكى حالە قومىشلىرىد.
ساجوقلىردىن سوكره بو اراضى الدن اله كىچىش
مىخلف حىكمداىر و سلاھ ادارەسندە قانلىقلار
سەدە، بولاز اكرشا تورك اونوب، بوپوكلىرى
مىخلف اولدىقىدە بىرلىرىنى، كوچوكدە اولىنى.
بىر بىر تورك خانلىقلارى دوتىشىد. مىن اولارق
بورادە چىكم سورن آذربايجان آنا بىكارى،
قره قوبولتى و آق قوبولتى توركىمن بىكارىدىن
اوزون حسن و قره بوسقلىرى كوستىمك اولار
كه كاملا تورك اولوس و اوماقلازدىن كىلىشلىردى.
سوك دىقە اولارق روس استىلانە مەروض
قالان درىندە، قوپا، باكوك، شىكى، شىروان،
قره باغ، گىنجە، ايروان و نىخچوان خانلارنىك
دىخى آذربايجانلى تورك خانلارى اولدىنى
مىلومىزدى.

خلاصە نايىخك هوشندە قالدىنى بىر زىندان
بىر بورالردە كى قازلى داغلارلە موسوز آراىلردە،
بىشلى اووالقىلارلە قاپاقلىرىم قاپاقلىردە، فوزغون
دگرارلە بانار داغلارلە، قلىندە حىرات، سفىرە
سندە نعمت بىلەنى بو مىننار بىلردە، انسانك
طىبە طىبىدىنى اوزاق زىندانىرى الھى بىر
نورە ملىر اولان بو ارض مقدسە بىر چوق

عصرلردى آغاق ابدن اولارلە مغان صحراىدىن
مىل دوزىنە، قالىق چولدىن آران وادىسە
بايلىن اولارلە؛ شىروان سىلەسندىن قرە داغە
جاپان، شاھ داغك تىسندىن سوھ لان ذرومە
قوتان اولارلە؛ كور اوواىدىن قزل اوزدىن
چولكلارنە سوزەن بىه اولارلە، بىنى توركار
اولىشلىردى.

توركارنىك بورالردە كى حىكران قارى
ھندىستان، خراسان، نىنداد، ايران و مەردە
اولدىنى كى بىشقە بىر خىسدىن اولان خانقە
عسكىرى بىرىن اولارق حىكومەت سورە كىدىن
عەبىت اونامىشلىرىد. عىنا باىردىن باشقە اكر
تورك حاكىملىرى حىكومەت ابدىكارى خلقە نىمىل
ايتىشكىن، آذربايجان توركارلىك. كىلە اغىنا بىلە؛
مەبىت بىر كىن مەبى اولان دىل زىرىنى خاىلە ساغلا
مەبىرى كوستىدور كە آذربايجاندى كى تورك
حىكومەتلىرى باشقە خىسدىن بىر خلقە سىلط اجىنى بىر
حىكومەت عسكىرە دىگىل، تورك خانلىقك اكر بىر تىمە
استاد ابدىر بىر حىكومەت ايتىش. روس استىلانە
سە قىدر عرب و ايران استىلانە رىغما، آذر
بىيجان خانلىقلارنىك بارىم مىننل تورك خانلىقلارى
خالندە قالماىرى، خىى ايران آذربايجاننىك بىلە
تورك سلاھەلەن اولان بىر ولىمىد واسطە بىلە ادا.
دە اولونوشى بو بىر درجە بە قىدر تاپىدىد
ايتىزىمى؟!...

ھەر نە قىدر بوئىدىن بوز سىنە مىقدىم
آذربايجان خانلىقلىرى كىدى بىلگىلىرىنى دىرك ايتىمە
دىن، كىدىنى طانىش ملى بىر سىما كوستىرمە.
دىن مو قىلىرىنى ايراننىك قىود مەنوبىنە، سوكرە
دە روسك قوت بازوسە نىرك و قىضە نىسلىم
اولوبور دىسەلردە، خلىق، كىدىنە مەخسوس ايدىيانى،
شاعىرلىرى، عاشق و دىویشلىرى ايله حىزن و
مىرتى كىدى لىسانى ايله تىرم ابدىدور، كىدى

آذربايجان جمهوريتى

— — — — —

— I —

جىزاقا اغىنا بىلە آذربايجان اسمنىك يالگىز
ايران ولايتلىرىدىن تىرىز ايله حوالىسە علم اولدىم
مەروف اولسەدە بو اسمنىك تارىخچە دىخى يالگىز
بو ولاىتە مىخىر اولدىنى نابت اولىش حىقىقت
لردىن دىگىلەر؛ بالەكىس بو اسمنىك آذرى تورك
لرلە مىسكون بوئون بىر تىمە شامىل بىر اسم
اولدىنە دىل و تىوتلر واردىر.

بو خىصوصە انىت مىدعا ايتىمك ايجون
سچىقەلر بازمىق مىمكن ايتكىن بىر جەپور تىمەز
و بىردىكىمىز آدى جىزاقى بىر مەفھومدىن زىيادە
قومى بىر مىعادن آلدىمىز ايجون بو مىسلە ايله
بىك اوقىدردە مىشوق اولما بىلە كوزمە بوزىر.
مىشرك بىر دىل، يازى، ادەبىت، عادات،
عىنات، و تارىخە مالك اولقىق بىر مەبىت عامىل
لر بىنى تىشكىل ابدىرسە ھىچ شەھىمىز كە ارس
نەرىنىك ايتكىى طرىقە سايكىن؛ جىنوبىدە تىرىزە
شمالدە باكوك مەنقەسندە طوبلانان خلىقك اكر بىنى
بىر مىلت واحىدەنىك نامىزدىدەر. بو قارىدە مذكور
عاملارنىك وجودى ايله بىر ابرار بىر جمىعت افرادىنىك

كىدى بىرلىكلىرىنى حىس و ادراك اىلمەلىرى،
سوزنىك تام مىغابىلە، ملى بىر وجودە دلالات ابدىر.
سە، ھىچ شەھىمىز كە، بو مىلت واحىدە نامىزدىنىك
ازىنىك شامىلندە كى قىسى كىدىنىنى بىلمىش بىر
مىلتدەر.
بو، عىسىمىزدە كى تىرىفات غلبەسى ايله قىسما
مىلت اولمىغە نامىزد و قىسمادە بىر مىلت اولمىش.
خلىقك مەروف بىر اسمى واردىر:
— آذربايجان توركى و با خود آذرى
توركار.

كىدى شىبۇ مەخسوسەسى ايله قونوشان
آذربايجان توركى مىخلف شىبۇلەر مالك و
اولدىنى بىرلەر نىبىتە مىخلف اسملر طاشىبان
بوپوك تورك مىلتنىك بىر قىسىمىدەر.

آذرى توركارنىك حال حاضردە اونوردىقلىرى
بىرلەرىن قىدىم تورك خلىقى ايله مىسكون اولمىشلىرىد.
گرىك باكوك، گىنجە، ايروان ايله تىرىز، مراغە،
اردىبىل، خلىخال و سائزە كىبى ولايتلر و گرىك
مغان، آران، قاراباغ، قاراداغ كىبى مىملىكتلر
دائىما تورك خلىقنىك اونوراقى و تورك خانلارنىك
اولاغى اولوب؛ بو بىرلەر كىلە بىلرندە بىر چوق تورك

بوقاریدن آشنای برپاشته بافتلردی.

ایرانك او دهنتلی و جانبها ادبیاتی و او ادبیك سایه‌سندكی قوتلی معنویاتی قارشوسنده تسلیم اولوبده نمنل ایدن تورك خواستك باطلیح عوام اوزریه دخی بوبوك تأثیری اولاجقدی. هم اولمشدی. تورك كدهسی تورك خلقك كندی دینده. شایان حیرتدر كده. تحقیری متضمن بر معنا برنده استعمال اولوتیوردی بونك تمهله نری ایدیلگی خالده یله گورمك منكندر. «تورك سایه» سوزبك عوامسز آراسنده «ساده لوح» معناسده ایشلدیلگی، «تورك سوزی» تعیربك سطحی معاده سوبله ن سوزلره علم اولدیتی. «تورك دیمشكن» علاوسنك سامه بی تحقیر ایدن معناره التباس ایدن كده لردن آیرلمايان بر ردیف خالده گلدهسی ایشه او ذهنك تأثیریدر. فنا تأثیر كندیلكی غایب ایدن خوامك خلقه تلقین ایلدیگی «قدح بحس» دن حاصل اولمشدر.

خواستك بو درجه نمنل اینهسی آذر- باجایلیری تحف بر ملت خاله قویمشدی.

دیلی باشقه. یازسی باشقه بر ملت!

«ماورای ارس آذربایجانی حالا بوخالده در. اوراده هر كس تور كچه سوبلر. فقط عینی زمانده یازیلار. نامایله فارسجه یازیلر.

فقط كندیلكدن كچمش خواص گیردیگی بو باگلش بولك جیقلماز بر بیراهه اولدیتی سزمیدگی خالده عوام بكده لایق دگلدی. خلق غیر طیبی اولان بو خاله غصصی بر صورتده مقاله ایدوردی. تورك دموقراتیاسی كندیسك. كیمسه نك سزمیدگی و اهمیت و برمه دیگی. لاملیلشدر نمنه قارشسی قیام ایلدهمشدی. بو قیام قهرمانلاری ایه خلق شاعرزری ایه دستانچی عاشقنلر ایدی. لادری

معشقلرک یاراتدیغی «گوز اوغلو»، «اصلی و کرم»، «عاشق غریب» و سائر بوکبی ادبیات، بورك باقان عاشق سازلارینک روح نواز. آهنگلری آئنده آذربایجان تورك خلقنک قلبه اوبله سینور، اوبله برله شیوردی که اونگه دگل فارسك «نوش آفرین» سی، «رستم و سهراب» سی، حتی فردوسی ایله حافظی یله رقبت ایلدهمزدی. او اوز فردوسی، اوز حافظی، اوز سعدیسی - دوغما تورك شاعرینی و روحندن خبر و برن آذربایجان شعرینی آتوردی.

برکت و یرسین که خوامك هبسی اوندان روگردان اولامشدی. ایشه بو، دوغدیقلری محبضدن نامایله روگردان اولمايان آذربایجان شاعرلری خلقك احتیاجی نظمین ایلدهرک تور كچه شعرلر یازمايه باشلامشدر، خلق ادبیاتندن علاوه یازی ادبیاتك اساسی دخی وضع ایلهمشاردی.

بو اولدیقجه آغر و مشكل وظیفه بی فئوری

مشربلی تورك شاعرلری موقبانه گوردیلر بو موقبیت عظمانك بر تفصیل نحاییلگی کندی بینه مهم بر موضوع اولدهده سددمزك خارچنده اولدیغی البته تقهیر اولونور. بز اوندن بالگر مدناً حاکم ایکن معاً محکوم اولان خلقمزه مدماً دخی محکوم اولتامیق ایچون بر نشیت و حبت اثری موجود اولدیغی گوسرمنا ایچون اومدی اولارق بخت ایزوم گوردیک.

شمالی آذربایجان روس تحت اداره سه کچدیگدن سوگره، محدود اولنده، مالک اولدیغی سیاسی حقوقی تمایله ایتیرش، مادی محکومیتك بوتون آجینی دادمشدی.

اولکی اداره زمانده گوردیگی معنوی اسرنتی مشترک بر دین و یاقین بر روح تأثیری ایله بكده سزمه بوب کندیگجه فارسلاشان

آذربایجان رجالندن:

طوبیچیشاف علی مردان بك
آذربایجان مجلس مبعوثانی رئیس.

دوشونور و كندیسك دوغریدن دوغرویه ایرانی اولدیغی تصور ایدوردی. خلقك حل و عقدینی الله بولوندیران بو خواص کی معنویه حاکم بولوان علما صفی دخی عین روحده، عین زریده، عین ذهنیده ایدی. فارس ادبیاته مهنتلر، نظاملر، قآنی و خاقایلر کی اسادلر بخش ایدن بو آذربایجان خواصی بك طبیعی ایدی که بر زمان عثمانلی سلطان مقتدری سلیمان قانوتیک یله آرقاقبول ایلدیگی سعیدی لسانی قارشینده اریوب کندیلکلردن كچمش، تورك ایله تور كچه به

ادراکی ایله بر وجود اولدیغی، بلگه سزمه دن، سزدیر بوردی.

اوت، رحله سی اوستندن اینه مین «ضولیسی، گور اوغلی ایله باغری بانق کرم آغلابان عاشقنلری، بو عاشقنلرک بورك داغلابان ساززری ایله چوبانلارک روحه سینان یاتیلری، چوجوقلرک سهوه سهوه ایزرله دیکلری «اوشودی» نری کندیغی ابراهمی بیان بو خلقك مدعش بر ضلالده اولدیغی گوسربور:

— یوق دگل، سیز توركسگر: دیوردی.

— II —

بو توركگر آذربایجانی ایکی به بونل ارس نهربنك ایکی طرفده ساکن اولوب نسماده ایرانه شو رو یا بو صورتله باغلی نیم مستقل بر خالده بشاردیقلری زمان ظاهراً محکوم بر ملت دگل حاکم اولارق باشدیورلاردی، ایران نخنده اوتوران سلاله کندی جنسلردن بر تورك سلاله سی ایدی. ایرانی و ایران دائره نفوذنده اولان خانقلری خارجی دشمناره

قارشسی جبدله مدافعه ایدن شاهزاده، به بر تورك شاهزاده سی ایدی. عباس میرزانك استناد ایلدیگی قطعه نبریز اولدیغی کی، امید باغلا دیغی قوه دخی آذربایجان توركگری ایدی.

آذربایجان خلقی اداره سه گوردیگی آغر. لعی باشقنلردن دگل، اوز جینسندن گوردیگی ایچون حقیقی محکومیتی، معنویه تمایله باشقه بر روح و بیاجی بر مدینت محکومی اولدیغی درك اینه بوردی. کیت گیده فارسلا شیوردی. خواص تحصیلنی تمایله فارسجه گو ربور، فارس زریه سی آتیور، بر فارس کی

استقباله اولوشی ایتمک، ده چارلق زمانده مکتب و مدرسه اصلاحی بولده، توالی ایمن اویشیز نوکتمز دعوائی پائنه بر شیی دگل، بالکدر بر دعوا ایدی:

حاکمیت ملیه دعواسی

III

حاکمیت ملیه دعواستک ۱۹۰۵ نجی روسیه انقلاب صفیری نتیجه سنده حُصُل ایله دیگی قازانجلر وار اییدی: ملی مکتب، ملی منابوع، ملی جمعیترلر تأسیسی حقیقه جزئی مساعدات. بو مساعدلردن استفاده ایله بوبوک محاربه عرفه سنده و انقلاب کیرک باطالادینی زمانده آذربایجان تورکی، روسیه ده کی سائر تورکیرله برلکده آرتق سیاسی ادراکدن محروم، آرزوی ملیسی انکشاف ایتمیش لال بر کتله خاندن دگل، حیاتی ابراز ایله جک واسطه لره مالک دیری و باشماق ایتمه دیگی حسن ایندیرن بر وجود خالده ایدی،

اون سنلک کوچوک برغش، آذربایجان تورکی متعدد مطبوعاته، مختلف جمعیتره، سیاسی فرقه و تشکیلاته، زماندن مکاندن آکلار خاندلره مالک ادراک ملحی بر جمعیت حاله قوینشدی.

بو جمعیت، ۱۹۱۳ سنه سنده پاملایان عالمشمول محاربه ننگ آلت اوست ایله دیگی معا و قیترلی بوبوک برحساقله تقیب ایلیور، طوبالارک گورولتوسی ایله برابر قویان «ملک حوقوقی مقدسدر!» نداسنی دورت قولاغله دیکله بور، محاربه بولونن بوتون دولترله منسوب رجال آغزندن صیق صیق اینشیدیلن بو شمارک صمیمته دگلده، بو بوبوک حقیقتک ایستر ایستمز اعلان طفر ایله جکه ایمان ایلیبوردی؛ بو ایستلر ترجمانی اولنق اوزره ده

فتحعلی خان خوسروی
جمهوریتنیزک اولنجی حکومت ریسی.

روسیه انقلابی ظهور اینده، محاربه ننگ قاتی سانوسوری هر بازلاتی بلا امان بوزمده، بالخاصه تورک کلمه سی ایله تورکچیلک ملکه قارشو دشمنانه بر وضیعت آلدینی بر زمانده «آجیق سوز» غزته سی بوردیلدا مذکور ایمانه ترجمان اولارق بازوردی که:

«دشترینه شاهد اولدیمیز بوبوک محاربه، بوبوک بر حقیقی عصریمزک ملت عصری اولدینی آبات ایندی.

«دنیا نك خریطلسی غریبه دکت جک ده» حیرته قارشیق برجه ایله بر جوق آغزلاردن اینشیدیلگنده، دنیا خریطلسنک آلاحی بگی شکه وطنداش لارک فداکارلی، دولترک تشکیلاتی،

او گرتنک، تورکی اولاراه آشا ایتمک هم لزومی، هم فائده ایله بر. فقط بونکله برابر تورکی کندی سعیدندن، کندی تولونیندن محروم ایتمک اولاماز.

سعدی بی، تولتویی و سائر دنیا مشاهیر ادبی آکلایق ایچون کندی فصولیلرینی، نیا تیلرینی - گوزنه نه قدر کوچولده گورونه - سیدارینی، مارارینی او گرتنه ایله بر.

بو زمین اوزرینده روس مکتبی واسطه سیله مدنیت حائره بی آرزوچ دول ایتمش عرفا ایله خلق آرادسنه بگدبگری آکلایق دوری باشلادی.

آرتق آذربایجان تورکک او یانلق زمانی گلمشدی. و زمانک بزه نلر و بر دیگی ن دگل، مجموعه منزه دیگر قسمنده منحصص آرقداشلارمن سیزه عرض ایله جکاردرد. نایسه بالکتر:

مالک اولدیمیز معاصر ادبیات، متعدد مطبوعات، زنگین تیاترو، بارلاق موسیقی، منشت نچار، گوزی آجیق عمله، سیاسی فرقه، محرر، آقپور، مهندس، معمار، حقوقشناس کبی سفار، ذکور ایله انا هم منصوص مکتبار و سائر بویکی مؤسسانه بزه، محکوم ایکن آرتق حاکم اولماسا نه بیزد بر ملت اولمشدق - دیر.

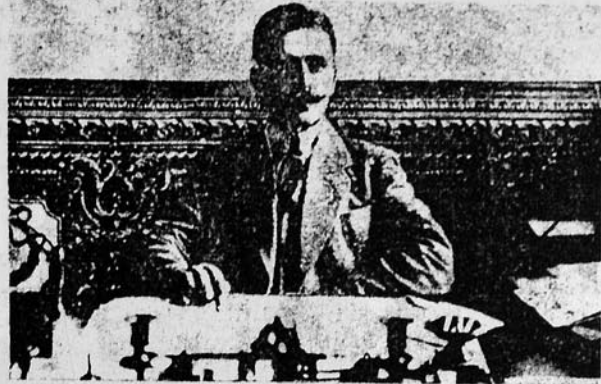
اومت، ده آذربایجان (مولیرای) میرزا فتحعلی آخوندوف مرحومه باشلایان معاصر ادبیات هوسی، حسن بک ملکوف مرحومک «آکینچی» غزته سی ایله مطبوعات ملیه تأسیس نو دوامه حصر اولونان املک، جمعیت خیزیه بانسی ایچون بوندان فرق ییل اولنه عائد اولان تشیت، نهایت ملی ادبیات، ملی مکتب طبلرلی، شیخ الاسلامه مفتی و سائر آخوندلارمنزه تنیسه دگل.

آذربایجان تورکی، بو دفعده روسلاندیرلمق سیاسته معروض قالمشدی. فقط بو سیاستک بر آیفای جیره باغلی اولدینندن و تمامیه یابانچی بر روحه مالک بولوننندن طبیعی ایله که خلق مدافعه نفس حسی دها زیاده فجقیلور، اولی دها سرعلی بر صورتده کندیسی دوشونمکه وادار ایلیوردی.

بر وقت حکومت طرفدن تعیین اولونان ملارله «دفتر ملاسی»، روس اشقولنده اوقویان پک بالارینه دخی «روس بالاسی» دین خلق کندی حدسیله دویدینی روسلاندیرمق سیاسته یلدیکی کبی مقابله اینشیدی. او، دفتر ملاسنه قارشو اوز آخوندینی، منیسترلوا اشقولنده مکتب خانه سی قارشو قوینشدی.

خلقک حدسی دوغرو ایدی. او آخوندک حریتی و مدرسه ایله مکتبتک استقلالی ایچون پک خلقی و پک مقبول بر مبارزه ده ایدی. او، مادنا محکوم اولدیننه راضی اولمش، فقط معنا دخی محکوم اولنق ایتمه بوردی. فقط خواص، نه یا گلشمسدی. وقشیه فردوسی تک طمع طراق اسلوبی، سعید بک حکمتی، حافظک تغزلی قشوسنده پایلان «میرزا»، بو دفعده لرمتوفک روحی، پوشتیک اسلوبی، تولستویک فلسفه ته ووروش بر «اوچیل» ایدی. سائر کچیدی، اشقول اوچینی ایله مکتب معامی آکلشامادیلر.

فارسلاشمش میرزا کبی روسلانتین اوچیل دخی خلقک حدسا دویدینی مطابی بر جوق زمان درک ایله ممشدی. نهایت بر جوق لردن کچدیگدن، مکتب و مدرسه لره قارشو یلوزوم، دها دوغروسو، بی اسول مبارزه لردن سو گره «اوچیل» آرتق اصل مطلی آکلادی. یلدی که: سعدی بی ده، تولستوی ده تورک خلقه

آذربایجان رجالتدن: حسن بک آغاایف
مجلس میوان رئیس «ش.ماونی».

دخی بو خصوصی اهدال ایته بورلردی:
باکوده آریلکده ایلک دفعه اولارک قفقاسیا
مسلمان قورولائی طوبلانور. قورولائی هر
شیدن ده اول و هر مسئله ده قزغین بر
موردنه آزاد روسیه نك آلاچی مطلوب اولان
شکل اداره بی مذاکره ابله آتاشیدا کی قراری
چقارور:

«آ- قفقاسیا مسلمان قورولائی، ملی سیاسی
مقتدر حقیقه کی مسئله بی مذاکره ایدرک
مسئله قورولئیک منافعی لک زیاده تأمین ایدن
روسیه شکل اداره سینگ محلی فده راسیون
اساسی اوزرینه قورولی جمهوریت مجتمعه اتم
اولدینئی قوله فرار ویرر.»

«ب- اسلام دینده اولان بوتون قوملرک
روحانی و مدنی ارتباطی نظره آلارق قفقاسیا
مسلمان قورولائی بوتون روسیه مسلمانلردن
اوزری وضع قوانین ملاحظه مالک عمومی بر
اداره تشکیلنی لازم کورر»

بو قطعنامه کونولره دوام ایدن مناقشه

تیجه سنده برنوع ائتلاف تیجه سی اولارک متحداً
قبول ایدلش ایدی. مناقشه بر طرفدن تور کجیلر.
دیگر طرفدن ده اسلامچیلره سوسیالیستلر آراسنده
ایدی. فده راسیون اساسنی مدافعه ایدنلر
تور کجیلر ایدی که خصوصی اولارک آذربایجان
محلی مختاریت طلب ایدورلردی. معارضلر ایه
بانکیز خلق جمهوریتی ابله اکتفا ایدوب ملیت
مسئله سی ایه محلی دگل، مدنی مختاریت
موردیه حل ایدورلردی.

آبریلی متعاقب می آینه، موسقواده بوتون
روسیه مسلمانلارنک عمومی قورولائی اعتقاد
ابهش: روسیه تورککنلک بوتون انواعنی نسیل
ایدن بو بیک مرضلی بوئوک قورولائی عینی
موشوعده بوسطرلری قارالابان محررک اسلامچی-
سوسیالیستلره قارشئی مدافعه ابله دیگی معروشه
اوزرینه واقع اولان شدلی مناقشه تیجه سنده
روسیه نك ملی- محلی مختاریت اوزرینه قورولی
قوشنا خلق جمهوریتدن عیارت اولناسی طلب
اولورلوردی. بو طلب روسیه مسلمانلارنک

بوئوک محاربه نك آذربایجان تور کلکنده
دوغوردینی امید بوبله ایدی.
ملیت بره نسینک غالب گلیمجه باغلانش
بر امید!

•••

- روسیه ایمبراطورلنک ۱۹۱۷ نجی یلده
قازبات، بولشا و بالتیق ساحلرنده کی اوگورونمز
مغلوبیتی، دنیائی مارش آتین حرب زنجیرنک
مهم حلقه لرندن بریسی قوش اولدی.

روسیه بی تضیق ایدن جازیم دخی بوحلقه ابله
برابر سقوط ابله مشدی. بوئوک محاربه
بوئوک بر انقلاب دوغورمشدی.

دنیا نك آتیدن بریسه صاحب اولوبده ۷۲ ملتی
قاهر بر اداره آلتنه طوبلاش اولان بوئوک
روسیه ایمبراطورلنکده ظهوره گلن بو انقلاب
کبیر ایسکی دورلو تیجه ویرمچک، ایسکی مهم
مسئله بی حل ایدمچکدی؛ بوقه انقلاب کندی
روحی و کندی طبیعت ضده اولوب اوزبله
برابر روسیه بی ده قهر ایدمچکدی:

روسیه انقلابی محکوم سفله حرب ویرمچگی
کی، محکوم ملتری ده فورناراجقدی.

بوئوک ایسچون ایدی که مارت انقلابی هر
کندن زیاده کوبلی و عمللره، محکوم ملنلر
بوئوک برهیجان و سرورله قارشیلاش، همان
کندی حقوقلر نك استحصالی ایسچون یوانمادن
تشکیلاته باشلامشلاریدی.

مجلس مؤسان بر آن اول طوبلاناق،
کوبلورله طوبراق، عمللره ایش، ملسترده
مختاریت ویرمچک ایسته عمومی بر آرزو!

مجلس مؤساندن کیم نه گوزله بور؟
اجتماعلر، قورولایلار، قرارلر، قطعنامه لر
هپ بونی تیسین ابله مگده...

قفقاسیا داخل اولدینئی حالده روسیه تورکلری

و اوردولارک عظمتی ابله برابر، هیچ شیه
بودرکه وشوح و رسوخ پیدا ایشش ملیت
مفکورلرینده بوئوک تاثیر وار اولاجقدر.
«اوزنی لزومجه بیلوبده استقبال ایسچون
معین بر ایدم آل (مفکوره) بسله یین ملت شیه سز که
بوئوک بر قوت تشکیل ایدر. شیه سز که سوزک
نام معنایله دنبله حک قدر، کوه افکن طوبلارک
حاکم اولدیمی حرب میدانلرنده تاثیر سز قالمايان
بوقوت باشیل ماهوتلی بارشیق مامه سی اوزرینده ده
ایساسلیجه بر تاثیر یا باجق.»

«هره انکی غالب طرف آرزوق سورونجلی
بر دنبلک وجوده گنیمک ایستره، عسک
و جداناری اوزرینده اک جوق تاثیر اجرا ایدن
قوتی سلطت مفکوره سی- اهدال ایدم! بوئوک بویه
اولاجی آرار که حک صلی حقیقه سوز سوله یین
آوروبا متفکرلرینجه ده تصدیق اولونمقده در.
صاحبونه منسوب سیاسترجه ملیت اساسنه رعایت
ایتمه یچک، ملنلرک حقوقی گوزدتمه یچک بر
صلح عقده مامه سی جوق چکمز- برتیار و سورونجلی
بردنبلک تأمین ایدم.»

«حقوق طبیعه سی یا سبال اولمش بر ملت
باقی قانجه قدر آوروبا موازنه دولیسه حقیقی
و سورونجلی بر صلح یوزی گورمکدن محروم
فالاجی کی، کندی وطنداشلاری آراسنده
اوگی دوغمالق گوزدتن بردولده حقیقی بر
قوت سوکنده یچک، مترقی و قویلی بر تشکیلاته
مالک اولما یچقدر.»

«دینک که معین بر مفکوره و اکثر افرادینجه
مشخص بر غایه آماله مالک اولان ملنلر، دولتلر
آراسنده کی مناسبانده اهمیت قازاندیقاری کی،
دولتلرک داخلی سیاستلری اوزرینه ده بوئوک
تایرلر اجرا ایدمچکدر. بوسورنده آیری آیری
ملنلر بر ملت اولارک یاغانه بیلیمک ایسچون هریندن
اول اوزلرینی بیلیملی، معین فکر واملنلر طرفنده
برله نرک بوئوک بر مفکوره، غایه خیاله هدف
اولاجق اویشیقلی بیلدیره صاحب اولمالیدر.
چونکه متحد بر روح و مشترک بر غایه مالک
اولمایان ملنلرله یگی اساسلر اوزرینه قورولاجق
حیات حیا بللیمه یچق بویه بر سلاجدن محروم
قالان جماعتلر کیمسه سوز ایستدیره -
یه چکدر ایه (*).

(*) ۲ اوقتیابر ۱۹۱۵ «آجیق سوز» نومره ۱.

یوسفعلی نصیب‌بک

لاحق هیئت وکلا رئیس.

اوزرنه موفقیتر بر صورتده اجرا ایلدهدیگی هجوم آرتق بالشهوزم ظهورینه میدان ویرمیشدی. باشهویگر کهره‌نسنکی حکومتدن قاجاق برخالده، مخالفت وضعیتده ایکن «هر نه قیمه اولسه صلح؛ ششارنی اورتابه آتمقله عسکرلری، «هرملت روسیه‌دن آبرلمنه قدر آزادده» عنوانبه ده بوتون مللاری قازابور؛ حکومت موقه نك خطراندن کندیجه لویه فاندلر ققازبورلردی. نه قدر که (له‌نین) گیرلمنک مجبورینده، یعنی مرکزده کی باشهویگر شعب برخالده

ایندن ایکی قونک طلشماسندن حاصل اولمشدی؛ بر طرفین محروم منقلر، دیگر طرفدن ده محکوم مللر باش قاتزوب ختلرینی طلب ایسدبورلردی. گوبلوطوراق، عمله ایش، وهلیکوروس اولمایان مللرده حق و محاربت ایسته بورلردی.

بوروک انقلاب بو مللرک هیه حساب ویرمک مجبورینده ایدی، مع مافه بونلا. رلا قوننده دیگر مهم بر طلب دخی دوربوردی که بوده بر آن اول حربی بیزمک ایدی.

حکومت موقه، بالخاصه کهره‌نسنکی حکومتی انقلابی، حربی موفقیته بیزمک ایجون بر وسیله اولارق فولانق ایسته دی. ختلرک بر تجربه بائارق انقلاب اوردوسی ایله دشمنه جدی بر هجوم حاضرلادی.

بو صورتله بوتون جدید و فعالیتی نظفر نهائی «به صرف ایدن انقلاب حکوک. منی بالطبع انقلابک طلب ایندیگی اسانی.

لی مسئلهلرک حلتی تأخیر ایندیرمک مجبو ریتنده ایدی. بو مجبوریت ایسه هم‌جهده، هم‌ده عقیده بوزک بر حرکتی موجب اولیوردی.

افکار عسویه، انقلابک اورتابه آتدیغی «الحاق و ضمیتانز صلح» «مللاره تعیین مقدرات حق»؛ ششارلی ابله طوبراق و عمله مسئلهلرک بر آن اول قوه‌دن فله گیتیرلمه‌سنی طلب ایسدور، حکومت ابله هر ششی مجلس مؤسسه تعویق ایسدوردی.

بو تعویق سیاسی بر طرفدن بالشهوزمی، دیگر طرفنده ملی جریانی قونلده بوردی. بالخاصه کهره‌نسنکی قنلدها بهی ابله او کرانیا راداسنه قارشی آلدیغی طور تهدید ابله آلمانیا

بوروک انقلابدن گوزله دیگری سی مقصدی نایمله عیان ایلدهندی.

نهایت مجلس مؤسسان سه جکبری اناسنده قننسیا تورکری آراسنده قنطع ر اکثریت قزاین اوتنجی نومره لو سیهی روسیه قده. راسیونی ابله برابر آذربایجان مختاریتی دخی بر شمار اولارق اورتابه آتمشدی.

بایختیزک بوروک بر نوجهی آتمنده انعقاد ایدن تورک عدم مرکزیت «مسوات» فرقه سنک قورونک ابله روسیه تورککنک روسیه نك شکل ادا رسی خفته بیلدهدیگی املی نالار ایندیره دک برورمانی آتاشیداکمی وجهه تحریر ایسدوردی؛

«۱- روسیه دولتک شکل ادا رسی ملی مجلسی مختاریت اسی اوزرنه قوزلوقوشما خلق جموریتندن عبارت اولمالیدر.

«۲- حریت کلام، مطوعات، وجدان، اجتماعات، تشکیلات و تعطیل کیسی سیاسی حریتلار برابر، مختاریتده کی حکومت شکنک قوشما خلق جموریتندن عبارت اولماسی، ایشیجی قانونلاریک بوتون مختاریتده بر نوجه تعلیقی و طوبراق مسئله سنک اساسا کیفیت حل و املاحی کیسی، ده موقراتیک اساسلر، روسیه قوشما خلق جموریتک قانون اساسیسه داخل اولوب دولتجه بحث نایمله آتمالیدر.

«۳- همین محله مالک اولان (یعنی روسیه نمککنک معین بر قلمه‌سنده اکثریتله باشقده بولونان) هر برملنه، مختاریت حق و بریمله لیدر. باشقده آذربایجان، نورکستان، فرغزستان و باشقده سنن کیسی تورک اولکلرلی محلی مختاریت آتمالیدر. ایل بوی ابله قریم ناملرلی و دیگر روسیه ده بانمان تورک قوملرینه محلی ممکن اولنمسه، ملی مختاریت و بریمله لیدر.

قید: باشقده تورک اولمایان دنداشلرده فرقه مختاریت طلب ایسوب اولنلاره هر وجهه باردم ایتمک بورجده در.

«۴- همین محله مالک اولمایان مللاره ملی- مدنی مختاریت حق و بریمله لیدر.

«۵- مختاریتک حدودنی تعیین ایتمک

داخلی قوانین اساسیه لرینی ترتیب ایله کونک مجلسی و کونک ملی مختاریتک کندی مجلس مؤسسانرینده حل اولونمالیدر.

«۶- جموریت هیئته داخل اولان مختاریت اوز آرالارینده مشترک کوردیگری مقصد و منظرلر اوزرنه عقد اتقاق ایلدیلمه لیدر.

«۷- جمعه، مختاریت ایلانلر، مرکزی حکومت ابله آتجی وطن مدافعه سی، مسکوکات، کومرک، خارجی سیاست، دیپلوماسی، بوجته، شرف و سائر بویکی عمومی ایشارله مربوط اولنمالیدر. «۸- مختاریت ایلانلر، ادا رسی، ملی، شریعی، مدنی و عدلی کیسی داخلی مسئله لرده مستقل اولمالیدر.

«۹- روسیه جموریتک عمومی ایشارینی ادا رسی ایتمک ایجون بوتون مختاریتک نماینده لردن عبارت تر قوننره سیکل اولونمالیدر.

«۱۰- هر بر مختاریت ایلانک مرکزنده قانون قوشق و طیفه سیبه مؤظف بر مجلس سعوتان و قویولان قونلاری اجرا ایتمک و طیفه سیبه مؤظف بر غورای و کلا ایش نلار شکل ایتمه لیدر.

«۱۱- هر بر مختاریت ایلانلر، محلی ایشلرینده کیشش ایشلرله مالک ولات، قضا و ناحیه لره بولونمه لیدر.

«۱۲- هر بر مختاریت ایلانک رسمی دیلی همان اهلینک اکثری سوله دیگی دیل و شیوه اولماله برابر ولات و قنلارده برلی اهلینک سوله دیگی دیل و شیوه ایشلنه لیدر.»

ایشته «آجق سوز» ۱۹۱۵ نجی ییلده غومبیدن گوزله دیگی حاکمیت مایه

دستوری غلوسیدن ایلک دیگی مایه ۱۹۱۷ نجی ییلده روسیه انقلابیند باشقده میدان غلننه چقان «مسوات» فرقه سی بوقریداکمی وجهه تاجیض ایسدوردی.

بو صورتله آذربایجان تورکی دنیا محله روسیه ایله روسیه انقلابین کندی حریت مایه سنک نایمنی گوزله بوردی.

روسیه انقلابی، امپریالیستلری ایلچیندن قشیق

نهایت اوبه چیدی. باله ویکتر فوتندیکجه
 دانشا قانلاره نیت خط حر کلرینی ذکیشد بر
 دبلر. بالکس ملی سلمان قومینسی ایله
 مساوات. فرقه سه قارشی بر طور مخالفت
 آلدیلر.
 بو آرائق، تقیلس-باکو بولنده کی آتار-
 شیدن ناشی باکوده طولانوب قانان نامنون
 عسکرلک وجودی دخی باله ویکتر طرفدن
 ماهرانه بر صورتده استفاده اولتیوردی. مهم
 حادثلر حاضران تیوردی.
 (شائومیان) اداره سده کی «سامت» لک
 مسالطره قارشی تودنیسی سرد مسلک گوندن
 گوپه شدت ایدوردی، کوزلری فاغنده ارمی
 ملی عسکرلرک آزادانده گزردیکگی گورن
 خلق، مسلمان فرقه سی حاللرک توفیق اولوندنی
 و فرقه خرائتک ترضه دوچار اولدیقاریسی
 گورویجه باطبع غلبه کلوردی.
 بو صورتله گوندن گوپه جوغلان باندیرم
 آخری بر قته اودی ایله دونوشدی. بو باتین
 ۱۹۱۸ نجی ییل مارت آیتک ۱۷ سندن ۲۱ نه
 قدر دوام ایدن قائلی مارت حادثلرینه سبب
 اولدی.
 مارت حادثلری باله ویزم مسلکک هر
 بانه باندیرنی داخلی وطنیون محاربه سی
 شکندن چقارلوب عادتاً یلی بر قال شکلی
 آلدی. باشده دانشا قسوتیون اولایق ازمیلر
 تورکلردن انتقام آلمه باشلادیلر. بو تون مناسی
 ایله بر ازمی-سلمان قائلی یوز ووردی.
 «حکم اینک اینسن آیره» شعاری
 بالگر (نیقوالی) لرک جانشیلری دگل، (الهین لک)
 قومسارلری دخی کلدیرنه دستور اناخا دایلمشلردی.
 نغیریدر: قائلی جازیمک حاکمیت ملیه
 دوامته ووردیکی جواب-قائلی قائل ایدی.
 قزل باله ویزیمک جوابی ده یعنی ماهنده

اولقله برابر ده، فنجج ودها غدار برشکل
 آلدی.
 (شائومیان) سوزینی دونوشدی: «ساماعیله»
 بناسی، آذربایجان فکرینک او قانبار اولجانی
 ایله «آجیق سوز» اداره سی برر خرابه زاره
 دوندرلمشدی.

۷

«خون اریل هیئت غرق ایدر ظالمیری
 مشمل افکار احوارانه سونمز خونه!»
 آذربایجان تورکک بو یوک افلاک طرفدن
 اعلان اولوان نینین مقدرات حقدن استفاده
 قالدینی باله ویکتر باکو کوچهرینی قانلاره
 غرق اینمکه بوضق و اسماعیله بناسه باقلان
 حرب شعلنی او محنت بانگ کولری آتده
 -وندرمک اینتدیلر.
 باکو، یوله مدهش رباینه معروض فاندینی
 من آذربایجان فکر و ایله آسی تمیل
 ایدن مسلمان میولتری تظلیسه ایدلر. اوزمن
 تظلیسه بر طرفدن تورکلره مصالحه سی. دیگر
 طرفدن ده روسیه دن ایدیا آذربایق اعلان
 استقلال ایلمک مسئله سی تدقیق و مذاکره
 اینمکه اولان زاقاقلی: «سه بی ایفاد ایدوردی.
 زاقاقلیا مسلمان میولتری دخی «سه بی» ده
 اشتراک ایله یوزوردی. ذاتا باکو دهجسی باله
 ویکارک مسلمانلرک سبده کی استقلال جو بویقه
 لریه قارشی بر انتقام و جرای سیاسی ایدی.
 زاقاقلیا شک باله ویزم «ایرشیدن مدافعته
 قزل گیدن آذربایجان مرکز سیاسی (باکو)
 واضح تظلیک معاوضی کلمک حقه مالک ایدی.
 بو یون آذربایجان آد «چینتیلارکده اشتراکی
 ایله تشکل ایدن «سه بی» مجلسی ایله زاقاقلیا
 حکومتک معاوضت انتظار ایدوب دوزوردی.
 قفق هیئت! آذربایجانلی «سه بی» اعصانک
 بوکسک سدا ایله بغروب جاغرماسی تقیلس

ایدیلر. اوقدر اطرافده کی باله ویکتر مختاریت
 شعاری فرقه لره مظاهر گورونیوردی. ازجمله
 باکوده اولان باله ویکتر قیلیری وجن دشمنلری
 منشه ویکترله جدأ مبارزه ایندیگی حالده،
 منشه ویکترک بر درولو یاقین برافق توبده «کوزوم
 چیدی» به ساندیقلمی تورک منچلرینه بقتلا-
 شبورلردی. «مساوات» فرقه سی، مثلا، عمله
 شوراسی منشه ویکترده ایکن بورژوا آبرقرقه در.
 ده یاقین بر اقلمدنی حادمه باشه ویکترجه
 منشه ویکتر، «سه بی» زره ترجیح ایدیلوردی.
 بشورغوراده حکومتی انه آتیر آلماز
 (الهین) بوتون مسلمانلرینه بر خطابسه
 نشر ایلمشدی. بو خطابسه سه او، اسارت
 آتند بوتون شرق، یغیرا بر ادا ایله،
 حریت و استقلال وعد و تأمین ایدوردی.
 فقط باله ویکتر مخالفتدن حاکمیت کچیجه
 «سوز» له «ایش» لک نه درجده بری برندن
 اوزاق اولدینی بر دفعه ده تحقق ایندی.
 «تعیین مقدرات حقی» هر کسک دگل،
 زحمتکشلرکدر، ده اورتبه یکی تفسیرلر
 چیدی. آذربایجان مختاریتی دموقراتیک
 «خانلرک، کلرک، آغالارکدر» به ادر دگیشدی.
 (الهین) مرکزده برینسی بر کیشدردی که
 ولایتده کی حواریلری همان برر مرکزچی
 و بر درجه به قدره بویوک روسیه چی رشکل
 و سه، آلمانیه باشلادیلار. محکوم مسر قده
 روسیه دن اینشیدیکلری نه بدلری بو کرده
 قزل روسیه دن اینشیدیلوردی.
 آذربایجان مسئله سه ایله یوزده معن برشکل
 آیدوردی. باله ویکتر غرضی «ایسکی رابوچی»
 بنله باندینی بر متفحده دیوردی: «آذر-
 بایجان مختاریتی تورک بورژوازیست مختل
 رینی در» و «فقاییه مختارته نروسه بورژوا-
 آزیاسی» ده روسیه دموقراتیسی رانی اولایلر»

آذربایجان مختاریتی اینته بن مساواتچیلر تیجه ده
 خرابه زار بولولار. «باله ویکترک باکوده
 «مساوات» نیت آلدیقلمی طور نه بدیه، تورکستان،
 قریب، اوکراین، قتلنه باکی ولایتده آرتق
 علی محربه و قائل شکلی آلمشدی.
 آذربایجانلر قاده لیرک دبلندن «ه اینترسه کز
 ویرلم، یسکز آیشرون بایرم آطه تظوفونما
 بکزه دیدیکلرینی اینشیلر ایدی. باله ویکتر
 دن دخی یعنی تکلیفی اینشیدیلر. فقط بر کره
 مختاریت فکرنه سلونک ایدن ملت آرتق غرضندن
 دونیه چکدی. باله ویکترک مختاریته قارشی
 خرابلرله تهدید ایدن مفاعله قارشی «آجیق
 سوز»؛ «بلکه ده مقدردر که مختاریتمیزی خرابه
 زارلر قیمته آلام. مقدرات ناریجه دن البته که
 بو یون قجریم اولماز» ده شوکلا نه برسو-
 رنده مقاله ایدبور؛ «هاله بر الهین) دخی
 جعفر بزم مختاریتمیز حفسنده
 «ده کرت» و برره کابهای ایله عزم ملیک بو یوک
 مشکالانه اولده آخری اینتدیکه نائل
 اولاجنی امید ایدوردی.
 آرتق مسالطره بر دوستکی گوردون
 سولرلرکده ساغلاز کی جا کیمت برورانه بر
 مقصد تعقیب ایله دیکلری میدانده ایدی.
 تظلیسه قوتلی بر تشکیلاته مالک اولان
 مشه ویکتر فرقه ت قارشی دیکیش تودتورامیان
 «باله ویکتر باکونک دانما بر انقلاب خاند
 بو تون عمله محلی اولوندنی استفاده ایچون
 یوزابه کوچتلردی.
 باکوده برلشک و یوزاسنی کلدیرنه
 ایدلی بر استدادک باطیق اینته بن باله ویکتر
 باطبع بریلرک ملی بر حکومته دوزر و گیدن
 مقصدلرله مبارزه ایدیکلردی. بونک ایچونده
 اولار تورکلره قارشی مبارز بر وضمنده اولان
 ازمیلر ایله تشریک منعی ایدیکلردی.

احوالك جدیدتی درك ایمن طریزون
هیئت مرخصی ارمی، گورجوو تورک
اعضائک اتحادیه نورکیه توتیومنی
قبوله فرار ویرمکن، سهیده انوران
فرغین قتلی منشه ویکترله، موازنلری
ایبرن داشقاعنلر حربیه فرار ویرمش
مسلمانلار ایه یطرف قالمشدری.

حرب باشلامش، طریزون تبتی
دخی نغلبه عودت ایلشمسدی. فقط
هیئت نغلبه کتجهبه قدر حربیده عادتاً
بمش، باطوم سقوط ایلمش، قارس دخی
احاطه اولونمشدی.

آرتیق تحمل اینک مسکن دگل
ایدی، حرب دورمالی، صلح عقد اولونمالی،
زاقفقابایک استقلاللی رسماً اعلان ایلشمسلی
یوقه بز آبریلوره، گدی باشزک چارمهسه
باپوزر، دیه سهیده کی مسلمان اعضائر
سولا چاره به نوسل ایلمشدری.

بیوده بره مانجرا به سوقولش اولدقیرینی
وزاقفقابایک خلقک قطعیا حربیه میا اولمادیستی
گوزلرله آیدین گورن گورجولر دخی
بوندان باشقه بر چاره قلمادینه قانع اولاروق
جنگجو (که کجقوری) حکومتی دوشوروب

بریه صلح بزور چهنکلی قایهستی قویدیلر.
باطوم مذاکرانی باشلانیدی:

چهنکلی تورک طابانک آرتینجاخته قانع
ایکن، حقیقت عکسه چقدی. باطوم وقارمهده
دو کولن تورک قاتنه استنبول حکومتی خون با
اولاروق بیگی بر طاق اراضی غلب ایلدوردی.
آخشه، آخالک، آکساندریبول، سورمهئی
ونخچوان قناری بو طللیری تشکیل ایلدوردی.

عین زمانده نهلکه به معروض قالن آذرب-
بایجانلی قارداشلارینه معاونت ایچون نوری بات

آذربایجان حربیه نافرلی طویچی جنرالی
صمد بک مهمانداروف

ایه معینی ایران طریقبه آذربجه کجش
کجهبه وارد اولمشدی.

او زمان مدتش بر آذربشی ایچنده اولان
کجه نوری باشلی گوگدن اینس بر خلامکار
کیی تلقی اینش، خلق کدرسه تاربخت
نذر نلره قید ایلده یلیدیکی بزلاق بر استقرن
باشمشدی.

بشوم مذاکرانی اوزون سورمش: گورجولر
آرتیق زاقفقابا حکومتیه قلمای کدی حایلرینه
ضررلی گوره رک ال آلتدن آلمانا ایه آکلاشمشتر:

حکومتک حقیقی صاحبلی اولان گورجو منشه
ویکترینی برندن قلمدانامادی. گورجستان
داخلته کی بالته ویرمی بیک شدت و فزولرله
باصدیران بو آغاره، پاکویه قارشی قورواغلان
حرب به اینک ایسته مه دبلر. گنججه ملی مسلمان
قومینه سنگ تشکیل ایلدیکی استخلاص اوردوسه
ایه میونلارله بلقزون، اولرله پوله بیوت و
بر قاج طوب وعد ایلدیرسه ده، وعدلری
دونمادیلر. نقیلس مطبوعاتی ایه باکونک آذر
بایجان هایشی یوزوقه قوتی ایله استردادینه
آچیبندن آچقه اعتراض ایلدی. نهایت هر قسم
بهانه لری تیردیکلش صو گره گورجی سر آمدان
سیاسی «فازشیزده تورک نهلکسی وارکن
کدیلرله احتمال که عقد اتفاق اینک ضرورتده
بولومجتمز بالته ویکترله مناسبتمیزی بوزامایزه
ایضاح و اعتراضنده بولندیلر.

اولجه مسلمانلارک انتقامندن، نقیلس معاید
وتندن قورقان عصیانلر باکو تدافعی بروضیعت
آلشش ایکن، صو گره جبارت پیدا اینش و
بالته ویک باکو کجهبه دوعرو حرکت ایلیمک
قصدینه دوشمش ایلدی. بو حرکت ایلک اول
شماخی، ده صو گره لنگران، سایان، قوبه،
گوردبیر، نواحی و سائر قضاعه بر مروض
قالش، شهرلر خاک ایه بیکسان، عیرش و
باموسار هنک، مال و مواشی غنیمت ایلیمشدی...
کجه بالذات تهید اولونمقده، دیکر طرفندن
دخی قره باغ ارمیلری باکو بالته ویکتری ایه
براشمک اوزره بر بلان حاضر لاقده: آذرب-
بایجانک آتش و قلچله تسلیه مجبور ایلیمک
بلانی جز لقمه ایلدی.

معلوم آ، شانویان «مخاربت دگل خرابه زار
آلاجفقزله دیمشدی...»

بویه بر نهلکه قارشوسنده ملتی مذاقه
ایده جک الگزر بر کجه قالمشدی. کجه عهد

سندن آغر بر وظیفه یی کدی باشه ایما ایلد.
مه دیکندن بالطبع کیدیکجه رشه أمور آلتدن
چیقور. بالته ویک بد اغصابه کجه بن برلرده
دخی شدنی بر اطاعنزلک و آنازشی ظهور
ایلدوردی.

بو صورته حیات طبیعیستی تهدید ایلدن.
بر تهلکه به قارشی سلطه و حاکمیتی قبول
ایلمش نقیلس حکومتدن لاقیدلق و عدم معاونت
گورن آذربایجان افکار عمومیه سنه بک طبیعی
اولاروق بر جریان، بر میل سیاسی دوعبوردی:
بو مشکل وضیتدن ملتی قورناراجیق بر
قوت واردی:

تورکبه:

ایدلر هب اواره ایلدی. او قارداش ملت
کله جک، بزنی دشمن آلتدن قورناراجقدی.
حقلک بوندان باشقه بر امیدی قالمشدی.

حالیوکه مسئله اوقدرده قولای حل اولونور
بر حالده دکلدی. کدیشنی روه ی بدن آیری
فعلا مستقل بر حالده اداره اینسکده اولان
زاقفقابا تورکیه ایله صلح عقد اینک ایلد.
دیککی حالده، مقصدیه موقق اولمایدی:
تورکر ۱۹۱۳ سسی حربیدن اولکی قفقابا
حدودنک ایفاسنی ایستین زاقفقابا حکومتک
طرزیزوه کلش هیئت مرخصسه «رهست-
ایبوسوق» معاهده نامه سنگ نمایه قولنی تکلیف
ایلدوردیلر. بو تکلیف اوزره زاقفقابا وقتیه
تورکلردن بر تصحیبات مقابلی اولاروق آلتان
قارص، اردهان و باطوم ولایتلرندن صرف
نظر اینه ایلدی.

مسئله جدیدله شیوردی. ارمیلرله گورجولر
حرب اینه دن تورکیه به تسلیم اولمایز، دیوردیلر.
بر طرفندن بالته ویرم: دیکر طرفندن ده ارمی
و گورجو جنگجولنی آراسته قالن مسلمانلر
ایه مشکل بر موقعده قالیوردیلر. مع مافی

با کودن صرف نظر ایدمه جکدرنی بدمرشمه (۱)

با کونک استردادندن سوگره آذربایجان حکومتی فعلا و خود پیدا ایله مش، بالگر وضعیت بین المللی منین بر اناسه ربط ایتمک مسئله سی قالمشده، استانبوله طوبلاناج مرکز دولتر قونفرانسی دورت آیدن زیده بکلیرک اوتوران قفقاس جمهوریتلرک هیت مرخصلری نهلیت گورمدهن استانبولی ترک اینک مجبوریتنده قالدیلر، فرانسه جه مسته آلمان اوردوسک دوچار اولدینی هریت، اونی متناق بولنارنک تسلیم اولوشی، سیاست عالی نی تمایله دگرگون ایدنی، آلمانیا کومسی برنه انکتره نفوذی قائم اولدی، تورکیه منفعله عقد ایلدیکی منارکه شرائطه نظرآ با کوبی انکیلزله تسلیم ایلدجک و بوتون قفقاسیدن چکلجه جکدی.

نوبارک ۱۷ سسی باکولیرک خاطرندن چناق کولردن دکدره، اوگون نورکرکمال سرعیله باکوبی ترک ایله مش، انکتره، فوننی شهره داخل اولمشده، انکترهک آذربایجان استقلاله قارشى آلاخنی وضعینی شهرا ایلدجه قاراجق بر وضعینه ایدی، گنرال (طومسون) ک اوردوسی ایله برابر بیجهراخونک دستسی دخی شهره داخل اولبور، شهر اوزرنده اوجوشان قارا قارغالر (آر و پلانلار) روسیه اوردوسک تکرار کندی طوبراغه کادیکنی روسیه و خنداشارونه نشریه ایدبودی.

ایکنجی گون انکتره قوماندانی (طومسون) ک بیاتامه سی نشر اولونش، او دخی باکوبی روسیتک بر حصی کیی تلقی ایلدک بکی روسیه حکومتک راضیقلیه و رابه کادیکنی قید ایلدمشده.

(۲) بو ونیه ق مضموملده مندرجدر.

بویله قاراجق، شههانی و قورقولی بر وقیده، بر زمانه که آذربایجان حیا ایلد، نورک اوردوسی، بالگر تورک اوردوسی دگل، آذربایجان عسکرلری دخی شهری ترک ایلد، مشردی، بولیس ادارسی انکیلزراک اله کچمش، بیجهراخوف دستلری متحکمانه بر وضعینه شیره دولوشش هر کسده بر قورقو و امیدسزک حاصل اولمشده، ایته بویه بر زمانه آذربایجان شورای ملیسی تکرار حیاته عودت ایله مش، آذربایجان مجلس موثالی دعوته مشغول اولمشده.

دشارک بدینده، ایدمه، ناسک باقی نی، ایدمه کی سابق ات مکنک، غرکاری بیتمده، آذربایجان مجلس موثالی مظنن بر سورنده آجیلور، اوج رنگلی باراسر، ایشزک ایدتمده اهتزاز ایلدک استقلالیزک شهه و ایدتار ایلدجریندن قوراجق اوزره اولدینی شتر ایدبودی.

بارگران حکومت تکرار محترم فجمالی حان خویسکی حضرتلرک عهد دایرنه حواله ایلدلمشده، فجمالی آذربایجانک وضعیت سیسیسی توجیه ایلدیرمک کیی مشکل بر وطیعه قارشونده ایدی، بو وطیعه سی اوکمال هورنه ایضا ایدبودی، انکتره قوماندانی اوکی بیاتامه سه، رغما ققدسه مسئله سکا صلیح فورس استنده حل اولوناجنی ایله آذربایجانده ۱۹۰۵ بر حکومت اولارک فجمالی خان خویسکی سیسیسی طابیدینی اعلان ایدبودی، دها سوگره آذربایجان حکومتی نامه باریس صلیح قونفرانسه اعزام اولونان هیت مرخصه انکیلز لک معرفت، موافقیته بوله چیقور و هر نوع مصهرت و معاونه مظهر اولاجقنری وعد اولونوردی.

مابک ۲۶ سنده گورجستانک زاقفقاسیدن آیری، کندی بکت مستقل بر جمهوریت تشکیل ایلدیکی اعلان ایلدیشلدر.

بونک اوزرنه، سنده کی مسلمان اصتار کندیلری آذربایجان شورای ملیسی اعلان ایلدک ایکی گون سوگره مابک ۲۸ نده دخی آذربایجانک استقلالنی اعلان، فجمالی خان خویسکی قایه سی تشکیل و مستقلا تورک لره معاذت معاهده سی عقد ایلدیشلر و مذکور معاهده تهنک ۴ نجی ماده سه بناء مملکت امنیت و آسایشی اعاده ایتمک اوزره تورکیه مراجعت ایلدک آذربایجان اوردو سوتی ایلدیشلدر. (۳)

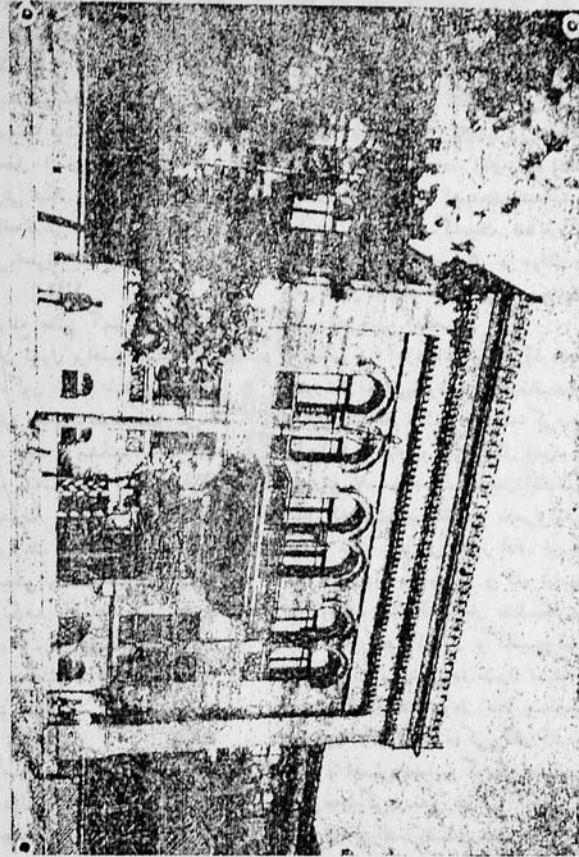
ایونک ۱۵ نده آذربایجان شورای ملیسی ایله حکومتی فلیندن گنججه ورود ایش؛ ۱۶ سنده عقد ایلدیکی ایکی، ریخی ایلدیشده فجمالی خان قیه سیک استعفا سی قون ایله تکرار کندیسک ریاسنی آتتمده ۱۲ کیشیدن عبارت بکی بر حکومت تشکیل و بوتون اختیاراتی مذکور حکومت حواله ایلدک کندیسی ایله احوال فوق العاده یی نظره آلاق تعین ایلدیشدر. شورای ملی طرفندن مملکت اداره سینی ایله آلان حکومت بر آن اول باکوبی استرداد ایلدجک؛ مجلس مؤسسانی طوبلاناج، حربلره آذربایجان استقلالی محافظه و اختیاراتی بالگر ۶ آیدن کج اولماق اوزره طوبلاناج مجلس مؤسسه تسلیم ایلدجکدی.

نوری پشا میننده کی اوردونک موثالی ایله آرز بر مدنده باکو ولایتی خرنجده اولان بوتون برلر آذربایجان حکومتک امریه مطیع باطومده عقد اولونان مذکور معاهده ایله تورک لری دعوت ایلدن مکتوبلرک سورنی و تاقق قستنده.

اولارک هر برده امنیت و آسایش بر با ایلدیلور؛ آتارشی دفع اولونور؛ بالگر باکو باشه ویکلری ص ۶۰ آی طرفنده بولدقنری فرستدن استفاده ایلد اولدیقجه مهم بر قوت تشکیل ایلدک بعضا مقابل تجاؤزلی باقی مسورتیه تدلی بر مدافعه حاضر لایورلر، دها سوگره بالته ویک حکومتی مشه ویکلره دانشاقلار طرفندن بایلان بر احتیال تیجه سنده سقوط ایلدیلور، غوضنده دیره کنوربا حکومتی شکل ایلدیلور؛ بو حکومت، انکیلزری باکوبه دعوت ایلدیلور، بونک اوزرنه تورکیه دن بکی قوت جلبه لزوم گورولور، آلمانلر ایله قفقاسی مشلر ننده منفعلی تورکیه ایلد قابت ایلدک گورجستان بویله تورک عسکرینی بر اقلایورلر. بوندان دولای دخی باکونک استرداد سیتارک ۱۷ سن قدر کچیکیلور، نهایت حق برینی بیلور؛ آلتی آی بر اسارت دوری کچریدکن سوگره فرین بارامک گوتنده باکو تکرار کندی ساچلرینک اله کچیلور.

باکونک استرداد دخی سقوطی قدر قنلی، دهشتلی بر صورت آیلدیشدر.

آذربایجان حکومتی آرتق کندی بای نختنده ایدی، فقط باکو مسئله سی حلا نیته نشده، باکونک سقوطندن بر آزل اول آلمانلر برست لیونوق معاهده سه ذیل اولوق اوزره نیسه ویکلره عقد ایلدیلر بر معاهده ایله باکوبی روسیه ترک ایلدیش، مقابلده کدیلری ایچون نفت ایشازی آیلدیشدر، آذربایجانلارای صولک درجه ده اغصاب ایلدن بو حالی او زمان استانبوله بولونان هیت مرخصه رئیس صقیله آذربایجان حکومت جموریسی نامه آلمانیا سفارتی ترنده برستون ایلدیش، باکوسز آذربایجان باشنر بدنده؛ ده آذربایجانلرک

لاکوده پارلمان جاده سده مجلس میروان داریوسی

نهایت شهرزده بولونان میچارخوف-برزه
والسکی اوردوسی آذربایجان حکومتک طلیبی
اوزرینه بایشتمزی ترک ایدپور: کدی دوغما
اوردومزایسه شهرزده کلپور: اهالی عسکرلرمزی
سوینجرله استقبال ایدپور.

فتحعلی خان حکومتی استقلال ایدن
تعیینک حکومتی دها زیاده برجدتله کمیزک
ایچینده اوتوروبده بزبانه دو گوشکده اولان
فته کار قوتلرله مبارزه باشلاپور، باله ویکتر
طرفدن اعلان اولونان اقتصادی قیلمی سیاسی
زایستوقفا کمال موفقیتله باندیریلپور: روسیه
سلووت حکومتک نمایندمری ایله (رده نیکین)
اوردوسک جاسوسلرینی توقیف ایشکله آذر.
بایجان حکومتدن سلب اولونان ساسی توقیف
حقی اعاده و بالفعل تطبیق انش اولپور.

سولا گولرده ایتالیا هیاتی نایشتمزه وارد
اولارق میمونان و حکومت: نیشاری ایله گوردو
تترک استقلالیتزه منت بر طرله باقدیقیرینی
بیان ایدپورلر.

۲۱

یوقاریداکی فصلده بز بوپوک بر جلد
شکل ایدمک نایشی، مقاله مزک حوسله نه
صیقل بر طرزده اختصار ایلدیک. بو تاریخک
گذران ایتدیکی آبارده ده اولکی فصلرده
ذکر ایشیکمز ملت فکری ایله حاکمیت
ملیه دعواسی مختلف خونین سذحات کیچره دک
نهایت خارسی بر شکل پیدا ایلدی:

مستقل آذربایجان جه پورینی:
«سهیم» مجلسی تشکیل ایتدیکی زمان
«آذربایجان» دن یالکیز تورک عده مرکزیت
«مساوات» فرقه سی بحث ایلدیش. اتحاد، سوسیالیست
بلوخی ایله همت فرقه لری ایسه جارت ایدرک
یالکیز زافقاسبا اولچوسنده فکر ایلدیشلری.
مجلس میمونان آچلیجه به قدر کذا استقلال

فکری علیبنده اولان جریان هر فرقه دن زیاده
آذربایجانچی «مساوات» فرقه سی معروض قالدیش
«الحاق» مرشیک میقرولرینی نشر ایدن «داهیلر»
نیر نیشلرینی آذربایجان استقلالک مفکوره
چیلرینه توجه ایلدیشلری.

مجلس میمونان آچیلدقدن سو گره، مملکی
تمثیل ایدن مختلف سیاسی فرقه و ملک
اهللی ساغدن دوتوب سوله قدر آذربایجان
استقلالک مجاهدی اولدیلرینی بیان ایتدیلر.
آذربایجان استقلالی فکر آزالدی!

سیاسی بر فکر اولارق قبول ایدیلن
استقلال خلقک ایمانه سینش: قلب و وجدانه
براشش بر ذهنت حاله دخی کله ایلدی.

مجلس میمونان افتتاحده: «بر کره بو کله ن
بیراق بر ده اینمز» نداسنی تقدیراً دهشتلی
بر طوفان کی قویان آفتشاری: مارک ۱۲-سنده
حریت گونی باد اولوندینی زمان جوشوب
داشان تورک خلقک بارلمان قازوشوسنده کی
نمایشی، ملی اوردومزک باکوبه وردودی
کوتده کی بوپوک ملی بر نمایش شکلنی آلان
او صمیمی منظره سی، سوککی تطیل زمانده
تورک و سلدان عمله سنگ جانبارانه بر صورتده
کوشتردیکی او آثار حبسی، اوردونک کجدیکی،
بیراغزک بلندیکی هر بر برده اختیار قایلرک
قوجارک آغزندن ایشیلدیلن او قیتدار دعا
و تالری گورد و نهایت ۲۸ مایس کوتده کی
اویغیلر یایرامی نیشا ایدن مدق ایچون استقلال
فکریشک آرتق خلقمزه بر ذهنت حاله کلدیکنی
گورمه مک قطعاً ممکن دکلد.

ملترک بالخاصه کتله عموپهستی، صاحب
ادراک دموقراتیسی صمیمی بر صورتده منجس
ایدن بو ذهنت برکتندره که استقلالمزک الک
مدعش دشمنلردن دوتوب الک شهالی دوست
لرینه قدر بوتون مخالف و معارض فرقه لرک

طبیعتك بر موهبسی اولارق گبزی قان
استعداد دنیا به داودونسز باار و صودن قورقماز
آتش مقدس (*) قدر اصلی برمدیت اهدا اینسین
(*) قدیم ایرانلرده بو تریفله بر آتیش
مقدس منقبهسی موجوددر. بو، منقبهك باكو
دم پاییل بورونی قازوشونده سو ایچینه بااز
غاز حقدن و اورد اوابینی خاطره کلر.

— آزاد نورك مدینتی

و طنداشلاز. بو مدینت نامه چالشلمه بر
دغه بوكلمش اووچ بوایی لوی استقلال
و جمهوریتی باشلامز اوسته دبك دونالم!

م. ا. رسول زاده

و بدینانه اولوق اوزره مختلف صورلرده
بولونوق مکنکدر. بو صورلرک هیچ برسدن
روسیهی خارجهه براقق اولماز. روسیه هر نه
شکل ایله اولورسه اولسون تکرار بورایه
اینک ایستههچک؛ دهها بوندان یک سنه اول
پاکوفته دوشکون اولان روسیه بوگون اوکما
گوز یوما یلمیهچکدر. انگلتره دخی عسکرلر
دن بری آرزو ایله دیگی زاقفلیا بولی اوزرنده
تاسیس حاکمیت اولماسده، ایهای قوذ اینک
عزمندن بر آن فراغت ایتمیهچک؛ نتیجهه بر
مصارعدر دوام ایدوب گیدهچک. فقط نه روسیه
نک، نه انگلتره نك، نه ده سائر بر دولك بو
ارض مقدس اوزرنده کی منافی آذربایجانلیك
منافی ایله مقابله ایدیلیمز.

معاصر بر آذربایجانلی ایچون آذربایجان
جمهوریتك استقلال، اونك حریتی برطاقمادایله
اولجولور شلردن دگلدنر. باراغنده کی دنك
لرک مدلولی وجهه بو یئگی تشکل ایدن نورك
جمهوریتی عالم اسلامده تشکل ایدن ایلك جمهو
ریتدر، که ملت؛ بین المللیت و معاصرلق اساسی
اوزرنه مستد یئگی بر طسیرز اداره قورمق
جهد عالیسنده در، بو جهندن بر نیده اولسون
نشان ویرمک اوزره آذربایجان ملتک مکتوبات
ملیستدن برر نمونه اولارق بو مجموعه واسطه
سیله نشر ایدیلورز. بوراده ملتیزک استعدادا
فطریستی گوسترمهچک نمونهلر عادتا بوندان بر
عصر اول باکو اراضینده کی آقار آلتونک
مقدار و اهمیتتی قطبیا بوگونکی عالمشمول
بر درجهه گوسترمه بین علامتله بگوزر. او
زمان قارا چراغده یاقلمقدن باشقه بر شییه
پارامیان باکو نفتی بده ناصل صنایع و تجارتی
ایله بك زیاده ترقی اینش اولان مملکتلرک
مؤثر بر مایه جاتی اولای یلدیسه، اینتم که
عین طورباق اوزرنده پاشابان خلقک فطرتده

دخی ایستراسته مز آذربایجان زبیه سنده دورارق
مخالفترینی اوشقه نظردن یوردنك ایسته.
دیكلرنه شاهده اولوروز.
اومت آذربایجان اولجه بر مدینت ملیه
دعواسی، دهها صنوگره بر فرقهه مخصوص
مجرد بر فکر سیاسی ایکن بوگون بوتون
ملتک مقصدیدر. بو مقصد خارجهه ملت آرتق
کدیسه معمود بر جبت تصور ایدمه بور. بو
قدر بلاره تحمل اینش خلق ایچون آذر-
پهچاز جمهوریتی تشکل اینش بر امر واقعدر!
بو امر واقعه قارشی هر کس تسلیم اولمالی،
اوک هر کس احتراز ایتمه ییدر!

VII

بر امر واقع حالتی آتیش آذربایجان
جمهوریتی جهن شمول براهینه مالک اولان
پی نختی، گونهگون تروت منعلری، منشیت،
ترقی پرود حافی سایسنده قنقب جمهوریتلرنک
چندن منعم حیات بر مملکتدر. بنگز و قبله
«آتش مقدس» سایسنده جهن زبیرنگهی اولان
بو بورده، ایدیده «جذبهدار» تروت سایسی
ایله جهان نجرلرنک میدان رقبتی در. بوداسی
تجدری رقبت میدانی اولمقدن علاوه برده سیاسی
رقبتلرک جولانگهیدر. قفقاسیا سنله جانیسک
نحت تحفظنده بوتان زاقفلیا، اراضیندن
اولدینی ایچون مملکتیز شرقله غربی یکدیگره
قوشدبران ائ قبسه بوئک گذرگه نده واقع
اولمقدنر. بو نقطه نظرندن بوگون جهانجه
واسع بر مقیاسده واقع اولان جکبشده ده
بوداسی دخی دول معظمه نك حسابلاینی تسویه
ایدن موازنه جدوللرنده مه بر عدد تشکیل
ایدچکدر.

جهانگیر دولتلرک دنیایی تقسیم ایدیکلرنده
زاقفلیا ملتلرندن اوتری آیراجغری حصه و
حقوقک نه کی برشکل آلاچی حقدن بکیتنه

باجانک طوراغنی و یرلرینک مرکب اولدیغی
 موادی تعریف ایدرکن دیورکه : «مملکتک
 طوراغنی اراضی بر کابنه دن اولوب ، غاز
 چیقاریر برلری وقت قویولری جوق اولدیغی
 کنی، زلزله لری دخی بک ضعی اولوب، قصبه
 لری و علی الخصوص مرکزی اولان تبریز
 شهری دهاته خراب اولمشدر، زمان جاهلینه
 آشکده لرنک کترنی و بلکه : (آذربایجان)
 نسیم اولونماسنی دخی بر آتش دائمی حالده
 اولان برکان و قتلرنک کترتندن ابیری
 کمشدر .

گوربورسنگرک مؤلف ، محترم سزه
 نمایله آتنا رمز نظره تصور ایدور ، تعریف
 نمایله ناکوبه ولایتته عائد ، دائمی بر آتش
 حالده بولوتان برکان-باکو ، دهاله زلزله به
 مروش فالانده شمشاید ، بوراده تبریز و
 حوالینه تکریم بر شی بوق ، چونکه او
 حوالیده نه غاز چیقاریرلر ، نه ده نفت قویولری
 وارددر .

بونی ذکر اسمگدن مقصدیر ، طبیعی
 تبریزک آذربایجان مرکزی اولدیغنی انکار دکل ،
 اصل آذربایجان اسمک مساسی اولاجق قسطه تک
 باکو اولایله چکنی گوسترمگدر .

اوت ، باکو یا لگر بوگونکی آذربایجان
 جمهوریتک بای تخی دکل ، اسکئی آذربایجان
 قلمه سنکده مهم بر مرکزیدر ، وقتیه بو مرکز
 اسکئی (میدیا برینی دوتان آذربایجان ساکنلرنی
 مقدس آشرلی ایله قردیرمش : بو حرارتیه اول
 ایراندن ، هندوستاندن و دیانک سایر یرلرندن
 زائرلر جلب الله مشدر .

باکو بوگونده زائرنگده ، بوگونده معبددر ،
 بوگونگی باکو زائرلی اسکئی آشریلر سنلر

کسی دین حیسانی و روح احتیاجلرنی فطمن
 ایچون دگل ، مادی هوسلرنی ناسین ، آرق
 طملرینی دو بورق ایچون گلبوردر ، بوراده کچی
 تروی کندی گاهانه لرینه آفتیقن ایستورلر ،
 بو مسامر زائرلر تاریخک انکابه لرینی اوفورکن
 هند زائرلرنک گلوب بوراده مقدس آشره
 طایفه ندن باشقه بر فائده گوزله به دیکلرینی
 خیرت لرله تلقی ایدره ، اوقور و حرارت سرکره
 دائریتی قطیا آگلیمازلار ، چونکه اونلر
 «عقی» شمعک ناشنه فرلانوبده کندیسنی باغان و
 باغیلرکن سس چیقارما بان «مروانه» (۴) دن دگل ،

چمنکلری ، چیچککلری بر بر کرزوبده
 گلردن شیر ، چکن «آری» لردن اوگر نمشلردر .
 اونلر ایجاب ایدره بالجهه گمبره ، هسه باناره
 مازونه بولاشار فقط آنته طایمازلر ، (۵)
 چونکه سمود اولارق غازی نفی دگل بو نلردن
 حاصل اولان «ساری مدنی» تانیرلر .

فقط باکونک برمدلی یا لگر بو اوزاق
 ولانلرک زوارلرئ دگلدر ، بورانک مادی
 دگل ، منوی آشرنه هندوستان محوسی و ایران
 زردشت لیسندن دهانتدای بر احتیاج ودها فوئلی بر
 ایمانه مربوط اولان مجاورلر ، متکفر (۶) وارددر .

— آذربایجان لیلر!
 اوت ، باکو اسکئی مجوسیلردن اوتری
 شعله نه باقلمشع : فوشو امیر یا لیسنلره اورویا
 قیبتا لیسنلردن اوتری شیرمسی چیکر گل ایسه ،
 آذربایجان نور کیزندن اوتری طواف اولونور ،
 امل کبمسی ، اعتکاف اولونور حیات مسجدیدر ،
 بو بزد امل کبمسی و حیات مسجدی اولان
 باکومزی عجا ، هیچ بیلمی بزا؟! ...

(۱) مرغ سحر عشق دروایه یانوز
 کمن سوخته ، جان نده آوار نیامده .
 سندی .
 (۲) باقی طایفه کور کیمده حیات ونهد ایشکده معاشدور .
 (۳) «تکلف کومرله مسطوره اوتوروبده ، بولک بولک
 (۴) «تکلف» اوتورون آدوبیلور .

آذربایجان پادشاهی

بویش نفت قویولری ، هر دم بر فوران ایدره
 «بان داغ» ای ایله آذربایجان اسمک مساسی ،
 همیشه بانر بر اوجاق وار :

— باکو بلدهسی!

باکو - آذربایجانک بای تخی

باکو ، بو گون استقلالنی اعلان ایشم
 اولان آذربایجان جمهوریتک مرکز ادارمسی
 اولدیقدن سوگزه دکل ، ده اولدن ، قدیم
 زمانلردن بری آذربایجان بای تخی - بای تخی
 دکدهده ، مهم مرکز لردن بری اولوق حیثینه
 دلك اولمشدر .

آذربایجان کیمه سنک «اود» مناسنده کی
 «آذرب» دن آریلدیغی ادعا ایدنلر ، بوراده کی
 آشکده لری گوسته رر ، اوکا گوردهده بو
 برلره «اود محظفی» مناسنده «آذربایکان»
 وبخود «آذربادگان» ، ده سگزه سرب
 اولارق «آذربایجان» دیندیگی بیان ایدرلر .

شمس الدین ساسی تک مرحوم (فاموس اعلام) نده
 آذربایجان ، کیمه سنک اولجه تبریزک اوزینه ،
 سوگزه اطرائته ، ده سگزه ولایتته علم
 اولدیغی قید ایدیلوردهده ، بر آز آشاغیدا آذر

«فوزغون دگزه» (۱) ک ساحلدهده ، اسکئی
 آلبانیا (۲) تک مرکزنده ، شیروانشاهلرک بای
 نختنده ، آشرتون یاریم آطمنسک جنوبیده ،
 ۳۹۰۵۱ درجه طول ، ۳۰۱۲۱ درجه عرضنده
 بر طرندن (بایل) ، دیگر طرفنده (زوق)
 ایدیه سولرک بخرینه قول اوزانمش ، لاریتیده کی
 آطه لرک جمایه سیله پناهز گنیلری هر
 نوع طوافانلره فارسی فورویان مرحمتکار بر
 فوجاق وار :

۱ - باکو بندری!

شهرتلی آذر کدهسی ، «اود سزه باره»
 مودن فورمانزه منقیده دار آنتی (۳) اوزونق
 زمانلردن بری معروف ، تاریخ صحیفه لرینی

(۱) اسکئی تورک اوج تورک کولدن (بایل) ، آران و
 قسبی ، بیوکی اولان قسبی ، «فوزغون دگزه» فوروزی ، بولق
 تورکجه دیگر بر ایدره ، تورک دگزه ایسی .
 (۲) شیروان ولایتده ساسی باکو تورک سلف برده درون اونی ده
 آلبانیا ، دیله معروف روموشا بوردی ، و قور اولدیغی شکار اوزوب رومو
 ایسیاسی اور و تریته مقاومت ایله ، شعی ، سوگزه شامان آیزن دوما
 مکن تورک سیلا ، دایا سوب سز تورکبری طاقدن سلسر اولوب
 سکنلری دونوش و تورک قیازی برانلن اوتورق ایدمشدر ،
 (۳) اسکئی ایزنبرده روح آتش طمانه سروردر ، واقعات
 آذربایجان منقانی ایله ملله دوردر ، بولاشده کی حیثیه ، باق اوج
 آنتی «اود سزه باره» مودن فورمانزه ایسی ، کولق یون چقر
 و سوده باقر طیس غازه کیمه ایشمشدر

لفظ ابله دكړی بو كلمه «پاكه» كلمه سندن
آيرمق ايسته بولرلر. عرب مورخ نردن بعض
لرينك باي تخمزي «باق» شكلده قيد ايندك نردن
دخي استدلال ابله دك، بر روايه گوره خزر
نور كړي طرفدن تاسيس اولونش اولان بو
شرك، اصلده «پاكه» مقابلي بولونان «پاكه»
سندن ايلري كذبكي سوبله بولرلر. اكثر عرب
مورخ لرنجه «پاكه» به معروف اولان تلفظ ده
(يكجكز) لا معرې ايشن دبه ادعا ايد بولرلر.
عرب جغرافيو نردن باقوت حموي باكووي
«پاكه» شكلده قيد ابله سندر.

ابن الاثير خزري ايسه «كامل» آدلي تالـ
ريخده «پاكه» شهريني (باق) اوليق اوزده
گوسر بوز و ديور كه «باق» سفر جان ابلنه
بر شهر دره. باقونك سفر جان نريفته گوره آران
(بني شمالي آذربايجان) اولك سنده كان بر ايلك
آيدر.

آماسلي حسان الدين هاقنامه نثر ايله
ديكي بر مقاله سنده ابن الاثيرك «باق» بني آلاق
بونك «پاكه» دن چقد بيشي، «پاكه» لاده باكويسه
شكله گلد بكي، بونك ده شديكي نور كجه
مزده (يكشهر) ديبك اولد بيشي ادعا ايشكده در.
ديكر بر محور دخي باكونك به نور كجه
اولارق (سلطان القران) و (شاه كند) معنانه اولارق
(پاك كوي) اولد بيشي ذكر ايدورك (شاعر شيباني)
نك آشاغدا كي.

«پاك كوي» ده بگا گوردني بلي

اول لاله عذار سيم نلي

ييتي دخي استدلال ايجون اقتباس ايدور.

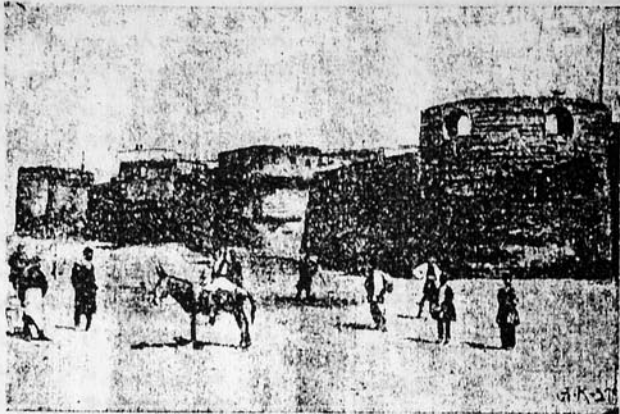
«پاكه» كلمه سلك اشتقاقى حقدنه بو كوي
تدقيقات بيجملي ديكر ملاحظه لر دخي بوق دكلدر.
فقط بو مطالعه لرلا فرين حقيقت اولد بيشي
تصديق اينك مسؤليتي بوشمه آلاماز.
بزه اوله كلور كه باكونك قديم بكني.
بوراده، اسكي ايرانلر، بونابلر، خزرلر، و سائر
قديم مللرلك حكران اولدق لرني نظره آلاق
پاكه كلمه سني فارسجه به و پاخود نور كجه به
اويدور بده كند بيشه مطلوب بر منايي باغلا.
مقاله مسئله حل ايدله مز.

پاكه كند بيشه بولونان كرك و نديك كاري
قلمري و كرك هند كاري آذر گدله لري ايله
بشريك اسكي ديدار لري اولان هند انشهرست
لرني بالطبع بلي ايدى. بوني كوسته دره صريح
معلومات تاريخه وارد.

بر بر كان حالده دائمي آتش سورتده
بو بونك دوتوشن باكو انشهر ستره بايانجي قالا.
مازدي؛ هم قلماسندر. بوراسي اولرنجه بر
ارض مقدس ايدى. سوراخا نيه كي آتشكده
آذربايجان آتشكده لرنيك انك قدسي ايدى.
بورايه هند مجذوب لرنيك زوار قائله لري تشكيل
ايدورك كذبك لري مسلمدر.

بو ملاحظه به گوره «پاكه» كلمه سلك
اشتقاقى نه بوگونكي فارسجه ده، نه ده نور كجه ده
آرامق صحيح اولاماز. بونك ايجون «سانسكريت»
ديله مراجعت ايدلر سه ده ما ناسب اولور.

سانسكريتجه ده «پاكه» كلمه سني بر معنا افاده
ايدورمى «سيله» بوز. فقط بعض منظره گوره
هندلار نردن (كجرات قديم) ديلنده «پاقه» كلمه سني
«حقدنه دوغرو» معنانه افاده ايدورمى. چوق

پاكه قلعه سني

II

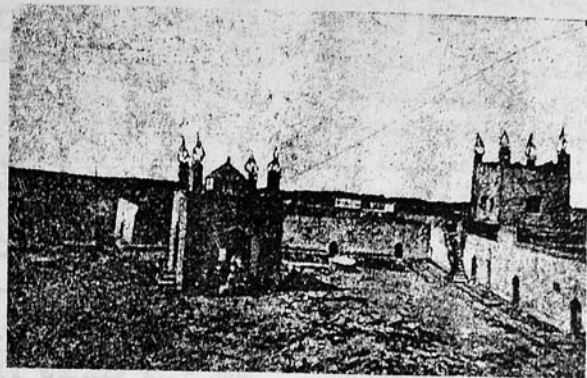
«پاكه» كلمه سني ايد بكي حالده دنياجه
معروف كلمه لر دن برسي و هر كج و ردي بيشي
اولد بيشي كمي، هر آذر به بجا نيك ده «بسمه»
سيدر.

بو كلمه نك «پاكه» و «كوب» دن مركب
اولان «پاكه» كلمه فارس سندن مخفف اولارق
آيرلديني و ميل دو كن» معنانه كذبكي معروف
در؛ بوله بر «بسمه» نك سيسي ايسه بوراده
حكيم اولان شمالي سن «خزري» و چنوبدن
اسن «كله وار» به لري ايشن.

فقط باكو اسمنك بوله منايه مالك
اولد بيشي مشهور ايسه ده مدقنلر بوله بروجه
تسبيبي عايله گور بولرلر.

ايران مثالر باكو اسمنك اصلني ايرالـ
نلرلك تلفظ لري «پاكه» دن آرادق لري كمي
بعض نور كچيلر باكو ليرلك «بكي» شكلده

بوشواله جواب آلمق ايجون مطبوعات
عموميه مزلك جوان حجره سني عمومي برسورنده
گوزدن كيجردم. باكو به عايله برشي كورمه ده.
بويگا هموس و جارت ويردى. مختصرده
اوله باكونك تاريخي حقدنه بر قاچ باقراق
قارالالم، ديديم. شيه سز كه بو سطر لره
وير به جك معلومات آذربايجان جمهوري
پايتختك شان و جيشني ايله متناسب اولامايچق؛
چونكه ال آتنده نه اوقدر منبع، نه ده اوقدر
زمان فرصت وارد. فقط آذربايجان مطبوعاتده
بو خصوصه ده ده هاجيج بريازي بازلما ديدن دوشو.
ندم كه ناقصه اولسه، برشي اولسون. بز ناقصني
باشلار، مشيت گنجلر مزده چالشار، وطن
عشقي، مملكت مجنبي ايله سني ايلر بوشلاننجي
تشكيل ايدلرلر؛ اوزمان بزده عزيز بايتخمنلك
مكمل بر تاريخه مالك اولمق سعادتني درك
ايدورم.

باکو جو ارلندن سوراخالی گنبدنه کی آتشکده نك لېچ طرفی

اولان مرو او گنده آقان ماجان (ماکان) نهری
اوزرنده واقع اشغورقان (سورقان) شهري و
غریبه کور نه رینگ شرق طرف نهی محیط اولان
ایسورقان) ایلی تورک بلاد و آتیه مشهوره
سندتر دهه ایچاح ایبور. (۱۲)

شهرک کیلر طرفدن تاسیس ایلدیکی
اختلافی اولدی کی هانکی سنده تاسیس
ایلدیکی ده اختلافی در بورانک سموره اولارق
۱۵۰۰ سندن بری معلوم اولدی، حتی بر
روایه کورده میلاد عیسی دن ۹۷۸ سنده دخی بو
زاده سموره اولدی روس قاموسلر نده مقیدر.

III

باکوی ایلك دهه برلمان رنبر اولارق
عرب مورخرلندن «القدس» ذکر ایله مشدر.
اوزمانلر درینده زکه عربلر اوگما باب
الابواب، تورکرده دیر قبو دیورلردی) ده
(۲) حسین حسام الدین. «الدام» غزته سی.

زبده اهمیت و شهرته مالک اییدی. باکو ایسه
درینده ملحقانندن بریندر سایلردی. بوگما
کورده مشهور عرب مورخاری کتالرنده بو طرف
لردن بحث ایدرکن درینده بو بوک اهمیت و بر
دکاری حالده باکوی ذکر ایتمه بورلر.
قطعا بو ننگله برابر باکونک برلمان اولارق
اولدیجه بو بوک اهمیت پیدا ایله دیکی
زمانارده اولمشدر. معول استیلانندن سوگوره
باکو خزر دگرنک غربی ایله شرقی آرا.
سند بر تجارت و ترانزیت مرکزی اولدیقتن
بوراسه دقت ویرلمشدر.

ایران، توران، خزر، روسه مملکتلری
آرا سنده برنجارت دم بوسی حالته آلان باکو
اودرجه ده اهمیت پیدا ایله مشدر که خزر
دگرنک بر آدی ده «باکو دگزی» اولمشدر.
باکونک اسلامیندن سوگوره کی تاریخچه
بورارده کی آتازه باقدیقده بوراسی شیروان
شاه ایله حکومت ایدن بر سلاله نك ایکنچی

احتمان ویریه ییار که هند مجوسباری معجزنا
آتشکده سندن دولای بوراسه بویه مقدس بر
اسم ویرمش اولالر. بالخاصه که هاودونسیز یانار
وصودن قورقمازه اوج آتش افسانه سی دخی
باکو آتشکده سنک بولوندی بی یره ایستاد اوو.
نیز، تاریخ امین اولمایان بر زمانده ایران تاریخچه
مشغول اولالار دیورلر که آتشپرست زردشتی
لرندن بر قافله آذربایجانندن «آشرون» یازم
آطمه ته کلهرک ساحل دن ایکی فرسخ فاصله ده
باکو آتشکده سنی وجوده گتیرمشلردر. (۱)
اوتونک آتیکلامنه کورده: «بومعبد (یعنی باکو
آتشکده سی) صیقاقت بر طوبراق اوزرنده تاسیس
اولونشندی. بوتون اول طرفلرده کثرتله موجود
اولان (شیت) یاغریله ننگ قاریشما سندن حاصل
اولمش (قاز بولوی ای دورن) اوساحده کثرتله
واردی، بوغاز آتش آلیور، بانیوردی، حتی
بالگزر طوبراق اوزرنده دگل. بوغاز دگزر
آچیلر نده موجوددر. آلوی بر شسی
آنانجه همان سوینگ بوزی آتش آلوب بانیور.»
باکونک هندستان، ایران قدیم و آتشپرستلکه
اولان علاقه سی؛ آدینک نرمن کلدیکی حقدنه
ویرین ایضاحات آرا سنده کوشریلیدی.

بورانک بوتان قدیم و ونندیک دورلری ایله
منا سیدار اولدی بی یلدر بر، آتازده واردر. بایل
قیانغده سوار ایچیرینده بولوتان اسککی قفه

(۱) «آشام» غزته سنده کور پرولی زاده محمد
نواد بوفره حقدنه علاوه ایدیورکه: «مؤخرأ
اجرا ایدیلم تدقیقات نتیجه سنده، علم عالمنده بر
حقیقت شکنده تلقی ایلمدن بوروانک هیج اصلای
اولمادی بی و آتشپرستلک بوساحبه آتقی ۱۸ هجری
عصرده هندلیلر وهندلی بازسیلر طرفندن ادخال
ایلدیکی تحقیق ایشلدر.»

حصاری آگدیران بارولرک افاضی بو آتازدندر.
شهر مزک گوزلکلرندن برینسی تشکیل ایدهن
قوبالیا (دگزر حمام) بایلدی بی زمان بو افش
سنتندن همد کور حمام مقابلنده ساحلده دوران
«قرقله سی» نه دوغرو اوزانان بر نوع سنکفرشتر
کشف اولوندی بی زمان متخصص مهنه سلر بونک اسککی
بوتان آتاز معمار بئ سندن اولدی بینه ذاهب اولمشلردی.
مذکور قرقله سی دخی آدیله تورک انری ایسه ده
طرز معماری و شکل اعتباریله (وندیک) آتاز بی
آگدیر بورش.

هاتموف میداتنده، قوش قافه قابوسی اوزرنده
مشاهده اولوتان رسملر دخی اسلامیندن اولکی
بر دور قدیمه عائد اونه کورک.»

اسنک نه کی بره مانافاده ایله دیکی حقدنه
موجود اولان بودوقدر و اینرا ایچیرینده غایبه بر
تفسیری اولان «باده» و «کوبه» توجیهی معروف
اولدی بی کی شهرک قدیملکی و کی طرفندن تاسیس
اولدی بی بایدهه ایرانلرجه معروف برروایت
واردر. بوروانه کورده باکو نوشیروان عادل
طرفندن تاسیس اولونشدر. بوگما مقابل شهرک
نوشیروان استیلانندن ده اول خزر خاقانغنه
تبع بر تورکمن خانغی دائر سنده اولدی بی ده
ادعای اولونقمده در. این الاثرک باکونک «سفرجان»
ایتنده بر شرا اولدی بی ذکر ایتمه دیکی قید ایتمک
(مجمع البلدان) صاحب (یا قوت حموی) ایسه سفرجان
ایلی: «سفرجان)، بصلوخن، بصلوخان کی
(سفرجان) معریدر. تورکرک (بای سبورقان)
دیدکری نه ایرانلر (سفرجان)، عربلرده (سفرجان)
(سفرجان) دیشلردر. شرقده سیجون اوزرنده
کائن (سبورقان شهری) خراسانک بر کی قدیمی

شماخیك استراديدي دوشونستر ، تداركه باشلاشتلردى . بونى خبر آلان اوزدير اوغلى شماخنگ مدافعهسى ايجون مخصوصى قوت آيرارق دشنى دفع ايده يلمش ، كنديسى لوازم و تداركنى دوزلمده ييلمك ايجون دريدنن باكو به اينه به قرار ويرمشدى عثمان پاشا اوغشى (۹۸۷-۹۸۸) سررسزه باكو ده كچردى . وقه نوس عبدالرحمن شرفك اتقى «تاريخ عثمانى انجمنى مجموعى» نده بوخوسده ديور كه : «اوزدير اوغلى دميرقودن باكو به ايندى . خراب اولان قلعه سنى تعمير و داغيان اهانلى تامين و جمع ايله دى . باكو اهالى سنى نروت طبيعى سندن استفاده چارس لرني دوشوندى . نفت بنسلرني ضبط ايله مقاطعه به باغلا دى . اييك محصولاتى و بر كوبه دوشدى و سائر و بر كولرى تنظيم ايديرك خزينه خيلى كير چفارتدى . عسكرلك مواجتي و قلمه تعمير نده چالشد بر دهنى عمله نك اجر نى و بر ملك ايجون كافى مقداره سرمايه حاصل اولمشدى .»

اوغشى باكو ده اوزورمقه برابر كور نبرنگ اوت سنده قوت طوبى لامقده اولان سلمان خانى دخى راحت بر اقم ايت مبوب غازى كرايى بر مقدار عسكرلره اولك اوزربه كوندرمشدى . سلمان مغلوب ايديلى . بونك اوزربه تكاراز زنده بر قوت تشكيل ايديرك سلمان خان ايله برابر يزه محمدخان قوماندانسانده قولنى بر اوردو ايله ايرانيئر تكاراز كور نهرينى كچهرك شماخى اوزربه يوروش ايتديلر . شماخى مقابله واقف اولان بويوك بر محاربه ده شماخى قوشونى مغلوب اولوب اوردو روسانندن جوق آز آدم قورتولا .

يىلدى . بوغالييت اوزربه ييره محمدخان شاپراني تكاراله كچيرمش و شماخى فرار بونى قوغه رق دربنده قدر ايلغار ايله مشدى .

بونك اوزربه ايران خانلى مشاوره ايده ريك باكو محاصره سنه قرار و برمش و بو طرفه قوشون چكمتلردى . باكونك بو محاصره سنى ايسه عبدالرحمن شرفك بويه تصوير ايديور :

«محاصره دن اول عثمان پاشا دربنده كيشش و باكو محافظه سنه بهادران امردان احمد بيكى تامين واقامه ايله مشدى . باكو محاصره سى جوق شدلى اولمشدر . (۹۸۸ نجي يلك آخر لرى) محاصره قرق كون دوام ايله مشدر . ايرانيئر قلعه سى آلق ايجون نردبان قورمق و طوبراق سورمك كى محاربه تدبير لرينه مراجعت ايتشلردر . محصورين برمدت شجاعته نيات كوستر . شلردر . لكن ارزاق و مهمانلرى كافى مقداره درك ايلى .

شهره اهلتدن برسى اوق ايله مكتوب آتوب قلمه ايجده كى مضايقه سى محاصره نخير ويرر و آنلرى يوريشه دعوت ايلرايدى . زمان اولدى كه محصورين بندر ده كى كميله ييتوب كندبلرني خلاص ايتسيلر . لकिन احمد بيكك عزم و شوق و جاسوسك بولتوبده اوده باندبر لماسى صورتيله مجازات ايديلش ويوندن سوگره قلمه احوال لندن ملسومات آلا ييلمه ن ايرانيئرلك مايوس اولارق محاصره دن ال چكمله رى باكو سى قورتارمشدر . ايران سردارى ييره محمدخان باكو محاصره سندن قاباننده شاپراند و فات ايله مشدر . بو آدمه صفويلرلك سيئانشش سردار لر نمن ايلى . اوغلى نمشنى آلوپ ايرانه كوندرمشدر .»
بو سورته باكو قلمه سى ۹۸۹ نجي يىلدن

باي تختنى تشكيل ايله مشدر . ايجار نده ملك منوچر ، شاه خليل الله كى علم ، عرفان دوستى اولان شير و انشا هله اساساً شماخى ده اوتور بولر ديه ده باكو بندر اولديندن بورانه دخى اهميت وير يور . اكثر ايوورا به گلبوره ، اقامت ايدير لردى . شاه مسجدى . خان سرايى و سوگره شاه اولان مسجدى ايله خان سرانك طرر مमारيسندن دخى گورولديكى وجهه شير و ان شا هله زما . نده باكو اولديقيجه مسمور بر بلده حالتده اولوب ، جامع و مدرسه لرى معروف ايتش . قاموس لرلك گوسنرديكنه گوره شير و انشا هله آلتنجى عصر هجرى ده بورالده حسكران اولمشدر .

محمد جامعك اسكى ناسنده موجود اولان كتابه لر دن دخى جامع مذكور لك ه نجي عصر هجرى ده باي ايدلديكى گورولمكده ايلى . ۸۹۳ سنه هجرى سنده ملوك صفويه نك جدى اولان شيخ حيدر طرفدن شير و انشا هله اوزربه هجوم واقع اولمشده ، آق قوبونلى بقوب خان امساده گه رلك شيخ مومى ايله مغلوب ايدلمشدر . فقط سوگره شاه اسماعيل آتاسنك اقتامى آلق ايجون شير و ان شا هله چكركه ۹۰۶ نجي تاريخنده شير و انشا هلى مغلوب ايتمشدر . بو مغلوبت شاه مذكور لك وفات سبب اولدينى كى باكو قلمه ستنكده صفويلر انه گچمه ن باعث اولمشدر . شيرى ضبط ايدن صفويلر بوراده موجود اولان ثروت و سامانى نقل ايله مشدر . شاه اسماعيل نانى نك قتلدن سوگره برادرى محمد خدا بنده ايران نخته جلوس ايده مشدى .

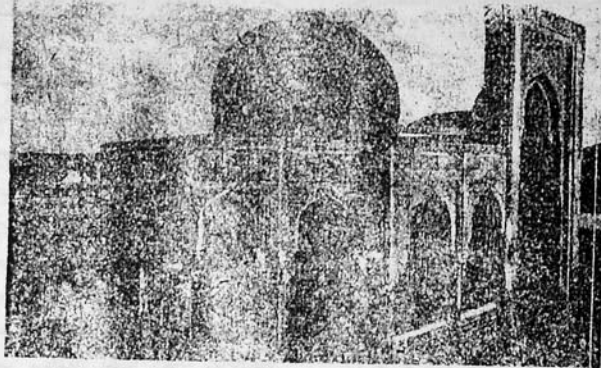
فقط برادر نك قتلنى موجب اولان داخلى اختلال ده سكوت بولماديلندن ايران مملكتنه بر آرز صف كمشدى . استانبول جانگير لرى بو صفتدن استفاده ايديرك سلطان مراد ثانى ايران سفرينه تشويق ايله مشلر . نهايت مغولى محمد پاشا كى در ايت صاحبي رچانك سوزينه باقماق با شاه ۷۷ مصطفى پاشا قوماندانسانده بويوك بر اوردو تدارك ايتديرك ايران سفرينه اجازه ويرمشدى . لاا مصطفى پاشا اوردوسى ايله برابر ۹۸۶ نجي سنه هجرى ده قافقاس طرفيه ايران حدودينه كلىدى . گورجستان بىكلرى عثمانى اوردوسى حسن استقبال ايديرك مشهور اوزده مير اوغلى عثمان پاشا قوماندانسانده بر اوردونك قازاخ . گجه ارش طرفيه شرقى زاققاسيا سته كچمه نه بون ويرديلر . اوزده مير اوغلى عثمان پاشا بوزاده سه رنه حربه ايديرك ايرانيئرله چاريتشدى . شير و ان . گجه كى شهرار دفعه ارله الدن انه كچيدى . نهايت اوزده مير اوغلى عثمان پاشا دربندى كنديه ن اقامتگاه قرار ويرمك اورداده اوتوردى . قريم ندر نندن كنديه ن كومك گه رنه ايران قوتلرى ايله حرب ايله دى . ۹۸۷ نجي سنه ده دربندن قافقارق قريم خانى محمد كراي خان ايله برابر شير و ان اوزربه بوروديلر . عثمان پاشا اولجه باكو اوزربه بر فرزه جيفر مشدى . بو فرغزه باكو بى آلى . محافظلى اولان خان على ايله مقصود سلطانى و سائر طايطلرى مملكتنك اعيا نى ايله بر لگه شماخى به اسپر كنيردى . قريم تانلرلى عادتلى وجهه اوزده مير اوغنه معاونت ايجون كلبور . وينا ايديور . تكاراز گرى دوتيور لردى . بو دفعه ده اوله بايتشلردى . تانلرلك دوتيبكى خبر آلان ايران قوتلرى

محافظه اولوب اوج قابوسی وارد. شماله آجیلان کیلان قابوسی، جنوبه باب الاواب قابوسی غریبه دریا کنارنده لیمان قابوسیدر. بورادندی عدد یوک مناره کورونمکنده ایدی. اوج حمامی وارسه ده. (میرزاخان) حمامی غایت خوشدر. چارشوبازاری اوقهر مزین دکلدن. لکن مصفو سرحدی اولدیندن شاهسون، دیزچوکن عسکر لری وارد. شروان ایالتده باشقچه خالققدر. اوج بیگ عسکر اوون ایکی حاکمی (اوزدناجال نیکی) وارد. بشقچه قاشبی ویدی ناحیه سی وارد. برفاق کره مصفوقزاعی قارش (ابدل) نیردن شایقار ابله گلوب کیلانی و باکو ناحیه لرینی نپ و غارت ایتمشدر. چونکه قرشی طرفی اوجوزمیلده مصفو دیاریدر. حتی بولقمه ی اوز دمبر زاده فتح ایتمش ایچنده عثمانلی لردن قادیاشا حاکم ایکن عجمک (ایرانک) شوقیله مصفوقزاعی گلوب باکو قلمه سنی محاسره ایتمشه ده اونلره برابر عجملرده دنمان نیفدن کچیرلشدر. حالاکیمیکلری ساحل بحرده مبر بشتغال اولدندن مطوروز. شهرک هواسی سیلجه ده، چونکه قشالرنده برنج، کتان، باغ، بوستان حاصل اولور. اما صوبی نفت باغی قوقار، شهر قرینده پدی یرده نفت معدناری وارد که هربری برلوندن. صاری، قرمزی، قره، الخ. ناحیه لرندن مسکر، مسدان، برب و اچسی؟ اهالیسی شمع عمل، شمع روغن باقموب هب قره نفت باغی چراغده باقارلر. خلفی غایت تدرست و تیزورد. اولدقجه دلیرلری ده وارد. شهری اون سکرتهجی اقلیم عرضی حدودنده در.

اهالیسی اکثر باسنیدر. بولقمه ابله دمیر قابو آراسی دریا کنارندن دورت منزلدر. آرالرنده (مسکر) ناحیه سینگ کندلری معموردن. اهالیسی کوچبه تور کماندر. اوبالریله قونوب کوچرلر. (شاوران) شهری باکونگ شرقنده اوج منزل مسافه ده در. شمسخی شهریه شرقنده اولوب دمنزلدر. کیلانده شمالنده در. باکو شماختینگ ندر واسکله سیدر، چین و خطای ابله ختندن، قفقوز ایللی ابله ران شهرلرنن، قالمخ قالمق و مصفوبارندن دالما ایلچیلر و کار بانلر ناع گیتیررلر. مصقولر دالما باکوبه کلوب اکودن طوز (دوز) نفت، زعفران، ایلیک (حریر) آلوب (مصفو) به گوتوربولر. مصفو (موسفو) ایلچیلری کلوب. رهن (گرو) طوردرلر. مصفو دیارندن سموره، بلق دیشی، سنجاب اکثریا ایرانه باکودن چقارلر: بر قسیده گیلاندن چقار. باکو ناحیه لرنده معنی شوره برلر وارد. آدم و یا آت یاغنی باسوب بر آزدوریه، آباقلاری باار کاربان خلفی بستی برلری جفر ایسده رک (قازبارق) تجره (قز اچیه) قوبور. طاملری زمینک حرارتندن بر آنده ییشر، عجیب حکمت خدادار.

بعضا مصفو قزاعی کشاری سازلی کیمیلره کور نهبری ایل کلوب باکو اطرافنی نپ و غارت ایذرلر. بورادن آلدقلری اسیرلری کیلان بازارنه آباروب اوراده ساتارلر. نهرکائی طونه قدر وارسه ده درینلکی اوقدر دکلدن.

اولیاچایی، بوغعلاتی و بریدکن سوگره باکونگ

باکوده، شیر و شاهلار طرفندن انشاء ایلدلش سرایلده ۴۰۰ سنهک ماضی نی تمشیل ایدن آبدنه صحت، محکمه دائره سی.

ساح شهری اولیاچایی حضرتلری باکولمهنی بروجه آتی تعریف ایدیلور:

«باکولمهنی مصفوقزاعه قارش داراشه نازندن بحر خزر ساحلنده برشته عالی اوزرنده دربع الشکل اولارق نایلیدلش بولقمه رعادر. ایچ قلمه سینگ غریبه ناطر برقیوسی وارد. حدید نخچوانیدندر. (نخچوان ایری) محیطی پدی بوز آیدندر. پشم قله آتی بوزیدندر. دیوارینک قدی بوز: زراع مکیدر. قیاوزرنده اولدیندن ختدهی بوئندر. قلمه ایچریسندده طور اراق اورتولی پشم قدر اسکئی ایوبوردن. (حیدر شاه جمعی) آدبله برده جامع وارسه ده مناره سزدر. خان (کاروانسرا) حمام و سارهدن نشان بوق. لکن دریا کنارنده کی رباط (۱۸) بویوک کاروانسراسی، بیلک قدر ایولی، باغ و باغچه سی، جامع، خان و حماملی چارش و بازارلی، برشهر معموزدر که اوج طرفنی سورابله (۱) شهرک عسکری اولمایان دیکر قسیمی که اوده حصارلی ایلیش:

اعتباراً عثمانلی تحت اداره سنه کچیندر. باکو ۳۳ سنه دن زاده عثمانلی اداره سنده قالدندن سوگره خورگه ابله ابراق آراننده عقدا اولوتان معالجه ایچایی اولارق عثمانلی اوردوسی بووا لردن چکلیله نرک باکو تکرار صفولرک اداره سنه کچیندر. ۱۹۱۷ تاریخلی برکتیه شهرسورینک برنجی شاه عباس صفوی طرفندن تعمیر ایدیلکی کوستر مکیکده در.

IV

صفویه دن سوگره بولقرلرده طوائف ملوک عمله گلوب آذربایجان ولایتلری بر مستقلونیم منتقل خالقلر حایده باشارکن باکودخی اوزون بر زمان خالق حایده یاشامشدر.

باکونگ اوزمانلرده نه کی برحایته بنشادخی مشهور تورک سیاحتن اوگره نه یلیوز:

۱۰۵۷ سنه هجریسندبه کوبه گلش عثمانلی

روایت گوره اسماعیل صفوی امتیاسه اداره روحانیه غور پناه مجلسی دفترخانه سنک اوردانی آراسته محفوظ و یافته نظراً فتنه فوولرندن برنجیسی تازه بر جابلنده مدفون بولونان شیخ حضرت لرته وقت ابدلتمش ایش.

۷

اولیاجلی مرحومک حکیمه سندن ده آکلادق که روسلر باکونک فتنه بک اسکى زماندن برى گوز دیکمشلر اوزراق زمانلردن برى بوراسته بر طاقم هجوملر و تجاوزلرده بولونمشلرد.

۱۰۰۰ سنه اول ۹۱۴ سنه میلادینده قیز (ایبور) زمانده روسلر کوبه دوغرو بر سفر ایلتمشرد.

۹۴۲نجی سنهده باکو و شروان ولایتک زنگینگی نکرار روس قزاقلرنک طمعی جلب ایلدردک بورالره آقین ایلمش و کورد نهری ایله تا (بردع) شهرینه قدر ایشلرد.

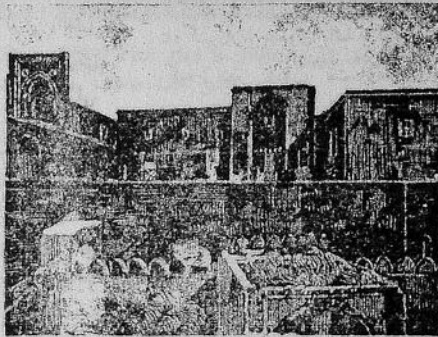
۱۵۵۳نجی سنهده حاجی ضرخان روسلر طرفدن آلمشدر. حاجی طرخانک آلدیضی متعاقب روسلر ایران ایله مناسبت تجاربه به کیرمک ایتمشله؛ بوسیلده باکو اطرافه هجوملری آرمشدر.

۱۷نجی عسرده باکو ایله شروان مشهور استکارا زین قومانداننده کی قزاق آقچیلرینک تضرلرته دوچار اولمشدر. ارازیین) دستسی اشلو قازله باکو ساحله ایبور، کورد نهریه کیلور، ساحللی یغنا و تاراج ایلدردک موقت

غلهلر احرازندن سوگرمه قویوب چکیلورلردی. بویوک بئرو سیاسی گئیش بلانلرنک جزئده خزر دگزینه جوق اهمیت ویرردی. بوراسی شرق مملکتلری ایله تجارت بولی ایدی. حاجی طرخان (ووربووده) سنی موسین بوشکبه ۱۷۰۰نجی ییلده امر ابدلتمشدی که طارفی نامخال ایله مناسبت تجاربه ده بولونون. بو آندن اعتشاراً اورتا آسیا ممالکی ایله مناسبت تجاربه یی آرتراق چارلا دائمی دوشونجه سنی تشکیل ایلتمشدر. بو مقصدله ۱۷۱۵نجی ییلده قیز (قوویوج چرکاسکی) به امر ابدلدی که اورتا آسیا به دوغرو سفره حاضرلانسین. کدیبنه عینی زمانده بوده تاشلردی که جیحون نهرینی اسکى مجراسته سالارق خزر دگزینه آقیدیلناسی ایچون تدبیرلر گورسون. ۱۷۱۸نجی سنهده به بویه بر مقصدله (وولینسکی) سفیرک مغتبله ایرانه گوندردلدی. (وولینسکی) ایران ایله تفصیلاً تاش اولدی. عودتده بئرویی خزرک ساحلیرینی دو تنابه تشویق ایلدی. بوقه بورالیرینی اقباللر دو تاجقلم، دبه چاری ائدینه به برقدی. چار (وولینسکی) نك توبه لرته قولاق آمدی. بالخاصه که نامخال عدل کرای بوتون داغستان جماعتلری نامه ایلچی گوندروب عرض تابعیت ایلتمشدی.

بونک اوزرینه بئرو (وولینسکی) به ایران سفره حاضرلانه یی امر ایلتمشدی. سفره حاضرلق کورنمش، فقط سوگرمه ایرانه حرب اعلان ایشک نئندن واز کچیلدردک داغستانه کلمگله

فتندن ده تفصیلات ویربور. اونک سیاحتنامه گوره: «فت باغی مدخلی بردن قاینا بهرق چیقار. کوچوک کوللر فت باغی سولرک اوزرینده قایمق باغلار. فت باشقعه امانت اولوب سنوی شاهه بدی بیک تومن آقجه کتیر بر. فت امینک آدلری ابو کولجکز لک ایچینه کیروب کچه لری غنی یئارق کچی طولوغلرته دوله برلر. سوگرمه بونی نجار آلوب دیار بار گونورلر. سکر رنگنده فت اولور. لکن ساری فت غایت

باکوده، شیروانشاهلر زماننگ یادکاری بولونان سرایغ بر کورونوشی.

مقبولدر. سیاه فت شاهنقدر که ایران دیارینک اوزبکستان، عراق، کوردستان، گورجستان، داغستان، آل عثمان سرحدلرینده کی قلمه نره گونورلوب اطرافلرینه جیراغان ایدرلر. دشمن هجوم ایشدیگنده اوزرلرینه و باغ آلتلرینه غنی بور. غان و کهنه اشیا آتوب آتیشالوق ایدرلر. فت قلمه نهر مهمانی ایچون لزومیلدر، حتی شاه جنور ائدده. در دوللرینده پانان مشعلر هب باکو فتنه نئندر. فتنک

کبجالی، گوندولنی نکبائلی وارد. چونکه آتش دگر سه الی نابه با توب سنونک یلمز. آتک ایچون فت مدخلرینک کنارینده طالع کچی قوم تپلری آماده طورور. فت مدینه بر شراره اسات ایلسه همان جمله رعایا بشوب اوزرینه طوبراق آتارق سوند برلر. باشقه علاجی بو قدر.

اولیاجلی نك سیاحتنامه سنده بو قدر تریف اولونان باکو فتی حقیقه غرب جغرافیاچیلری ده

معلومات ویرمشلرد. مسودی نك «مروج الذهب» سنده بو خصوصه تفصیلات ویریلدیگی کچی «باقوت حموی» نك معجم البلاد اتده اصاحات وارد. «باقوت» نك اصاحاته گوره باکوده باشقجه ایکی فت منبر و ازمش که برندن مباری و باغ فت، دیکرندن قارا باخود بشل فت چقاریش. «مسودی» بورادن باشقه هسیخ براننده باغ فت چیقادیضی ده علاوه ایدیلور (۵).

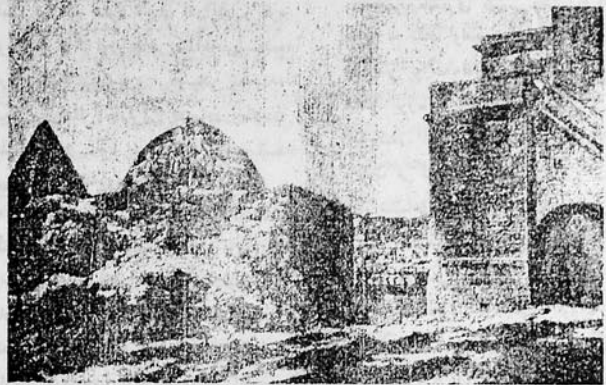
هجری دو قوزنجی عسرده «الیا کوی» نك «زدینه گوره گوننه چقارلان قار ائتک مقداری کچی بوز قاطر بوکی ایش. «در دیننامه» دن انبیا سله محمد قوادیک دیور که باکوده کی فت «نظری ایله طوز معدنلری درینده اهالیینه عائد بر وقت ایدی» هجری ۱۰۰۳ تاریخلی بر کتبه دن چیقاریلان مظلومانه گوره بولتر سیدلره تخصیص ایدلمش بر وقت ایش.

(*) «آقام» غزنه سی کور بولوزاده محمد قواد.

سنه سی یاتوارینک آخزلربنه طرف جیجیانوف باکو سورلری باندہ ابدی. حینتلی خان خیر گوندردی که شهری تسلیم ایدبور. کنه سی ده نایع اولبور. فیورالک ۸۸نه شهرک تسلیمی ایچون کون تمین اولونمشدی. تمین او اونمش گونده، روس تاریخترینک یازدیفنه گورده، (جیجیانوف) باورلرندن بالنگز (تیرستوف) ابه برلکده برده

روس اوردوستک قوماندانلی وظیفه سنده اولان (زوالیشین) اوزینی اودرجه ده ایشزدی که بوتون عسکرلرینی طوبلا بوب تله سیک گیلره اوتوردارک قاچدی طارق شمعخاللی واسطه سیله روس جهة اصلیمه چکلیدی.

(جیجیانوف) ک سوزی دوغرو چقیدی. «باکوده تولدی» بو وقته حقتده تاریخده بر

باکوده، شیروانشاهلر زمانندن قالمه خانسارینک دیگر کورونوشی.

برقازاق نغری ابه برابر باکونک قهونه دوغرو کیندی

اوردوی کندیندن اوزاق بر سافده برافدی. حینتلی خانده کذا کوچولک برمیله برابر اولدینی حاله قنایز استنال ایلدی. طرفین باقلاشجه خانک نوکرلرندن برسی طپانجه ایله ووروب کنترالی همان اورادهجه تولدیردی. اونک آردنجه (تیرستوف) ده تولدیرلدی. قازاق قاچدی. کنترال دن سوگره

«لهزان» (منته) دخی روایت اولونمقده در.

(جیجیانوف) ک باشی کسپلرک حینتلی خان طرفندن شاهه گوندراشمیدی.

فتحملی شاه، روایت ایدورلر که، قیش کچه لرندن برسنده قارشینده مقال قفقاسیادن آتآن ناگوار خیرلر اوزرنه اوبوما بوب، سیاه قدر، انده ماشا اودی، کولی، قوردالیه رقی، سیکدر ودالین بروضینده اوطورمش؛ ناگاه سیاح خروس لربنک باکولادینگی گورونجه ماشایی مقاله اوردارک

اکتفا ایدلمشدی. بوبوک بئرو ۱۷۲۲ نجی ییلده طارقی شاه خالی عدل کرای کده غوغنی اوزرنه داغستانه کلدی. صولاقده استقبال ایدلدی. سوگره چارک محفلی درینده دوغرو گیندی. بولده (فاناق) خان سلطان محمود مقابوت کوشتردیکندن دفع ایدلدی. بوبوک بئرو دریندی آلوب اورادهجه قیشلامشدی.

بئرو باکوبه جوق اهبت ویرورنی . چارکنرال (مانوشکین) امر ابله منشدی که: «تسجیلا باکوبه گیت، مذکور شهری آل. الله یاردیمچیک اولور، شهرت آچارلرینی آلیر، گوندیرسک.»

۱۷۲۳ نجی ییلده (مانوشکین) باکوبی آلتشدر. اوسته ده ایران ایله عقد اولونان بر مقاوله موچینجه باکو ابه درینده روسیه به ترک ایدلمشدر.

۱۷۳۲ و ۱۷۳۵ نجی سنه لرده چاریجه (آتا ای آتونا) زمامتده عقد اولونان رشت معاهده نامه ته گوره باکو قوبا و دریندن تکرار ابراهه قایقارلشدر.

بوصورتنه شمالی آذربایچندن چکلیش اولان روسیه بوبوک (قارتوبه) زمامتده تکرار عودت ایله مگه باشلامشدر. ۱۷۹۶ نجی سنه کونترال (زوبوف) دریندی آلمشدر.

۱۸۰۱ نجی ییلده گورجستان روسیه به اتحاق اینشدی. بو حال اوزرنه بوگونگی آذربایجان جمهوریتی تشکیل ایدن آذربایجان قلمسه سی بالخاصه هر نوع هجوملره معروش فالان باکو - شیروان ولایتی آرتق ایکی آتش ایچینه قالمشدی. شو صروده روسارک قفقاسیاده کی

اوردولرینک قومانداننه مشهور (جیجیانوف) تمین اولوندی. جیجیانوف برکزه روسیه اله کیمش اولدینی حالده ترک اولونان بحر خزر ساحلرینی تکرار شیطانتیک فکرته دوشدی. ۱۸۰۵ سنه سی یاز زمانی کنترال سابلور (زاوا - لیشین) قومه نداسنده ۵۰۰ دن عبارت بر قوه طوبلا بوق کمیلر واسطه سیله باکواوزرنه کوندردی. اوزمان باکونک خان حینتلی خان ایدی. (زوالیشین) باکوبه باقلاشجه قوبادن باکوبه کومک کلدیکنی خیر آیدی. بوخیرینی آلتجه تعرض اتیمک جبارتی گور شیمه ریک شهری قوبوب چکلیدی.

(زوالیشین) ک بوصورتنه چکلیدیکسکی خیر آلان کنترال (جیجیانوف) ک برک آجینی دونمشدی. حنه لکینه، قیماقی (زوالیشین) شه نلی عتابلرده بولوندی. قیش دوشدیکسکی آلدیرمه برقی ۱۵۰۰ قدر بیاده ۲۰۰ آتلی قازاق و اونه قدر طوب ایله اوزی بالذات باکو اوزرنه کلدی. دیقار آبی ایدی. جیجیانوف ییلردی که شه نله حرکت اینترسه (زوالیشین) ک رجینی بگی رام ایدلمش بحر خزر ساحلده کی خانلره سوء تاثیر حاصل ایدره، حرکت کملر. بونک ایچون او، روس سلاحک نغوذا اعتبارینی قولنده برک ایت بوردی. جیجیانوف حینتلی خان ایله ساقاده تاش ایدی. خانه خیر گوندردی که:

«باکوبه گیلور؛ باکوبی آلاچتم، یاده که اوراده نوله چکم.»

بول اوزرنه جیجیانوف شمشاخی خانی مدظنی خانک بیعتی آیدی. شمشاخی داغلرینی ایدرک باکو خانلقه داخل اولدی. ۱۸۰۶ نجی

بگی آذربایجان مکتبی، مطبوعاتی، ادبیاتی، جامع فقه و صحف تماشای هب بوراد شو ونا بولار قنابت آذربایجان تشکیلات اجتماعیه اقتصایه و سیاسی دخی بوراد بنا دونمشدر. روسیه اغلاهی ظهیر ایندیکمه ایلک زاقفقابا فورولتای بوراد طوبلانوب مرکزی مسلمان قومیهی دخی بوراد تاسیس اینیش، آذربایجان مختاریت فکری بوراد محکمله شرک، مختار ریجیلر بوراسنی آذربایجان بدنگ آبرلماز برتفاسی، پایتختی اعلان ایله مثلدر.

بوفکره قارشى مبارزه ایلدن بوتون روسیه جی فرقله مختلف نوع و شکلله باکونک آذربایجان بی تختی فکریه قارشى مبارزه ایله مثلر، بو مقصدله ده باکو تورکلریک باشماریت فاجیه سنی آجیشلار و باکولی مسلمانلاری آئی آى تمام تنیق و اسارت آلتده بوندمیر مثلدر.

قنابت باکوبی فورونوق ایچون بگی شکل ایلدن آذربایجان حکومتی تورکیه

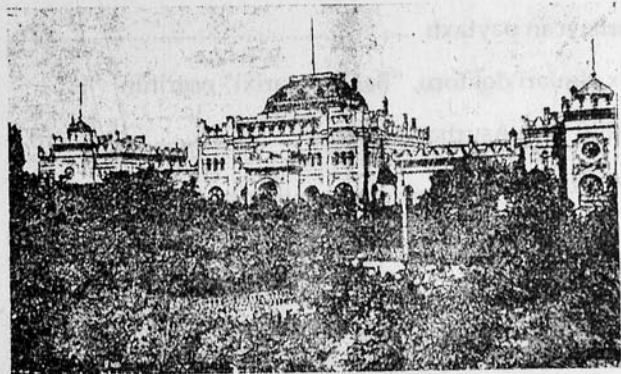
دولته مراجعت ایله مش؛ ایبگیت قارداشلارمز وقتده بینه شرک توری باشا، مرسل باشا و خلیل باشارک قوماندانده اولارک ۱۹۱۸ سنه سنی سننابر آبنک ۱۵ نده قاتلی برمصادمه دن سوگره باکو تکرار اصل صاحی اولان آذربایجان تورکلریک اله کچمشدر.

باکونک استردادى آذربایجان استقلالنگ بوزده دوقسان تائین استقبال ایله دیکى گوندر، باکونک اهیتنى اشبو مختصر معطله دن کوردیکمز کئی بالگر کچمشده دگل دها بو بولک وظیفه سی گله چکده در.

مقدماً باکونک آذربایجان لیلاردن اونری برامل مسجدی اولدی شى ذکر ایله مشده؛ فقط دوغرو و دها صحیح بر تریفه:

باکو تورکلریک شاهرهمی اوزونده واقع سونمز آنشلی ایله بانان بر امل مشیدر که هیزک دله کی اونک بوتون آذربایجان و بوتون تورکلک ایچون دانسی بر صورتده ایشیلانماسیدر!

م. رسول زاده.

باکوده، عربکاری برطرز معماریلده پایلمش دمیرول موقفی.

- ای خدا، بامرابکش، باورا...
دبه، تمبر ایله مشدر.

گوش دوغونجه گنرال چیچیانوفنگ کیلمش باشی بای تخته کلپورده خیر آئمشدر.

گنرال چیچیانوفنگ بوماجراسنی و (زاوا- لیشن) لک اوسورته قاتناسنی خبر آلان گنرال (فلازه ناپ) بووقده دن روسیه اعتباری ایچون حاصل اولاقق سوء تاثیرى ادراکله بر قوه طوبلاوب باکو اوزرنه حرکت ایله دی ایله ده، طارقی شامخالک ندیری و دوستلی سابه منده بالگرز درینک آچارلری بلاحرب و مقاومت تسلیمه آلدی. قوبا ایله باکوبه دوغرو ایله حرکت ایله یلمه دی.

(چیچیانوف) عوضنه گورجستان قوماندانلغه گنرال (قودوویچ) تئین اولوندی. (قودوویچ) اونجه دی دمه ایلدی قفقاسیا یه کلپوردی. (قودوویچ) (فلازه ناپ) ی چقاروب برینه (بولقافوف) ی تئین ایله دی (بولقافوف) باکو اوزرنه کلدی. شهر مقاومت گوسرته بو ب تسلیم اولدی. آکلانلدی که گنرال (چیچیانوف) لک قاتلی حسینقلی خانک رضاسی و خیری اولمادن قارداشنگ امیر حمزه - آندنه بر نوکری طرفندن خود سرانه بر صورتده اجرا ایلدیشدر.

باکو ۱۸۰۶ نجه سنه سننابر لک ۳ نده تسلیم اولونمشدر.

گنرال (چیچیانوف) لک باشز بدنی اولجه کومولش اولدی شى مزارندن چقار یلاق ارمنی کلیسانه دفن اولونش، سوگره ده ۱۸۱۱ نجه یلمه نقلیه نقل (سیون) کلیسانسی دائره سنده باسدیرلشدر.

یلدیگمز (سیبایوف قاتانی) همان مقتول گنرالک نامه اولارک ایلدیشدر
۱۸۱۲ نجه یلمه کستان معاهده نامه سنی موجینجه درید، قوبا، گنجه، شکئی، شیروان خانقلری ایله برابر باکو دخی قلمی صورتده روسیه ترک ایلدیشدر.

VIII

قدیم زماندنیری گوزبی قیجادی شى باکوبه بوسورته مالک اولدیقدن سوگره روسیه حکومتی بوزسته بقدر بوراسنی الیه بولوندر مشدر. بوزمانده باکو ادارا تشکیل شکلده کیرمشدر. ابتداده (بری قاسیمی فرای) دینان ولایت مرکز لرندن برینسی تشکیل ایلدیرک، بده شلخای غوبریاننگ اوزرد شهر لرندن برینسی حکمنده قالمشدر. دها سوگره بو بولک شلخای زلزله سنی متعاقباً باکو غوبریا بر کزی اولوب غوبریا طور دائره سنی ده بورا یه کیر. جورولمشدر. ۱۹۰۷ نجه یلمه باکونک گونین گونه آرتقمده اولان اهیت فوق العاده سنی نظره آلتارک (قرادوناچالسوا) نایبله غوبر. ناطوره تابع اولیارق بر ولایت ممتازه حاله قبولمشدر

باکو مهم بر تجارت مرکزی و علی الخصوص غنی ایله معروف اولارک چنابجه شهرت بولمشدر. فشدن علاوه تا قدیمدن بری ایران، تورکستان و روسیه بولری اوزونده بر قنقه مواجبه و مناقله اولدیشدن علاوه بوراسنی قفقاسیا مسلمانلارینگ علی العموم و آذربایجان تورکلریک علی الخصوص مهم بر مرکز عرفانی اولمشدر.

Mündəricat

Ön söz	5
Xan Sarayının təslimi	10
Bakı məsələsinə dair mülaqat	14
Bakı haqqında Azərbaycan hökumətinin notası	17
Bakı xəbərləri	19
Vətənimizin iki simayi-möhtərəmi	
Ağaoğlu Əhməd bəy	20
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin	23
Azərbaycan paytaxtı	26
Tarix elmləri doktoru, "Bakının tarixi" əsərinin müəllifi Sara Aşurbəylinin rəyi	52
İran və biz	56
Azərbaycan və İran	62
İran – Azərbaycan	72
Azərbaycan Cümhuriyyəti	82

İndex

Önsöz 5

Yen. Səyaxət təlimi 10

Bəliq məhsulunun dərəcələri 14

Bəliq bəyazlığı və bəyazlıq hüquqlarına vəzifə 17

Bəliq bəyazlığı 19

Yeni bəyazlıq və bəyazlıq hüquqlarına 20

Agacın bəyazlığı 20

Kəndəli bəyazlıq hüquqlarına 23

Agacın bəyazlığı 26

Bəliq bəyazlığı, "Bəliq bəyazlığı" qanunu 32

Bəliq bəyazlığı 36

Agacın bəyazlığı 40

Bəliq bəyazlığı 42

Bəliq bəyazlığı 46

№ 2013
2488

Məmməd Əmin
RƏSULZADƏ

BAKI VƏ AZƏRBAYCAN
TARİXİNƏ DAİR ƏSƏRLƏR

(1918-1919)

M.Ə.Rəsulzadənin oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitabına onun Bakı və Azərbaycan tarixi ilə əlaqədar Cümhuriyyətin varlığının ilk ilində yazdığı əsərləri daxil edilmişdir. Onlardan biri Bakı hələ azad edilməmişdən, 1918-ci ilin sentyabrından əvvəl İstanbulda nəşr olunan "Tərcümani-həqiqət" qəzetində Bakı ilə əlaqədar verdiyi bəyanat, 1918-ci il noyabrın əvvəllərində İstanbuldan vətənə döndükdən sonra, 1918-ci il dekabrın 2-dən başlayaraq "Azərbaycan" qəzetində "Azərbaycan paytaxtı" sərlövhəsi ilə dərc olunan elmi araşdırmaları, habelə müstəqil dövlətimizin Azərbaycan adlanması ilə əlaqədar İran iddialarına cavab olaraq yazdığı "İran və biz", "Azərbaycan və İran", "İran – Azərbaycan" sərlövhəli məqalələri, həmçinin Cümhuriyyətin bir illiyi ilə əlaqədar "İstiqlal" məcmuəsində dərc olunmuş "Azərbaycan Cümhuriyyəti" adlı əsəri daxil edilmişdir.

ISBN 978-9952-26-579-8

9 789952 265798

Qiyməti: 5 ₼

QANUN
NƏŞRİYYATI